

TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES

www.tuba.gov.tr

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Sayı: 32
Volume: 32
2023

**TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi
Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of
Archaeology**

TÜBA-AR uluslararası hakemli bir dergi olup TUBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi (ERIH PLUS) ve EBSCO-Art & Architecture Source database veritabanlarında taranmaktadır.

TÜBA-AR is an international refereed journal and indexed in the TUBİTAK ULAKBİM TRDİZİN, The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS) and EBSCO-Art & Architecture Source database.

Yayın Sahibi / Owner:

Türkiye Bilimler Akademisi Başkanlığı adına / on behalf of Turkish Academy of Sciences
Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER (Başkan / President)

**Sorumlu Yazı İşleri Müdürü /
Managing Editor**

Mete KURT

Teknik Editör / Technical Editor

Doç. Dr. Haydar YALÇIN

**Basın ve Halkla İlişkiler /
Press & Public Relations**

Asiye KOMUT ŞANLI

Grafik Tasarım / Graphic Design

Ali Buğra ERGİN

İletişim Asistanı /

Communication Assistant
Cansu TOPRAK

Yayın Şekli ve Yayın Türü

Publication Form and Publication Type
6 aylık, Türkçe / İngilizce. Yayın sürelî yayın.
Biannual, Turkish/English. Common periodical.

Baskı: Tek Ses Ofset Matbaacılık Yay. Org.

San. Ltd. Şti. 0.312 341 66 19

Sayı: 27/2020 (500 adet)

Basıldığı Tarih: 01 Ağustos 2023

ISSN: 1301 - 8566

e-ISSN: 2667-5005

TÜBA-AR Yazışma Adresi

TUBA-AR Postal Address

Türkiye Bilimler Akademisi

Rabi Medresesi Süleymaniye Mahallesi

Mimar Sinan Caddesi

No: 24 34116 Fatih – İstanbul / Türkiye

Tel: +90 212 513 4824

Faks: +90 212 514 9996

E-posta - E-mail: cansu.toprak@tuba.gov.tr

tubaar.tuba.gov.tr

Türkiye Bilimler Akademisi

Turkish Academy of Sciences

Piyade Sokak, No: 27, 06690

Çankaya- Ankara / TÜRKİYE

Tel: +90 312 442 29 03

Faks: +90 312 442 72 36

www.tuba.gov.tr

© Türkiye Bilimler Akademisi, 2020

© Turkish Academy of Sciences, 2020

(All rights reserved.)

Bu derginin tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz, CD ya da manyetik bant haline getirilemez.

(Kaynağı belirtilmemiş görseller, makalelerin yazarlarına aittir.)

All rights are reserved. Except for the short citations, the manuscripts cannot be reproduced, converted into CDs or magnetic tape in any way without the written permission of the publisher. (All images without specific references can be accepted as authors' images)

Kapak Fotoğrafı

Üç Ayaklı Fincan

Excavation Inventory No: AE-18 35/21

Murat TÜRKTEKİ vd.

**TÜBA-AR
TÜRKİYE BİLİMLER AKADEMİSİ ARKEOLOJİ DERGİSİ**

TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından altı aylık olarak yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Derginin yayın politikası, kapsamı ve içeriği ile ilgili kararlar, Türkiye Bilimler Akademisi Konseyi tarafından belirlenen Yayın Kurulu tarafından alınır.

DERGİNİN KAPSAMI VE YAYIN İLKELERİ

TÜBA-AR dergisi ilke olarak, dönem ve coğrafi bölge sınırlaması olmadan arkeoloji ve arkeoloji ile bağlantılı tüm alanlarda yapılan yeni araştırma, yorum, değerlendirme ve yöntemleri kapsamaktadır. Dergi arkeoloji alanında yeni yapılan çalışmalara yer vermenin yanı sıra, bir bilim akademisi yayın organı olarak, arkeoloji ile bağlantılı olmak koşuluyla, sosyal bilimlerin tüm uzmanlık alanlarına açıktır; bu alanlarda gelişen yeni yorum, yaklaşım, analizlere yer veren bir forum oluşturma işlevini de yüklenmiştir.

Dergi, arkeoloji ile ilgili yeni açılımları kapsamlı olarak ele almak için belirli bir konuya odaklanmış yazıları “dosya” şeklinde kapsamına alabilir; bu amaçla çağrılı yazarların katkısının istenmesi ya da bu bağlamda gelen istekler Yayın Kurulu tarafından değerlendirir. Kazı ve yüzey araştırmaları da dahil olmak üzere, yeni yorum ve açılım getirmeyen, yalnızca malzeme tanıtımı içeren, ön rapor niteliğindeki yazılar dergi kapsamının dışındadır. Kültür tarihi açısından önemli bir yenilik getiren önemli buluntular “haber” olarak dergiye kabul edilebilir. Yazarlar dergiye makale gönderdiklerinde, söz konusu yazının daha önce, çeviri olarak bile başka bir yerde yayımlanmadığını ya da yayımlanmak üzere bir başka dergiye gönderilmemiş olduğunu kabul etmiş sayılırlar.

**TÜBA-AR
TURKISH ACADEMY OF SCIENCES JOURNAL OF ARCHAEOLOGY**

TÜBA-AR is an international peer-reviewed journal published biannually by the Turkish Academy of Sciences (TÜBA). The decisions regarding editorial policy, scope and content of the journal is taken by the Editorial Board that determined by the Turkish Academy of Sciences Council.

COVERAGE AND PUBLICATION PRINCIPLES OF THE JOURNAL

Principally, the TÜBA-AR journal covers all recent studies, comments, evaluations, and methods in archaeology, and in adjacent areas related to archaeology, without limitation to any periods or geographic regions. In addition to studies carried out in the field of archaeology, as a publication organ of an academy of science, the journal is open to all professional fields of the social sciences, provided that they are related to archaeology; it has also undertaken the function to create a forum covering recent interpretations, approaches, and analyses developing in these fields.

The journal may feature writings focused on a specific subject as a “file” in order to comprehensively cover new initiatives related to archaeology; and to this end, the Editorial Board decides whether contributions of invited writers are required, or evaluates any requests received in that context. Articles that do not introduce new interpretations and initiatives, but are rather in the form of a preliminary report containing only introductions to materials, including archaeological excavations and surface researches, are out of the scope of the journal. Important findings introducing significant innovations in terms of the cultural history can be accepted as pieces of “news”. When writers send articles to the journal, they are deemed to have agreed and undertaken that the article in question has not been published in any other journal, including its translations into any languages, and that it has not been submitted to any other journal for publication, including its translations.

TÜBA-AR

Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi
Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology

Kurucu (Founder)

Prof. Dr. Ufuk ESİN

Editörler (Editors)

Prof. Dr. Necmi KARUL (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Gül IŞIN (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Harun ÖZDAŞ (Dokuz Eylül Üni.)
Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK (Ege Üni.)

Danışma Kurulu (Editorial Advisory Board)

Prof. Dr. Mustafa ADAK (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. İrfan ALBAYRAK (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Serdar AYBEK (Manisa Celal Bayar Üni.)
Prof. Dr. Ayşe AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Prof. Dr. Okşan BAŞOĞLU (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Christoph BERNS (Hamburg Üni.)
Prof. Dr. Ziya Kenan BİLİCİ (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Nicholas CAHILL (Wisconsin-Madison Üni.)
Prof. Dr. Thomas CORSTEN (Viyana Üni.)
Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (İğdır Üni.)
Prof. Dr. Gül GÜRTEKİN DEMİR (Ege Üni.)
Prof. Dr. Aiman DOSSYMBAYEVA (Avrasya Milli Üni.)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üni.)
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM (Mimar Sinan Üni.)
Prof. Dr. Burçin ERDOĞU (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Ayla Sevim EROL (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Üni.)
Prof. Dr. Yaşar ERSOY (Yaşar Üni.)
Prof. Dr. Bekir ESKİCİ (Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Massimo FRASCA (Catania Üni.)
Prof. Dr. Marco GALLI (Roma La Sapienza Üni.)
Prof. Dr. Özlem ÇEVİK GÜÇYILMAZ (Trakya Üni.)
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ralf von den HOFF (Freiburg Albert Ludwigs Üni.)
Prof. Dr. Mehmet IŞIKLI (Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Kağan KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Selma KADIOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Metin KARTAL (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Sedef ÇOKAY-KEPÇE (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Taner KORKUT (Akdeniz Üni.)
Doç. Dr. Erkan KONYAR (İstanbul Üni.)

Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Veli KÖSE (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Sabine LADSTAETTER (Avusturya Arkeoloji Enstitüsü)
Prof. Dr. Antonio La MARCA (Calabria Üni.)
Prof. Dr. Zeynep MERCANGÖZ (Ege Üni.)
Prof. Dr. Arthur MULLER (Lille Üni.)
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ-ÖĞÜN (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Aynur ÖZFIRAT (Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Felix PIRSON (Alman Arkeoloji Enstitüsü)
Prof. Dr. Gürcan POLAT (Ege Üni.)
Prof. Dr. Brian ROSE (Pennsylvania Üni.)
Prof. Dr. Chris ROOSEVELT (Koç Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. R.R.R. SMITH (Oxford Üni.)
Prof. Dr. S. Yücel ŞENYURT (Hacı Bayram Üni.)
Prof. Dr. Billur TEKKÖK (Başkent Üni.)
Prof. Dr. Gülsün UMURTAK (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Harun ÜRER (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Ünsal YALÇIN (Ruhr Üni.)
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Anıl YILMAZ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Turgut YİĞİT (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Üni.)
Doç. Dr. Gülsün Çiler ALGÜL (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Levent ATICI (Nevada Üni.)
Doç. Dr. Atilla BATMAZ (Ege Üni.)
Doç. Dr. Daniş BAYKAN (Trakya Üni.)
Doç. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Çiler ÇİLİNGİROĞLU (Ege Üni.)
Doç. Dr. Zafer DERİN (Ege Üni.)
Doç. Dr. Lale DOĞER (Ege Üni.)
Doç. Dr. Yiğit Hayati ERBİL (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Ömür Dilek ERDAL (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Akın ERSOY (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Özlem SİR GAVAZ (Hitit Üni.)
Doç. Dr. Farshid IRAVANI GHADİM (İsfahan Sanat Üni.)
Doç. Dr. Sema Gündüz KÜSKÜ (İzmir Katip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Eylem ÖZDOĞAN (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Ferudun ÖZGÜMÜŞ (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Bülent ÖZTÜRK (Mimar Sinan Üni.)
Doç. Dr. Hasan PEKER (İstanbul Üni.)
Doç. Dr. Evangelia PİŞKİN (ODTÜ)
Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Çağlar YALÇINER (Çanakkale 18 Mart Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Dr. Rüstem BOZER (Ankara Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem MANER (Koç. Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Sarp ALATEPELİ (İzmir Katip Çelebi Üni.)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Editör'ün Notu.....	8
Eski Smyrna Bayraklı Louterion ve Banyo Teknesi Buluntuları <i>Louteria and Bathtubs from Old Smyrna Bayraklı</i>	11
S. Melike ZEREN HASDAĞLI - Hüseyin CEVİZOĞLU	
Evaluation of a Clay-Covered Votive Pit from Küllüoba in Light of Interdisciplinary Research <i>Küllüoba'da Üstü Kil ile Sıvalı Bir Adak Çukurunun</i> <i>Disiplinlerarası Çalışmalar Işığında Değerlendirilmesi</i>	35
Murat Türkteki - Can Yumni Gündem - Hüreyla Balcı - İsmail Tarhan Sinem Türkteki - Ebedin Emlük - A. Cavit Özcan	
Ayasuluk'ta Yeni Keşfedilen İki Yapı: Zaviyeli (Tabhaneli) Camiler (?) <i>The Two Buildings Newly Discovered in Ayasuluk: Mosques with Zawiya (?)</i>	47
Mustafa BÜYÜKKOLANCI	
Günümüz Moğolistan'ın Göçebe Hayatına Etnoarkeolojik Bir Bakış <i>An Etnoarcheological Perspective to Nomadic Life in Contemporary Mongolia</i>	65
Shinesaran DALKHAA - Anıl YILMAZ - Erkan KONYAR	
Roma Dönemi Bithynia Kentlerinde Patronus Teriminin Kullanımı ve Patronaj Biçimleri <i>The Use of the Term Patronus and Forms of Patronage in the Cities of Roman Bithynia</i>	83
Onur Sadık KARAKUŞ	
Erken Tunç Çağında Fiziksel Aktivite ve Mobilite: Resuloğlu (Çorum) İskeletlerine Ait Uzun Kemiklerin Kesitsel Geometrik Analizi <i>Physical Activity and Mobility in the Early Bronze Age:</i> <i>Cross-Sectional Geometric Analysis of Long Bones from Resuloğlu (Çorum) Skeletons</i>	97
Belkıs ABUFAUR - Derya ATAMTÜRK - Ayşegül ŞAHİN - İzzet DUYAR	
Bir Endüstri Mirası, Kocaeli Çuha Fabrikası Bacalı Ambarı <i>An Industrial Heritage, The Warehouse of the Kocaeli Cloth (Çuha) Factory</i>	113
Gülçin KAHRAMAN - Banu BODUROĞLU	

İznik/Hisardere Nekropolü'nde Bulunan Eros-Komos Bezemeli İki Lahit
Two Sarcophagi with Eros-Komos Decoration from Iznik/Hisardere Necropolis 125
Fatih Hakan KAYA - Aygün EKİN MERİÇ - Ahmet TÜRKMENOĞLU - Gülşen KUTBAY

Heybeli Höyük Buluntuları Bağlamında Neolitik ve Kalkolitik Çağlarda Balıkesir Ovası
Balıkesir Plain in the Neolithic and Chalcolithic Ages in the Context of Heybeli Höyük Fin..... 145
Derya YALÇIKLI

EDİTÖRÜN NOTU

6 Şubat 2023 günü insanlık tarihinin en büyük felaketlerinden biri ile sarsıldık. 11 ilimizi doğrudan etkileyen iki büyük deprem sonucunda binlerce yurttaşımızı kaybettik. Acılarını asla unutamayacağımız yurttaşlarımızı saygı ve rahmetle anıyoruz. Depremlerde binlerce yıldır çok sayıda kadim medeniyete ev sahipliği yapan, çeşitli etnik ve dini kimliğe mensup insanların bir arada, dostça yaşayageldikleri kentlerimiz yerle bir oldu. Kentsel sit alanlarımız, korunması gerekli taşınmaz kültür varlıklarımız büyük zarar gördü. Binlerce yıllık geçmişin izlerini taşıyan, bize geçmişten gönderilen birer mektup niteliğindeki taşınır-taşınmaz kültür varlıklarımızı gelecek kuşaklara aktarma görevimizin ne kadar önemli olduğu bir kez daha akıllara kazındı. Bu acı deneyimlerden ders çıkartarak, kentlerimizde gerçekleştirilecek olan belgeleme, koruma ve onarım çalışmalarının bilimsel kriterlere uygun yürütülmesi için ilgili alanlara mensup tüm bilim insanlarına büyük görevler düşmektedir. 30 yılı aşkın süredir Arkeoloji, Sanat Tarihi, Arkeometri, Eskiçağ Dilleri ve Antropoloji gibi alanlarda gerçekleştirilen bilimsel çalışmaları sizlerle buluşturan TÜBA-AR Dergisi de bu konularda yapılacak çalışmaların yayımlanması ve geleceğe belge bırakılmasına yönelik üzerine düşen görevi titizlikle sürdürmeye devam edecektir.

Ülkece yaşadığımız bu son derece üzücü sürecin ardından TÜBA-AR Dergisi'nin 32. sayısı ile karşınızdayız. Bu sayımızda Batı Anadolu'dan Moğolistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafya ve kronolojik açıdan geniş bir zaman dilimine ait konuları kapsayan birbirinden değerli 9 araştırma makalesi bulunmaktadır. İlk makalede, Eski Smyrna kazılarında ele geçen temizlik gereçlerinden louterion ve banyo tekneleri tanıtılarak, diğer İonia kentleri ve denizasıırı merkezlerdeki benzerleriyle karşılaştırılmıştır. Eskişehir-Küllüoba Höyüğü ile ilgili makale, 2022 yılı kazılarında saptanan bir adak çukurunun, içerisinde bulunan çanak çömlek ve küçük buluntuların yanı sıra arkeozooloji ve arkeobotani verileriyle birlikte ele alındığı multidisipliner bir çalışmadır. Bir diğer makalede, MS 7. yüzyılda önemli İon kenti Efes'in taşındığı ve 14. yüzyılda bir süre Aydınöğulları'na başkentlik yapan Ayasuluk'ta, biri günümüze ulaşamayan, diğeri kısmen korunabilmiş iki yapı tanıtılmaktadır. Yazar, ayakta oldukları döneme ait gravür ve fotoğraflardan hareketle bu yapıların birer zaviyeli cami olabileceğini düşünmektedir. Orta Moğolistan'ın kuzeybatısında yer alan Hövsgöl bölgesinde yaşayan bir Moğol aile üzerinden, arkeolojik malzemeleri yorumlayarak göçerlerin yaşam biçiminin geçmişle bağlantısını belirlemeye yönelik araştırma, bu sayıda yer alan bir diğer makalenin konusunu oluşturmaktadır. Roma İmparatorluk dönemi Bithynia'sında "patronus" teriminin kullanımının ele alındığı makalede ise politik bir araç ve ekonomik model olarak patronaj yapısının yaygınlığı, Bithynia taşrasında patronus olarak onurlandırılan Romalı isimler ve kökenlerine dair tartışmalara yer verilmiştir. Çorum-Resuloğlu Erken Tunç Çağı topluluğuna ait uzun kemiklerin kesitsel geometrik analizinin sonuçlarının paylaşıldığı makale, bu dönemde yaşayan insanların fiziksel aktiviteleri hakkında son derece değerli bilgiler içermektedir. Kocaeli'nde 1843 yılında ordunun tekstil ihtiyacını karşılamak için kurulan Çuha Fabrikası'nın Bacalı Ambar olarak adlandırılan dokuma atölyesinin incelendiği bir diğer makale, bu sayıda endüstri mirasımıza ilişkin bir çalışma olarak yerini almıştır. İznik, Hisardere Nekropolü'nde 2021 yılı kazılarında bulunan Roma Dönemi'ne ait Eros Komos betimli iki adet lahdin incelendiği çalışmada, bu lahitlerin yerel mermerden, yerel ustalar tarafından MS 150-170 yılları arasında üretilmiş olabilecekleri sonucuna ulaşılmıştır. 32. sayının son makalesinde, Heybeli Höyük buluntularından hareketle Balıkesir Ovası'nın Neolitik ve Kalkolitik çağlardaki kültürel yapısı incelenmiştir.

Dergimize yazıları ile değer katan tüm araştırmacılara teşekkürlerimizi sunarız. Bu sayının hazırlanması ve okuyucularla buluşmasında büyük emekleri olan TÜBA Başkanı Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER başta olmak üzere Editör, Yayın ve Danışma Kurulları ile makaleleri titizlikle değerlendiren hakemlere, teknik ve bürokratik süreci büyük bir özveriyle yürüten Sayın Asiye KOMUT ŞANLI, Cansu TOPRAK ve Ali Buğra ERGİN'e de teşekkürü borç biliriz.

Son olarak dergimizin TÜBİTAK ULAKBİM TRDİZİN ve Avrupa İnsani Bilimler Referans İndeksi'nin (ERIH PLUS) yanı sıra önemli uluslararası alan indekslerinden EBSCO-Art & Architecture Source database veritabanlarında da taranmaya başladığı haberini sizlerle paylaşmak istiyoruz. Hedefimiz ilkeli ve kaliteli yayın politikamızı koruyarak dergimizin daha farklı indekslerde de taranmasını sağlamaktır.

Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK
Editör

EDITOR'S NOTE

On February 6, 2023, we were shaken by one of the greatest disasters in human history. We lost thousands of our citizens as a result of two major earthquakes that directly affected 11 provinces. We remember with respect and mercy our citizens whose pain we will never forget. The earthquakes destroyed our cities, which have been home to many ancient civilizations for thousands of years, where people of various ethnic and religious identities have lived together in friendship. Our urban protected areas and immovable cultural assets in need of protection suffered great damage. The importance of our duty to pass on our movable and immovable cultural assets, which bear the traces of thousands of years of history and are like letters sent to us from the past, to future generations has once again come to mind. Taking lessons from these bitter experiences, all scientists from the relevant fields have a great responsibility to ensure that the documentation, conservation and repair works to be carried out in our cities are carried out in accordance with scientific criteria. For more than 30 years, TÜBA-AR Journal, which brings together scientific studies in the fields of Archaeology, Art History, Archaeometry, Ancient Languages and Anthropology, will continue to meticulously carry out its duty to publish the studies to be carried out in these fields and to leave documents for the future.

After this extremely sad process that we have experienced as a country, we are here with the 32nd issue of TÜBA-AR Journal. In this issue, there are 9 valuable research articles covering a wide geographical area from Western Anatolia to Mongolia and a chronologically wide period of time. The first article introduces the louterion and bathtubs found during the excavations at Old Smyrna and compares them with their counterparts from other Ionian cities and overseas centers. The article on the Eskişehir-Küllüoba Mound is a multidisciplinary study on a votive pit discovered during the excavations in 2022, together with the pottery and small finds found in it, as well as archeozoological and archaeobotanical data. In another article, two buildings, one of which has not survived and the other partially preserved, are introduced in Ayasuluk, which replaced important Ionian city of Ephesus in the 7th century and became the capital of Aydınogulları for a while in the 14th century. Based on engravings and photographs from the period of their survival, the author suggests that these buildings may have been mosques with zawayahs. Another article in this issue focuses on a Mongolian family living in the Hövsgöl region of northwestern Central Mongolia, with the aim of interpreting archaeological materials to determine the connection between the nomadic way of life and the past. The article on the use of the term “patronus” in Roman Imperial Bithynia discusses the prevalence of patronage as a political tool and economic model, the Roman names honored as patronus in the provinces of Bithynia, and their origins. The results of the cross-sectional geometric analysis of long bones from the Early Bronze Age community of Çorum-Resuloğlu are shared in the article, which provides valuable information about the physical activities of the people living in this period. Another article analyzing the weaving workshop of the Çuha Factory, which was established in Kocaeli in 1843 to meet the textile needs of the army, called the Bacalı Ambar (Chimneyed Warehouse), has taken its place in this issue as a study on our industrial heritage. The study, which examines two sarcophagi depicting Eros Komos from the Roman Period found during the 2021 excavations in Hisardere Necropolis, Iznik, concludes that these sarcophagi may have been produced from local marble by local craftsmen between 150-170 AD. The last article of the 32nd issue analyzes the cultural structure of the Balıkesir Plain during the Neolithic and Chalcolithic periods based on the finds from Heybeli Höyük.

We would like to thank all the researchers who added value to our journal with their articles. We would also like to thank Prof. Dr. Muzaffer ŞEKER, the President of TUBA, the Editorial, Editorial and Advisory Boards, the referees who meticulously evaluated the articles, and Asiye KOMUT ŞANLI, Cansu TOPRAK and Ali Buğra ERGİN who carried out the technical and bureaucratic process with great devotion.

Finally, we would like to share with you the news that our journal has started to be indexed in EBSCO-Art & Architecture Source database, one of the important international field indexes, as well as TÜBİTAK ULAKBİM TRDİZİN and European Reference Index for Humanities (ERIH PLUS). Our goal is to ensure that our journal is indexed in more different indexes by maintaining our principled and quality publication policy.

Assoc. Prof. Dr. Şakir ÇAKMAK
Editor

ESKİ SMYRNA BAYRAKLI LOUTERİON VE BANYO TEKNESİ BULUNTULARI

LOUTERIA AND BATHTUBS FROM OLD SMYRNA BAYRAKLI

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Şubat 2023	Received: February 23, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 29 Mart 2023	Peer Review: March 29, 2023
Kabul: 19 Nisan 2023	Accepted: April 19, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1255402

S. Melike ZEREN HASDAĞLI* - Hüseyin CEVİZOĞLU**

ÖZET

Eski Smyrna yerleşiminde büyük boyutlu seramik ürünler arasında temizlik ve arınma gereçleri olarak bilinen louterion ve banyo tekneleri bulunmaktadır. Yerleşimin Erken Arkaik dönemde tanık olduğu geniş çaplı imar faaliyetlerinin ardından gelen MÖ 7. yüzyıl tabakalarında adı geçen her iki form hatırı sayılır miktarda buluntu ile temsil edilmeye başlar. Bu çalışmanın odağını louterion ve banyo teknelerinin höyükte kronolojik olarak incelenmesi teşkil eder. Bunun dışında form ve bezeme özelliklerinin saptanması; Erken Arkaik dönemden Klasik dönemin sonuna kadar olan form gelişimleri; Eski Smyrna buluntularının İonia'nın diğer kentleri ve deniz aşırı merkezlerdeki benzerleriyle karşılaştırılması da ele alınır. Bu yazının İonia'da özellikle Arkaik dönemde sosyal ve günlük yaşamın anlaşılmasına katkı sağlaması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Smyrna, Louterion, Perirrhanterion, Banyo Teknesi, Kabartmalı Seramik

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Edirne. e-posta: melikezeren@trakya.edu.tr. ORCID: 0000-0001-6486-843X

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, İzmir. e-posta: huseyin.cevizoglu@ege.edu.tr. ORCID: 0000-0001-9003-3591

ABSTRACT

Among the large pottery products in Old Smyrna settlement, there are louteria and bathtubs which are known as cleaning and purification materials. Both of these classes started to be represented with considerable amount of findings in the 7th century BC layers which followed the extensive construction activities the settlement has witnessed in the Early Archaic period. The focus of this study is comprised with analyzing the louteria and bathtubs in the mound chronologically. Otherwise, determining their shape and decorative features; their shape development from the Early Archaic to the end of the Classical period; comparing the Old Smyrna examples to their similar in other Ionian cities and in overseas centers are also discussed. It is hoped that this article will make contribution to understanding the social and daily life in Ionia particularly in the Archaic period.

Keywords: Old Smyrna, Louterion, Perirrhanterion, Bathtub, Relief Ware

GİRİŞ

Makalenin konusunu Eski Smyrna Bayraklı Höyüğü kazılarında açığa çıkan ve kaba hamurlu seramik grubu altında toplanan, yüksek bir ayak üzerinde duran tekneler (louterion) ile banyo teknelerine ait parçaların değerlendirilmesi oluşturur. Bu açıdan eldeki çalışma daha önce J. M. Cook ve E. Akurgal tarafından tanıtılan öncü örneklerin bir devamı niteliğindedir (Cook, 1959, s. 37-38 fig. 191a.b; Akurgal, 1993, fig. 57). Burada ele alınan buluntuların bir kısmı höyükte 1966-1992 yılları arasında Prof. Dr. Ekrem Akurgal başkanlığında yürütülen ikinci dönem kazılarında ele geçmiştir. Diğerleri ise 1993-2013 yılları arasında Prof. Dr. Meral Akurgal başkanlığındaki üçüncü dönem kazıları ile 2014 yılından itibaren Prof. Dr. Cumhur Tanrıver başkanlığındaki dördüncü dönem kazı çalışmaları sırasında açığa çıkmıştır.¹ Bu makaledeki buluntuların yayına hazırlanabilmesi dördüncü dönem kazı başkanlığının teşviki, desteği ve materyalin tasnifi ile korunmasına yönelik özverili çalışmaları sayesinde mümkün olmuştur (Tanrıver et al., 2017, s. 107-108). Örneklerin birçoğu erken dönem kazılarına aittir ve buluntularla kazı dokümanları arasındaki bağlantı her zaman takip edilememiştir. Bu yüzden sadece kırık parçalardan oluşan bu gruba ait bazı buluntuların ele geçtiği yıl ve tabakalara ilişkin veriler eksiktir ve ne yazık ki kazı kontekstleriyle ilişkilendirmek mümkün değildir.

Antik dönemde kişisel temizlik ve arınma gereçleri olarak kullanılmış olan louterion teknesi ve banyo teknelerinin Eski Smyrna Höyüğü kazılarından azımsanmayacak sayıda ele geçmesi bu türün yayınlanma gerekliliğini oluşturmuştur. Kaldı ki Kuzey İonia seramik geleneğinin tanınmış bir merkezi olarak kabul gören Eski Smyrna'da bu özel grupların oldukça iyi temsil ediliyor oldukları bugüne değin bilinmiyordu. Her iki türün kullanım şeklinde ortak yanlar bulunmasına karşın tipolojik gelişimleri ve kullanım yerleri gibi farklardan dolayı bu çalışmada ayrı iki başlık altında değerlendirilmiştir.

LOUTERION

Taş, değerli metaller ve pişmiş topraktan yapılan, yüksekçe bir ayak üzerine oturtulan tekneler Yunan ve Roma kültürlerinde kullanılan çok amaçlı gereçlerdir. Genellikle sığ ve büyük çaplı bir hazneye sahip olan bu tekneler üstte dışa doğru açılarak kalın bir kenar profili ile son bulur (Fig. 1) (Cevizoğlu, 2008, s. 284). Bu form Yunan kültüründe yaygın şekliyle *louterion/louter ya da perirrhaterion* olarak tanımlanmakla birlikte aslında

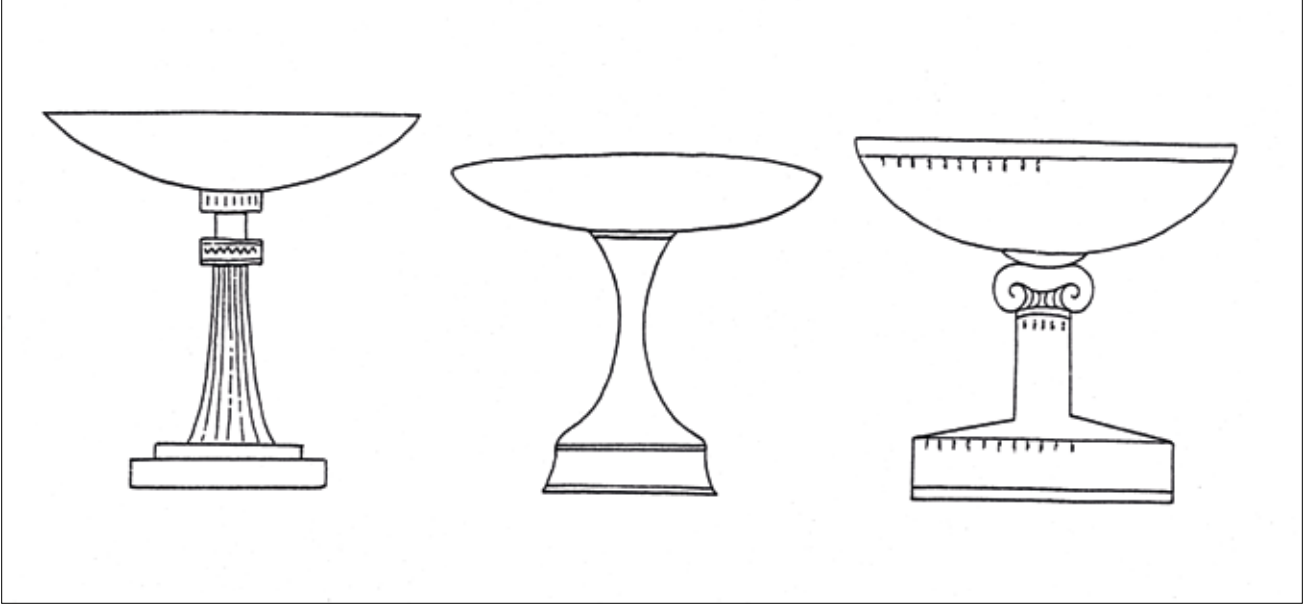
1 Bu çalışmada yer alan buluntuların yayınlanmasına izin veren Prof. Dr. Cumhur Tanrıver'e teşekkür ederiz. Çalışmada kullanılan çizimler S.M. Zeren-Hasdağlı tarafından yapılmıştır. Resim 4'ün çizimi için Dr. Günsel Özbilen-Güngör'e teşekkür ederiz. Dijital ortamdaki çizimler Başak Ongar tarafından yapılmıştır, emekleri için şükranlarımızı sunarız.

bu terimler tekneye verilen isimlerdir (Ducat, 1964, s. 577-606; Iozzo, 1981, s. 143-145; Pimpl, 1997, s. 6-8; Cevizoğlu, 2008, s. 283). Bunun yanı sıra, yüksek bir ayak üzerinde duran teknelerin işlevlerine bağlı olarak adlandırılması problemlidir. Yazılı kaynaklar kullanım alanlarına göre bu teknelerin farklı isimlendirildiğine işaret ederken sadece tipolojik özelliklerine dayanarak kullanım şeklini saptamak, dolayısıyla isimlendirmek güvenilir değildir. Zira bu teknelerin formları tamamen birbirinin aynıdır. Tipolojiye ek olarak yazılı kaynaklar ve buluntu alanlarının niteliği referans alınırca isimlendirme konusunda destekleyici dayanak noktaları elde edilebilir.² En yaygın şekliyle günlük beden temizliği sırasında kullanılan teknelere verilen bir isim olarak karşımıza çıkan *louterion* (λουτήρ) “yıkamak, yıkanmak” anlamlarındaki λούω fiilinden türemiştir.³ Bu tekneler dini anlamda arınma faaliyetlerine de hizmet eder: kutsal alanlarda ya da agoraların girişinde duran ve dini törenlerde arınma amacıyla kullanılan yüksek ayaklı tekneler için *perirrhaterion* (περιρραντήριον) terimiyle karşılaşırız.⁴ Atina, İsthmia ve Olympia'dan ele geçen ve üçer kore tarafından taşınan mermer tekneler en azından MÖ 7. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kutsal alanlara perirrhaterion sunularının yapıldığına işaret eder (Broneer, 1958, s. 24-27 lev. 10 a. b, 11 a; Richter, 1968, s. 27-31; Pimple, 1997, s. 10-26 fig. 3-5). İster louterion ister perirrhaterion olsun bu tekneleri taşıyan ayakların üstte bir başlık ve aşağıya doğru açılarak bir kaideyle sonlanan, bazen dikey yivli bir sütunu anımsatan tiplerinin yanı sıra bitkisel ya da figürlü sahnelerle bezeli tipleri de mevcuttur (Pernice, 1932, s. 38-54 lev. 24-35; Pimple, 1997, s. 38-48 fig. 8, 18-20 lev. 8; Cevizoğlu, 2012, s. 7-32).

A) Tekne

Eski Smyrna'da değerlendirmeye alınan tekne parçaları on beş adettir. Bunların on tanesi ağız kenarı ve tekne kısmına, ikisi ayak gövdesine, biri ise tekne ve ayağın birbirine birleşik olduğu kısma aittir. Ağız kenarları korunmuş olan parçalar biçimsel özelliklerine göre üç tip altında toplanabilir. Ayak ile tekne parçalarının dışında tekneyle ayağın yekpare yapıldığı tek örnek ayrı bir tipolojik sınıflama altında ele alınmıştır:

- 2 Pimpl, 1997, s. 4-5; Antik Yunan dünyasında banyo kültürü ve gereçleri hakkında bkz. Ginouvès, 1962.
- 3 Pimpl, 1997, s. 5-8; Cevizoğlu, 2007, s. 237. Banyo kültüründe louterion tasvirli vazo resimleri için bkz. Pfisterer-Haas, 2002, 1-79. Bunun yanı sıra yüksek ayak üzerinde duran bu teknelerin, çiftlik evleri gibi, tarımla ilgili üretime dönük organizasyonlarda çok amaçlı gereçler olarak kullanıldığı durumlar da söz konusudur. Karşılaştırma için bkz. Cavallo, 2014, s. 289; Curtis, 2009, s. 381 Fig. 14.4.
- 4 Yaygın karşılaşılan *perirrhaterion* (περιρραντήριον) teriminin yanı sıra *hagisterion*, nadir olarak *aporrhaterion* terimleri kullanılmış olmakla birlikte, bu teknelerin kullanım amaçları aynıdır. Tartışmalar için bkz. Pimpl, 1997, s. 4-9; Kerschner, 1996, s. 103-106; Cevizoğlu, 2007, s. 236-238, 285.

Figür 1. Vazo resimlerinde yüksek bir ayak üzerinde duran teknelere ait tasvirler / *Different types of basins and high stands depicted on vases mostly found in Southern Italy* (Pernice 1932: 39, fig. 8-10).

Tip 1: Yuvarlak Ağızlı Tekne

Bu tip Eski Smyrna'da bir örnekle temsil edilir. Bu örnekte yuvarlatılmış ağız kenarının hemen altında keskin köşeli bir profil ile tekneye geçiş sağlanmıştır. Tekne duvarının devamı üstte yuvarlak ve kalınlaşan bir ağız kenarı profili ile sonlanır. İçi ve dışı krem astarla kaplı olan 1 no.lu (Fig. 8) teknenin iç ve dış yüzünde firnis bant sıraları yer alır. Yaygın olmayan bu tip Güney İtalya'da Sibaris'de ele geçen MÖ 6. yüzyılın başlarına tarihli köşeli bir kaide profiline sahip düz bir ayak üzerinde duran sığ gövdeli teknenin ağız profili ile benzerlik gösterir (Iozzo, 1985, s. 41-42 fig. 27). Üstte düz bir ağız kenarı profili ile son bulan ve MÖ 7. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlenen taş Lakonia tekneleri Tip 1 grubu içinde değerlendirilmelidir (Hamdorf, 1974, s. 51-53, 58-60 fig. 3, 5 lev. 26). Taş Lakonia teknelerinin ağız kenarları yuvarlatılmış olmasa da 1 no.lu parçanın ağız kenarının nasıl şekillendirilmiş olabileceği konusunda fikir vermektedir. Yukarı doğru dik şekilde açılan, üstte düz bir ağız kenarı ile son bulan tekne tipi için Korinth öncüdür (Weinberg, 1943, s.50 no: 182 lev. 25; Iozzo, 1987, s. 359 no: 3, 4, 5 lev. 63).

Pervazı bulunmayan bu tip daha sonrasında, MÖ 6. yüzyılın birinci çeyreği ile birlikte Selinus (Weinberg, 1954, s. 119 lev. 27.c) ve Halae (Goldman, 1940, s. 408-409 fig. 39; Moustaka 1991, s. 342, 344 fig. 1) gibi birkaç merkezde Korinth etkisini devam ettiren örneklerle temsil edilir. Yuvarlatılmış ağız profiline sahip tekne tipi, bu bakımdan Klazomenai'da olasılıkla bir perirrhanterion teknesi ve mortar olarak değerlendirilen örneklerle benzerdir (Cevizoğlu, 2010, s. 58, 78-79 no: A.1, D.1, D.2, D.3 lev. 1.1, 38.1-3). Ancak mortar tiplerinde gövdenin daha ince cidarlı olduğu ve genellikle de kabartma

teknikli bezeme öğeleriyle süslediği dikkati çeker. 1 no.lu örnek, benzeri Güney İtalya örneğini teyit eder biçimde en geç MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir dolgu içinden gelmiştir. Bu sebepten 1 no.lu örnek MÖ 6. yüzyılın başları ya da ilk yarısı içerisine yerleştirilebilir.

Tip 2: Pervazlı Tekneler

Geniş bir pervaza, sığ gövdeye ve özenli bezemeye sahip *ilk grubu* temsil eden 2-4 no.lu örnekler Eski Smyrna'daki en yaygın tekne tipini oluşturur. Pervaz altından gövdeye geçiş ya doğrudan diagonal bir eğimle ya da hafif konveks bir profille sağlanmıştır. Eldeki çalışmada pervazlı tekne olarak tanımlanan bu tipin pişmiş topraktan yapılmış öncülleri MÖ 7. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren bilinmektedir (Incoronata örneği için bkz. Orlandini, 1980, s. 175-238; Orlandini, 2000, s. 23-25, 83-88 fig. 156-167). MÖ 6. yüzyılın başından itibaren pervazın altında içeri girinti yapan profile sahip Korinth teknelerinin yanı sıra diğer merkezler Korinth teknelerinin standartlarını devam ettirir. Bu gelenek MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğinde İsthmia, Aigina, Halae gibi kutsal alanlarda ele geçen zengin dekore edilmiş perirrhanterion tipleriyle devam eder (Korinth: Iozzo, 1985, s. 27-32 fig. 13, 15; Iozzo, 1987, s. 360-368, no: 9, 12-13, 16-18, 21-22 lev. 64-65. İsthmia: Daux, 1961, s. 660 fig. 1; Kerschner, 1996, s. 76-77, 91 fig. 12-13 lev. 19.2. Aigina: Kerschner, 1996, s. 65 no: 2, 3, 4 fig. 1 lev. 12. Halae: Moustaka, 1991, s. 342, 344 fig. 1). Diğer merkezlerdeki gibi Eski Smyrna teknelerinde de pervaz profilleri birbirlerinden farklılık göstermektedir. Örneğin 2 no.lu parçanın (Fig. 2, 8) pervazında kalın iki yatay yiv üzerinde siyah firnisli bantlar dikkati çeker. Bu profil MÖ geç 7. erken 6. yüzyıla tarihli Korinth, İsthmia ve Aigina Apollon kutsal

Figür 2. No. 2. Tip 2 Pervazlı Tekne / *Type 2 basin with a horizontal projecting rim* (Foto / Photo S. M. Zeren-Hasdağlı).

alanında bulunan örneklerle paralellik içerisindedir (Iozzo, 1985, s. 27-32 fig. 13, 15; Iozzo, 1987, s. 359-368 no: 3-4, 7, 9, 12-13, 16-18, 21-22 fig. 1 lev. 63-65; Daux, 1961, s. 660 fig. 1; Kerschner, 1996, 76-77, 91 fig. 12-13 lev. 19.2; Kerschner, 1996, s. 65 no: 2, 3, 4 fig. 1 lev. 12). Söz konusu benzer teknelerin pervaz kenarında iki veya üç geniş yatay yiv arasında çok sayıda ince yiv yer alır. Eski Smyrna pervazlarındaki bant dekorasyonu, bu zengin bezeme anlayışının daha sade ve kolay uygulanabilir hali olarak yorumlanabilir. Benzer bir uygulamaya MÖ 6. yüzyılın ikinci çeyreği ile ortalarına tarihli bazı Klazomenai tekne parçalarında da rastlanır ve bunlar Eski Smyrna örnekleriyle oldukça yakındır (Cevizoğlu, 2010, s. 60-61 lev. 3.1, 4.1, 5.2.3). Eski Smyrna örneklerinde belirgin krem astar üzerine firmis bezeme bulunur. 2 no.lu parçanın pervazında içi dolu üçgen sıralarından oluşan geometrik bir motif yer alır. Bu motif pişmiş toprak seramikler üzerinde özellikle de MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısı ve daha sonrasına tarihlenen lahit ve banyo teknesi gibi büyük boyutlu kaba hamurlu seramiklerde de sıklıkla bulunur. Çok sevilen temel motiflerden biri olan içi dolu üçgen sıralarının 2 no.lu parçada olduğu gibi dışlarında kontur bir hat ile zenginleştirilmiş tipleri daha nadirdir (Smyrna: Akurgal, 1997, lev. 109c. Phrygia: Akurgal, 1955, fig. 6-7; Sams, 1994: lev. 91.806. Eubolia: Lentini, 2004, s. 37, no: 8. İthaka: Heurtley ve Robertson, 1948, lev. 30-31. 456. Knossos: Coldstream, 1972, 90, lev. 25.29. Kykladlar: Zaphyropoulou, 2017, 150, 152 fig. 15.5). Benzer örneklerden hareketle 2 no.lu parça olasılıkla MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına aittir.

Grupta yer alan 3 no.lu örnek (Fig. 8) üstte dışa taşkın ve hafif sarkık bir pervaza sahiptir. Pervaz kenarı iki kademeli olarak yapılmıştır; üst kısım köşeli olup dışa çıkıntı yapar. Silmeli olarak da adlandırılabilir bu tip Korinth buluntularında MÖ 6. yüzyılın başından itibaren görülen değişimi de yansıtır. Bu değişim pervazın kalın, dışa çekik ve hafif sarkık yapılmaya başlaması olarak özetlenebilir. Ancak 3 no.lu örneğin köşeli üst silmesi MÖ 6. yüzyılın son çeyreğinin başlarına tarihli Samos'tan taş tekneyle belirgin bir yakınlık taşımaktadır (Buschor, 1957, 11-14 fig. 8-9, Beil, 9.2, 10.3).

Figür 3. No. 5. Tip 2 Tekne Parçası / *Type 2 Basin fragment*.

Figür 4. No. 14. Ayak Parçası / *Shaft fragment of a stand* (Foto / Photo S. M. Zeren-Hasdağlı).

Benzer bir profil Klazomenai (Cevizoğlu, 2010, s. 67 A.46 lev. 18.3) ve Khios (Simantoni-Bournia, 1992, s. 22-2, 37-38 lev. 11.21) kökenli, yine aynı tarihlere verilen, pişmiş toprak teknelerde de bulunur. Ancak tüm benzer örneklerde pervazın alt kısmındaki alana uygulanmış kabartma teknikli İon kymationu dikkati çekerken, 3 no.lu parçada pervazın üzerine kabartma bezeme yerine volüt bezemesi çizilmiş olup bu tercih daha erken tarihli bir anlayışı yansıtmaktadır. 4 no.lu tekne parçası (Fig. 8) diğer örneklerle benzerlik göstermekle birlikte pervazın dışa doğru sarkık değil de düz olarak açılması gibi küçük bir detay farkına sahiptir. Düz pervazlı teknelerin en yakın benzerlerinin Klazomenai'da ele geçmesi her iki kentin aynı form tipini ve bezeme öğelerini devam ettirdiğini göstermektedir (Cevizoğlu, 2010, s. 59-60 lev. 2.1, 3.2). Burada 4 no.lu parçanın dış yüzü krem astar ile kaplı olup boğum yerlerinde nokta bulunan saç örgüsü motifi bezemesi yer alır. Benzer örneklerden hareketle Eski Smyrna kökenli 3 ve 4 no.lu örnekleri MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına tarihlemek yanlış olmayacaktır (Cevizoğlu, 2010, s. 59-60, 62-63).

Geniş pervazlı louterion tekneleri arasında *ikinci gruba* oluşturan 5 ve 6 no.lu (Fig. 8) teknelerin ortak özelliği pervazın altından tekneye geçişte konkav bir girintinin görülmesidir. Muhtemelen tekneyi taşıırken ya da içindeki suyu boşaltırken kolaylık sağlayan bu detay ilk gruba göre daha gelişmiş bir versiyona işaret edebilir. 5 no.lu parça (Fig. 3, 8), ilk grup örneklerdeki gibi pervaz kenarında üstü siyah firnisli yatay yivli bir profile sahiptir. Ancak onlardan farklı olarak pervaz kenarının altında kabartmalı İon kymationu bezemesi vardır. 6 no.lu parça ise pervaz altında konkav şekilde içe girinti yaparak tekneye geçişin vurgulandığı

tipin Eski Smyrna'daki en iyi temsilcisidir. Pervaz kenarında İon kymationu motifi bulunur. İkinci gruba oluşturan tekne parçalarının benzerleri Aigina'da MÖ 6. yüzyılın başı ile yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir (Kerschner, 1996, s. 65-67 no: 2, 15 fig. 1-2 lev. 12, 15). Yine, MÖ 6. yüzyıla ait Himera ve Torone'den ele geçmiş örneklerin pervaz profilleri benzerler arasında sayılır (Allegro, 1982, s. 119 no: 13, 35-36 fig. 22; Cambitoglou – Papadopoulos – Jones, 2001, s. 678 no: 16.50, 16.51 fig. 167). Pervaz kenarında üç yatay yiv bulunan, pervaz altında hafif içeri girinti yapan ve MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlenen Atina'daki bir teknenin pervaz biçimi, 5 no.lu Eski Smyrna parçası için yakın bir paraleldir (Sparkes – Talcott, 1970, s. 218 no: 1876 fig. 16 lev. 88). Bununla birlikte 5 no.lu örneğin en yakın benzeri MÖ 530 civarına tarihlenen Samos kökenli bir taş tekne parçasıdır. Profili daha köşeli olmakla birlikte alttaki İon kymationu formlar arasındaki ortaklığı vurgulamaktadır (Buschor, 1957, s. 11-14 fig. 8-9 ek (Beil.) 9.2, 10.3). İkinci gruba temsil eden parçaların en yakın tipolojik benzerleri özellikle Klazomenai'da ele geçmiştir (Cevizoğlu, 2010, s. 65-66 lev. 11-13). İkinci grup Klazomenai örneklerinin çoğunluğunda pervazın iç kısmında tekneye geçişte yer alan ve suyun dışarı taşmasını engellemek için yapılmış bant şeklinde şişkin yükselti Eski Smyrna'da ikinci grup teknelerinde yaygın olmamakla birlikte mevcuttur. Form özellikleri ve bezeme karakteri üzerinden yakınlık kurulan paralellerden yola çıkarak 5 ve 6 no.lu parçalar MÖ 6. yüzyılın son çeyreği ya da sonlarına tarihlenebilir.

Tip 3: Düz Kenarlı Tekneler

Ağız kenarı üstte düz şekilde son bulan louterion tekne parçaları düz kenarlı tip içinde yer alır (7 - 11 Fig. 9). Tip 1 ve 2'ye göre louterion teknesi daha derin olup ağız kenarından gövdeye geçiş keskin köşeli bir profille vurgulanmıştır. Bu profil MÖ geç 6. yüzyılda başlayan ancak MÖ 5. ve 4. yüzyıllarda daha net olarak takip edilebilen ve hem bezeme hem de form özellikleriyle standartlaşmış tekneler ile yakındır. Klasik dönem louterion tekneleri erken tarihli örneklerle göre daha ince cidarlı ve köşelidir; tabanın merkezine doğru derinleşen tekne profilleri ve düz ancak hafif içe dönük ağızlarıyla dikkati çeker. Arkaik dönemdeki louterion teknelerinin pervaz altında gözlenen konveks veya konkav geçişler bu tipte bulunmaz. Bütün olarak korunmuş örneklerde şerit biçimli kulplar ile çoğunlukla bir sütun gövdesi gibi şekillendirilmiş silindirik yüksek ayaklar dikkati çeker. Ne yazık ki Eski Smyrna örneklerinin ele geçtikleri tabakalar tarihleme için kullanışlı bilgiler vermez. Örneğin 10 no.lu parça Athena Tapınağı'nın kuzey batı köşesinden ele geçmiştir. Ait olduğu dolgu tabakası Arkaik dönemden MÖ 4. yüzyıl içlerine kadar geniş bir aralığa tarihlenen buluntulara sahiptir.

Bunun yanında bu dolguda bulunan Arkaik dönem fayans kuş figürinleri tapınağa, dolayısıyla bir kült ya da arınmayla ilişkili kullanıma işaret ediyor olabilir.⁵ Yine de tarihlendirme ancak diğer merkezlerden gelen benzer örnekler üzerinden yapılabilir. 7-11 no.lu örneklerin bu standartlaşmaya uygun yapıları onların Klasik döneme ait olduklarını gösterir. Özellikle 8-10 no.lu örneklerde teknelerin ağız kenarında gözlenen keskin köşeli profilin yakın benzerlerine Klazomenai ve Khios gibi merkezlerde rastlanır. 8-10 no.lu teknelerin pervaz kymation bezemesinde yumurta motifinin aşağıya doğru sivrilmesi ve birbirinden ayrı duran köşeli bir çerçeve içinde yer alması dikkat çekici detaylardır. Bunun yanı sıra pervazdan tekneye gayet belirgin, dik ve köşeli geçiş MÖ 6. yüzyıl örneklerinden farklıdır. Öyle ki formda gözlenen bu özelliklere MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına ait Klazomenai buluntularında rastlanır (Cevizoğlu, 2007, s. 238-342, 248 fig. 1-3, 8). Burada 8 no.lu parçanın profil benzerleri olarak MÖ 5. yüzyılın başları ve ilk çeyreğine verilen kabartma bezemeli Khios tekneleri de gösterilmelidir (Simantoni-Bournia, 1992, s. 23-24 no: 24, 25-28 lev. 13-16).

Tipolojik özellikler ve bezemede gözlenen çözümlerin benzerlerinin Klazomenai ve Khios örnekleriyle örtüşmesinden hareketle 8 no.lu parça için MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreği ile MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı arasında bir tarih öngörülebilir. Klazomenai örneklerinin sağlam kontekstlerden geldiğini göz önüne alırsak daha çok MÖ 4. yüzyılın başlarına ait olduğunu düşünebiliriz. İonia dışında ise 8-10 no.lu tekneleri form bakımından karşılaştırabilmek için Atina (Raubitschek, 1949, s. 370-407; Pimple, 1997, s. 181 no: 58, 61 fig. 9.8, 10.1; 182-183 no: 64, 68 fig. 10.2.3; Thompson, 1940, s. 143, fig. 103), Aigina (Kerschner, 1996, s. 88 no: 40, 46 fig. 8 lev. 22), Delos (Deonna, 1938, s. 75-76, 148-149 lev. 21, 23), Olynthos (Robinson, 1930, s. 64-65, 67 fig. 171, 173-175; Robinson – Graham, 1946, s. 213, 218, 242, 246 lev. 186-187, 211a, 218-220) ve Himera⁶ gibi merkezlerde MÖ 6. yüzyılın sonları ile MÖ 5. ve MÖ 4. yüzyıla verilen mermer örnekleri de değerlendirmeye almak gerekmektedir. Eldeki çalışmada 11 no.lu parça en geç tarihli örnek olmalıdır. Bu örnekte daha ince cidar ile sağlanmış narın bir yapı dikkati çeker. Ağız düz ve hafif dışa çekik olup kenar kısmı iki girinti ile profillendirilmiştir. Tekneye geçişteki köşeli profil nispeten keskindir ve ağız kenarında kabartma teknikli İon kymationu motifi yer alır. 11 no.lu parçanın benzerleri için MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına ait mermer tekneler gösterilebilir. Maroneia, Olynthos, MÖ 5.

yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğine ait Atina ya da MÖ 5/4. yüzyıla ait Aigina'dan bilinen mermer teknelerde cyma reversa olarak da tanımlanan kenar profili 11 no.lu tekneyle oldukça yakın durmaktadır (Pimple, 1997, s. 183, 221-222, 225 no: 69, 287, 305 fig. 8.1.2, 10.4; Kerschner, 1996, s. 88 no: 45 fig. 8 lev. 22). MÖ 4. yüzyılın ortaları ve hemen sonrasına ait Thasos pişmiş toprak tekneleri arasında da benzer form tipi gösteren örnekler bulunmaktadır (Blondé, 1985, no: 342-343 no: 380, 381 fig. 61). Hem mermer hem de pişmiş toprak teknelerle kurulan benzerliklerden hareketle 11 no.lu tekneyi en geç MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihleyebiliriz. Çünkü ilgili tekne parçası bu tipin yaygın olduğu MÖ 5. yüzyılın sonları ve MÖ 4. yüzyılın ilk yarısını kapsayan geniş bir tarih aralığı içinde durmaktadır.

7-11 no.lu louterion teknesi parçalarının hepsinde kabartma teknikle yapılmış İon kymationu bezemesi tek süsleme ögesidir. 10 no.lu parça hariç tüm bu örneklerde tekne yüzeyi belirgin bir astarla kaplıdır. Formda gözlenen biçimsel standartlaşma bezemeye de tesir etmiştir. Zira ilgili örneklerde kyma motifi mühür baskı tekniği ile uygulanmış olduğu için bir çerçeve içinde duruyormuş izlenimi yaratır. 7 no.lu parçada ise sola bir kama sağa ise bir yumurta motifi gelecek şekilde her iki kyma ögesinin aynı çerçeve içinde yer aldığı görülür. Her iki ögenin tek bir çerçeve içinde yer aldığı benzer bir bezeme uygulaması Klazomenai kökenli MÖ geç 6. yüzyıla ait bir pithosun boyun kısmında yer alır (Cevizoğlu, 2010, Taf. 36 no: 3). Motif hamur henüz ıslakken tek bir kalıbın hamur yüzeyine yan yana seri bir şekilde basılmasıyla elde edilmiştir (Üretim tekniği tartışmaları için bkz. Cevizoğlu, 2010, s. 15-18 Beil. 2-3). Mimaride olgun Arkaik döneme ait bezeme örneklerinden tanıdığımız yumurta motiflerinin arasından uç veren kama ya da ok motifinin kabartma teknikli vazolarda uygulanması yaygın değildir (Cevizoğlu, 2010, s. 77 C.9 lev. 36, 3.). Bilindiği üzere yumurta ok motifi anıtsal mimaride bir süsleme ögesi olarak kullanılmaya başladığı tarihten itibaren zaman içinde bir dizi değişiklik geçirir. İlk başlarda geniş dil biçimindeki dolgun yumurta motifi giderek kısılp daralarak uç kısma doğru sivrileşirken yumurtanın çevresini saran kabuk ya da zırhların arasından uzayan keskin sırtlı ok/mızrak ucu belirgin bir hal alır.⁷ Smyrna ve Klazomenai kabartmalı vazolarında en çok tercih edilen söz konusu İon kyması ile aynı motifin sıklıkla resmedildiği Klazomenai lahitlerinde mimaride izlenen ivmenin tersine stil gelişimi yavaş ilerlemekteydi (Cevizoğlu, 2010, s. 56-57; Zeren-Hasdağlı, 2014, s. 120-122; 175-176).

5 Söz konusu buluntular henüz yayınlanmamıştır. Ancak tapınak içerisinden 1948-1951 kazılarında ele geçen kuş heykelticikleri için bkz. Akurgal, 1997: 127 şek. 34 kare B-C II-IV lev. 135c-d; E3.

6 Allegro, 1982: 115-166. Himera örnekleri ve ilgili yayınlar için bkz. Cevizoğlu, 2007: 240 dipnot 23 ve 24.

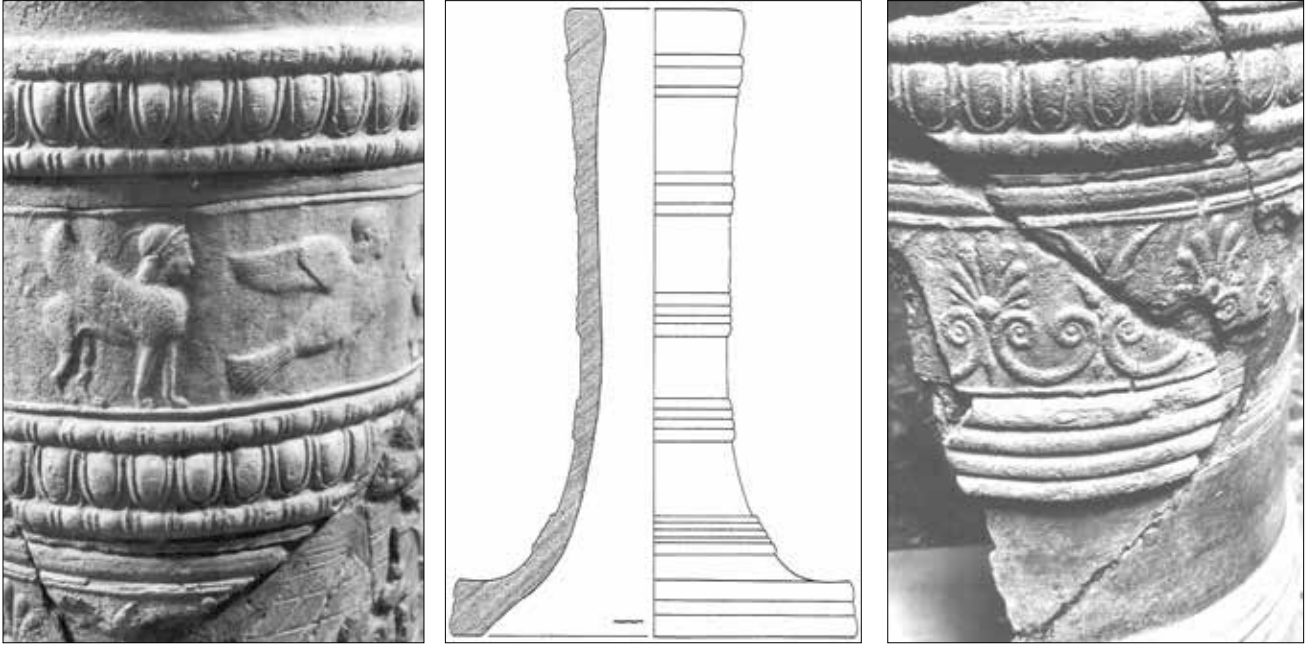
7 Koenigs, 1986: 118; Åkerström, 1951: 93-94; Åkerström, 1966: 52; Cevizoğlu, 2010: 35-37; mimaride İon kymationunun gelişimi konusunda geniş tartışma ve referanslar için ilgili yayının 141-147 numaralı dipnotlara bakınız.

En azından Kuzey İonia'da, seramik türünler üzerinde kabartma teknikli dekor öğeleri mimariye göre daha kaba ve ikincil bir değere sahip olup stildeki değişimleri birebir takip etmez. Kabartmalı vazoların üretiminde mevcut kalıpların uzun süre kullanılması stildeki bu durağanlığın sebebi olarak gösterilebilir. Buna karşın Kuzey Ege'den bilinen Klasik döneme ait bazı kabartmalı lahit ve seramikler üzerinde yer alan İon kymationu motifinin mimarideki gelişimleri daha yakından yansıttıkları da bir gerçektir (Karşılaştırmak için bkz. Ilieva, 2009, fig. 4, 6-7). Smyrna örnekleri arasında motif üzerinden yapılabilecek genel ancak en yerinde değerlendirme 7 no.lu parça haricinde Klasik dönem örneklerinde motifin Arkaik döneme oranla daha yozlaşmış bir görünüm sergilemesidir. Louterion parçalarının bezemesinde motif dizilimindeki düzensizlik ile ok/kama ucu ögesindeki belirsizlik dikkati çeker. 7 no.lu parçada ise bilinçli olarak ok ucu biçiminde bir şekillendirmeye gidilmiş olup uçları köşeli olarak verilmiş bu tip kamayı bazı MÖ geç 6. erken 5. yüzyıl Klazomenai lahitlerinde de görebiliriz (Cook, 1981, lev. 21.1, 3-4; lev. 26, 54, 64, 76). 7 no.lu parça hafif içe eğimli ağız kenarı ve tekneye geçerken yaptığı keskin girinti ya da yivli profiliyle diğer örneklerden biraz daha farklıdır. Bu profil ve kymation bezemesi Khios'tan bilinen bazı tekne parçalarında da takip edilir (Simantoni-Bournia, 1992, s. 25-26, 72-73 no: 32, 33, 35 form için lev. 18.32, bezeme için lev. 19.33, 21.35). 8 ve 9 no.lu örneklerde kyma yine aynı yöntemle ancak oldukça düzensiz bir seyirde uygulanmıştır. Kama özel olarak yapılmamış olup yumurta motifini içine alan çerçevenin sınırları kama etkisi yaratmıştır. Klasik döneme ait louterion teknelerinde İon kymationu bezemesi yaygındır: MÖ 5. yüzyılın ilk çeyreğine tarihli Khios (Simantoni-Bournia, 1992, s. 24, 71-72 no: 25, 26 lev. 14.25, 15.26), MÖ 5. yüzyıl sonlarına ait Atina Agorası (Sparkes – Talcott, 1970, s. 367-368 no: 1858, 1870 lev. 89) louterion tekneleriyle, yine MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına tarihli Thasos'tan geniş ve büyük louterion tekneleri benzer şekilde bezenmiştir (Blondé, 1985, no: 342-343 no: 377, 378 fig. 61). Ancak hem form özellikleri hem de bezeme öğelerinde gözlenen teknik uygulamalar göz önüne alınırsa yakın benzerleri komşu kent Klazomenai'da ele geçen ve MÖ 4. yüzyılın ilk yarısına ait louterion teknelerdir (Cevizoğlu, 2007, s. 239-241, 248 no: 1, 2 fig. 1-2, 8).

B) Ayak

Eski Smyrna'da louterion ayaklarına ait parçalar teknelere göre nispeten daha az sayıdadır. Höyükteki eski dönem kazılarında açığa çıkan ve kabartma tekniğinde zengin bezemelere sahip pişmiş toprak ayak bu türün olgun Arkaik dönemde ulaştığı gelişimi en iyi şekilde temsil eder (Akurgal, 1993, fig. 57). Son yıllarda yürütülen kazılarda ele geçen 12-14 no.lu parçalar

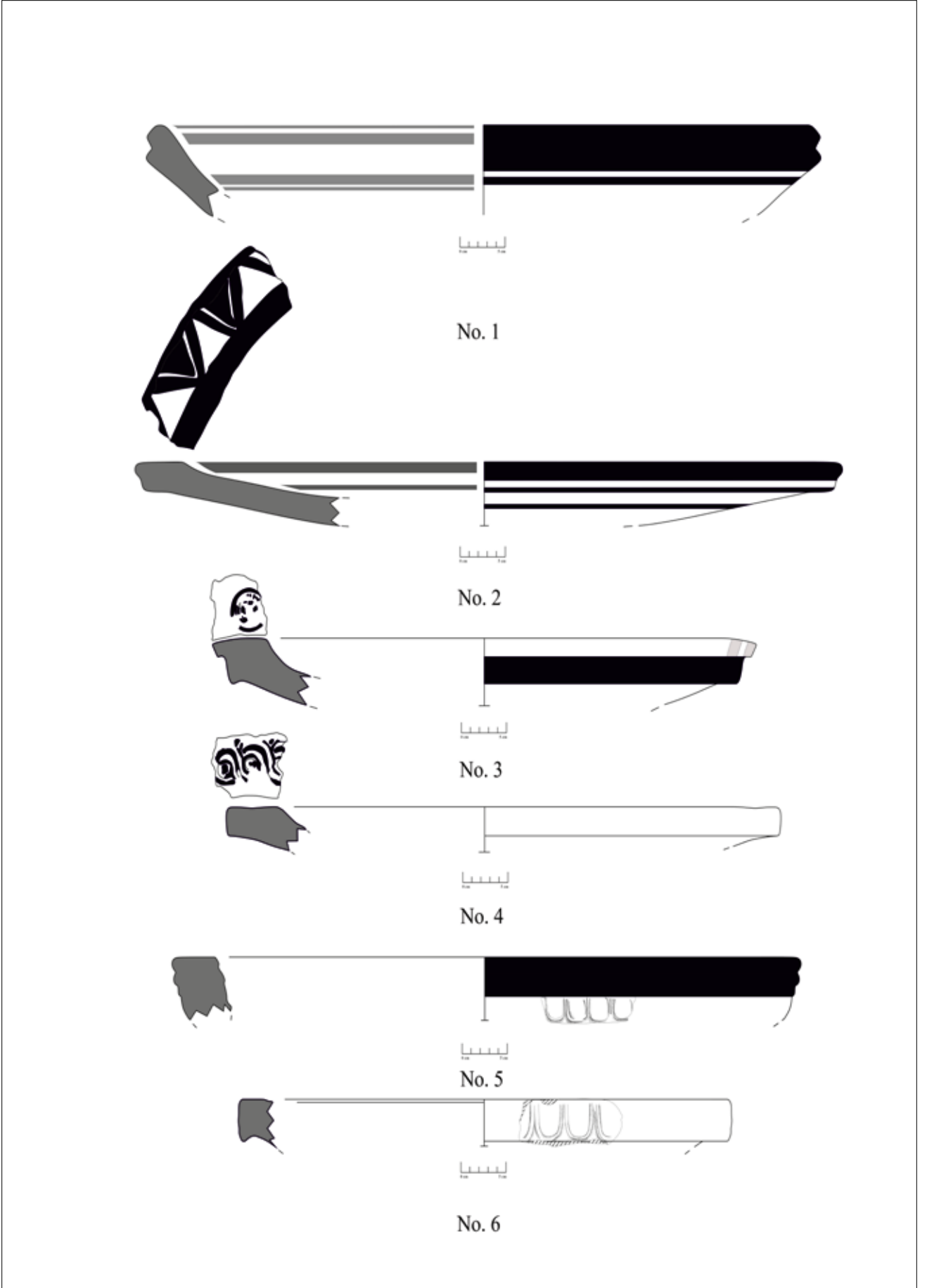
Smyrna buluntuları arasında louterion ayakları hakkında bilgilerimizi arttırmaktadır (Fig. 10). Bu parçalarda tekne ve ayak birbirinden ayrı biçimlendirilmiştir. Teknenin ayaktan bağımsız olması içteki suyu boşaltma veya doldurma durumlarında pratik bir işlev sağlar. MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilk örneklerine Korinth'de (Weinberg, 1943, s. 50 no: 182 lev. 25) rastlanan ayakların formunda Geç Geometrik dönemden Klasik, Hellenistik ve Roma dönemine kadar süren uzun bir zaman diliminde hem üretimde yaşanan teknolojik yenilikler hem de tercihlerin ve modanın etkisiyle oluşan değişim gözlenir. Buna göre MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısı ve MÖ 7. yüzyılın ortalarına ait taş tekne ayakları silindirik şeklinde, geniş çaplı, düz, sade ve ince cidarlıdır (Kerschner, 1996, s. 71; Pimpl 1997, s. 10-13, 38-41; Cevizoğlu, 2010, s. 63-64). Daha az eklemlerle ayaklarda görüldüğü gibi gövdeye açılmış dikdörtgen veya kare boşluklar olabilir (Weinberg, 1943, s. 50 no: 182 lev. 25; Iozzo, 1985, s. 27 no: 2 fig. 13.a; Coulié, 2000, s. 113-114, 118, 124-125 no: 6a, 7a, 8b fig. 11, 16, 20; Cevizoğlu, 2010, s. 58 no: A.1 lev. 1.2). MÖ 7. yüzyıl sonu ile 6. yüzyılın ilk çeyreğine ait ayaklarda çapın daraldığı, ayağın aşağıya doğru boru şeklinde genişlediği izlenir. Bu durumda konik bir form kazanan ayak nispeten zarif görünümlüdür. İsthmia gibi yoğun Korinth etkisi taşıyan örneklerde görüldüğü gibi ayağın çapı hala geniştir. Ayağın dışını çepeçevre saran şişkin yatay plastik bant sıralarının ayırdığı friz alanları boya bezemenin yanı sıra kabartma teknikte uygulanmış figürlü bezeme öğeleriyle dekore edilmiştir (Kerschner, 1996, s. 76-77 lev. 19.2.4; Daux, 1961, s. 660 fig. 1; Orlandini, 1980, s. 175-238; Orlandini, 2000, s. 23-25, 83-88 fig. 156-167). MÖ erken 6. yüzyıla tarihli ayaklar kabartma teknikli bezemelerinin yanı sıra boya bezemelere de sahiptir (Cevizoğlu, 2010, s. 58 no: A.1 lev. 1.2). Eski Smyrna'dan 12 no.lu örnek kalın cidarı itibarıyla büyük boyutlu bir tekneyi taşıyor olmalıydı. Ayağın çapı geniş olmasa da İsthmia örneğine benzer biçimde yatay plastik bant ile bezenmiştir (Daux, 1961, s. 660 fig. 1). Krem astar üzerine uygulanmış firnis bant ve dalgalı çizgiler Orientalizan stilin etkilerini yansıtır. 12 no.lu parça Eski Smyrna'da MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına kadar tarihli buluntular içeren bir yapı dolgusundan ele geçtiği için en geç yüzyılın ilk yarısına ait olmalıdır. 13 no.lu parça olasılıkla bir ayağa aittir. Geniş bir oturma düzlemine sahip kaidenin kenarında bulunan iki belirgin yatay yiv ayakların kaidesiyle yakınlık gösterir. Siyah firnisli yatay yivlerin arası rezerve bırakılırken, kaidenin alt ve üst kısmında firnis bant bulunur. Form bakımından düz kenarlı Korinth (Iozzo, 1987, s. 359-361 no: 6a fig. 1) örneklerinden çok MÖ 6. yüzyılın ortaları ve sonrasına tarihlenen Eski Smyrna ve Klazomenai buluntusu ayakların kaide ile yakındır (Akurgal, 1993, fig. 57; Cevizoğlu, 2010, s. 62, 70 lev. 9.1-2, 23.1). Burada 13 no.lu parçada olduğu gibi iki kalın şişkin yiv arasında ince birşişkin yiv bulunur.

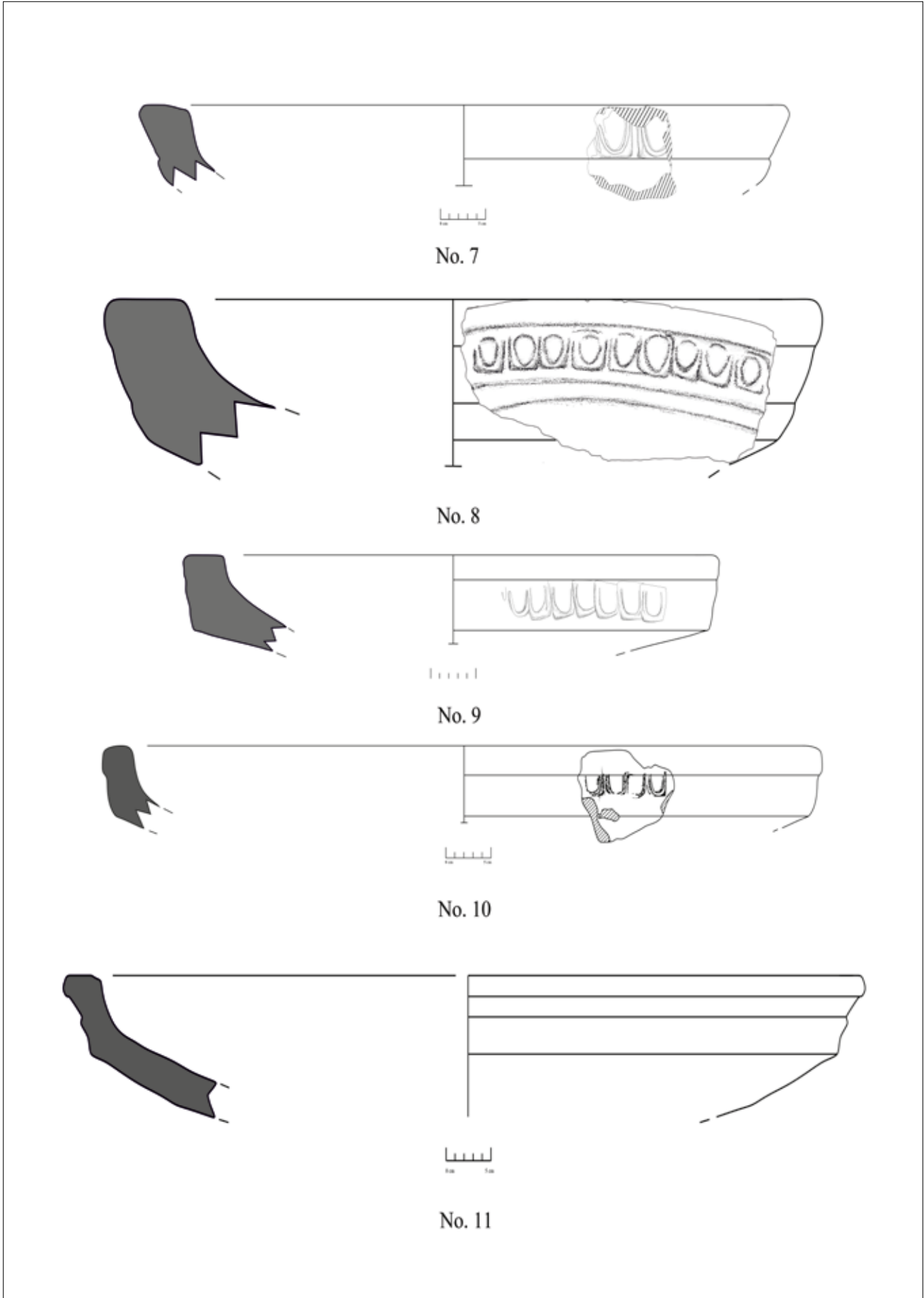
Figür 5-7. Eski Smyrna ayak. Profil çizimi ve kabartma frizden detay fotoğraf, İzmir Müzesi / *An elaborately decorated stand from Old Smyrna. Drawing of stand profile and detail of a figured friese in relief technique, İzmir Museum.* (Foto / Photo: H. Cevizoğlu. Çizim / Drawing: G. Özbilen Güngör).

İon düzenindeki sütunlardan etkilenecek yapılmış ve MÖ 6. yüzyılın son çeyreğine ait bir Klazomenai ayağı oldukça özel işçilik gösterir ve kaide kenarındaki şişkin yatay yivler bakımından 13 no.lu parçaya benzer (Cevizoğlu, 2010, s. 66-67 no: 40 lev. 14-15). Elimizdeki buluntular arasında hem kabartma hem de boya bezemeye sahip 14 no.lu (Fig. 4, 10) ayağın çapı diğer tip ayaklara göre dardır. Ayağın gövdesine ait parça üzerinde kabartma tekniğiyle uygulanmış üç sıra astragal dizisi yer alır. Astragallerin üzerinde yer yer korunmuş kırmızı ek boya izlerine rastlanır. 14 no.lu parça Smyrna'da neredeyse bütün olarak korunmuş yüksek kaliteli ayak ile aynı tiptedir (Akurgal, 1993, fig. 57; Cevizoğlu, 2010, Beil. 7.4). MÖ 6. yüzyılın ortalarına tarihli bir ev içinde ele geçen ve şimdi İzmir Arkeoloji Müzesi'nde korunan pişmiş topraktan yapılmış ayağın dar çapı erken tarihli örneklerle göre daha zarif bir görünüm verir (Fig. 5-7). Silindir gövdeli, kaideye doğru konkav şekilde açılarak genişleyen ayağın formu İonia örnekleri için standart bir özellik olarak ilerleyen tarihlerde de tekrar eder. Eski Smyrna ayağı kabartma teknikli sirensphinks sıraları ve incelikli işlenmiş lotus-palmet motifli frizleri sınırlandıran İon kymationu dizisiyle yüksek bir kalite sunar. Eski Smyrna ayaklarının en yakın benzerleri Klazomenai kökenli örneklerdir. MÖ 6. yüzyılın sonlarına ait Khios ve Klazomenai kökenli bazı ayak parçaları üzerindeki astragal dizileri yine Eski Smyrna örnekleri ile yakındır (Simantoni-Bournia, 1992, s. 20 no: 11 lev. 4.11; Cevizoğlu, 2010, s. 68-69 A.49, A.53, A.55, A.60 lev. 18.7, 19.4, 20.1, 21.3).

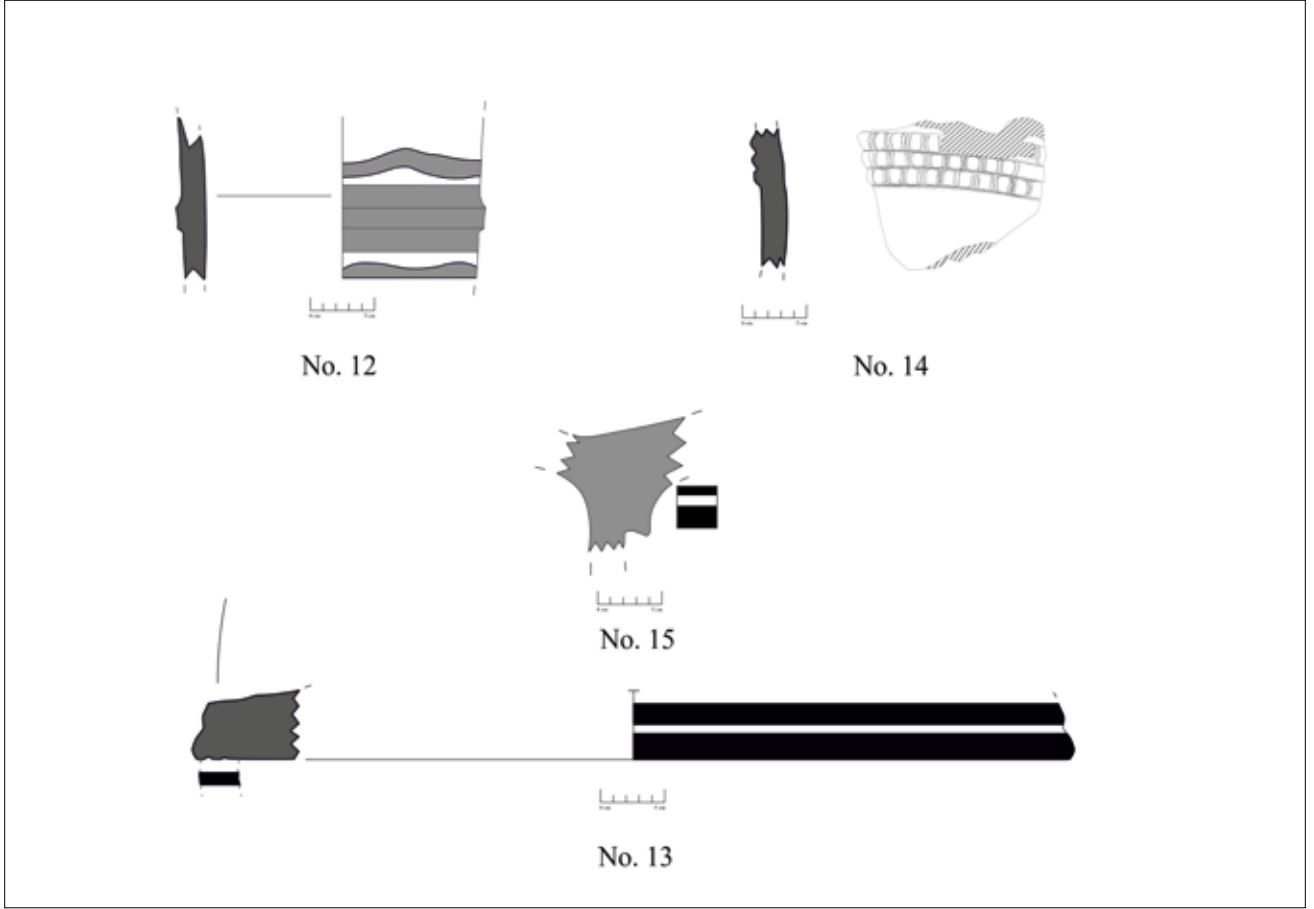
Benzerlerinden hareketle 14 no.lu parçayı MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihleyebiliriz. 15 no.lu parça (Fig. 10) louterion teknesi ile ayağın yekpare olarak birlikte çekildiği ayaklar grubu altında özel bir tipi temsil eder. İnce cidarlı ayağın en üstte tekne tabanına geçiş yaptığı kısım korunmuştur. Louterion teknesinden geçişte kalın bant ve hemen altındaki keskin profilli girinti dikkat çekicidir. Bu kalın bant hem teknedeki ayağa geçişi güçlendirmek hem de ayağın taşınması sırasında kolay tutuş sağlaması için yapılmış olmalıdır. Benzer form Atina'dan bilinen pişmiş toprak bir ayağın (Sparkes – Talcott, 1970, s. 218-221 no: 1876 fig. 16 lev. 88-89) yanı sıra Korinth örnekleri arasında da bulunur (Iozzo, 1987, s. 402-404 no: 105, 106, 109, 110 fig. 4-6 lev. 78). 15 no.lu parçaya ait teknenin içi ince bir kil tabakası ile düzeltilmişken, teknedeki ayağa geçişe ait boyun kısmında krem astar üzerinde iki firnis bant korunmuştur. Klazomenai'dan gelen ve benzer teknikle üretilmiş yekpare tekne ve ayak örneğinde, 15 no.lu buluntunun firnis bant bezemesinin olduğu kısımda kabartma teknikli İon kymationu yer alır (Cevizoğlu, 2010, s. 67 A.43 lev. 17.2, 18.1). MÖ 6. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen benzerlerine karşın Eski Smyrna parçası için, MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihli bir dolgudan ele geçmesi ve bezeme prensibinin yuvarlak ağızlı veya pervazlı teknelerle yakın olmasından dolayı daha erken bir tarih önerilebilir. Ayrıca, 15 no.lu parça ile aynı dolguda bulunan 1 no.lu tekne ve 12 no.lu ayak parçasının, en geç MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiş olması öneriyi destekleyici bir faktördür.

Figür 8. Tip 1-2 Tekne Parçaları / *Type 1-2 profiles of basins.*

Figür 9. Tip 3 Tekne Parçaları / *Type 3 profiles of basins.*

Figür 10. Tekne Ayak Parçaları / *Shaft and base fragments of stands.*

BANYO TEKNELERİ

Kuzey İonia'da yürütülen kazılarda açığa çıkan pişmiş toprak banyo teknesi formuna ait buluntular Yunan dünyasından bilinenler arasında özgün bir yere sahiptir. Eski Smyrna'da ele geçen bir tekne İonia'da banyo kültürünün Erken Arkaik dönemden itibaren varlığına işaret eder.⁸ Tasarımında içinde oturarak yıkanmaya imkan tanıyan MÖ 7. yüzyılın sonlarına ait bu banyo teknesinin yanı sıra Eski Smyrna'dan MÖ 6. yüzyılın sonlarına tarihlenen diğer bir pişmiş toprak tekne bu türün devamlılığını gösterir.⁹

8 Eski Smyrna'da MÖ 8. yüzyılın sonlarında gerçekleşen olasılıkla doğal afet kaynaklı bir yıkımın ardından konutlar eskisinden daha geniş, çok odalı ve gösterişli olarak yeniden inşa edilmiştir. MÖ 7. yüzyıla tarihli çok sayıda banyo teknesi parçaları da bu yapıların kullanım süreçlerine tarihlenir. Örneğin MÖ 7. yüzyılın sonlarında Lydia saldırıları ile yıkılmış konutların birinde, pervazında boya ile yapılmış bezemeler bulunan içi firnisli pişmiş toprak bir banyo teknesine ait çok sayıda parça gün ışığına çıkarılmıştır. Yaklaşık 1,20 cm uzunluğunda ve fiçi formunda tabana sahip bu sekili teknenin arka ve yan kenarları yüksek, buna karşın ayakucu kısmı daha alçaktır. Bkz. Cook, 1959: 36-37 lev. 191a.b. Bu teknenin ele geçtiği konut mekanı daha sonra "Banyolu Oda" olarak yorumlanmıştır. Bkz. Akurgal, 1983: 39-40 res. 19, 21.

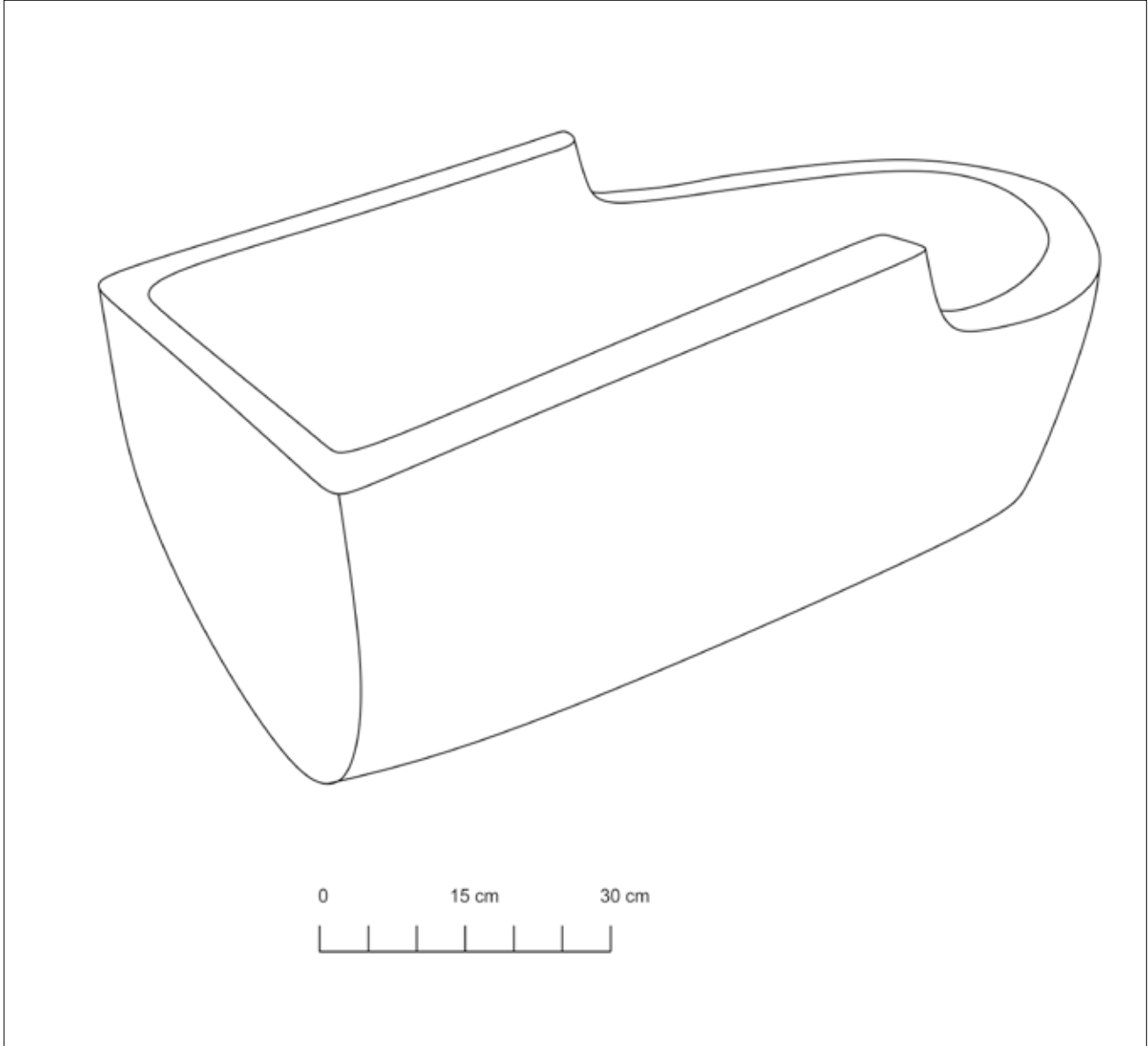
9 Cook, 1959: 37-38 lev. 192a. Banyo teknesinin arkası ön kısma göre daha yüksek olup üzerinde boya ile yapılmış palmet

Klazomenai MÖ 7. yüzyılın başlarından itibaren banyo teknelerinin ele geçtiği bir diğer önemli bir merkezdir ve kentin farklı yerleşim alanları ile nekropollerinden ele geçen buluntular, üretim teknikleri itibarıyla Eski Smyrna örneklerine benzer.¹⁰ İonia genelinde geç örnekleri de dikkate alırsak, Smyrna ve Klazomenai dışında, Kolophon, Samos, Priene ve Miletos'ta banyo teknelerine rastlanılmıştır.¹¹

bezemesi bulunan geniş bir pervaz ile çevrelenmiştir. İçi firnislidir.

10 Cevizoğlu, 2004: 191-193 res.13-15. Bütünüyle sağlam olarak Akpınar Nekropolis alanında ele geçen pişmiş toprak banyo teknesi mezar buluntularının yardımıyla MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlenir. Banyo teknesinin uzunluğu 1,15 m, eni 80 cm.dir. Teknenin kısa kenarından biri düz, diğeri yarım yuvarlak şekilde son bulur. Düz olan arka kısım teknenin diğer kenarlarına göre daha kısadır. Arka kısımda yükseklik 32 cm iken haznenin bulunduğu kısımda 49,4 cm.dir. Teknenin ayak ucu kısmı banyo suyunun toplanması için derin, oval bir çanak biçimindedir. Klazomenai Ağaçlı Yol Nekropolis alanında açığa çıkarılan sıra dışı bir forma sahip örnek daha erkene, MÖ 7. yüzyılın başlarına tarihlenir. Cevizoğlu, 2015: 64-68 fig. 9-11; Erginer – Foça, 2020: 71-72 fig. 1-5.

11 Kolophon'da yan yana sıralı pişmiş toprak teknelerin bulunduğu halka açık banyolar vardır. Bkz. BCH Chronique, 1922: 549 ve Excavations Colophon, 1922: 259; Priene örneği için Wiegand-Schrader, 1904: 292 res. 308; Miletos, Kalabaktepe civarında bulunmuş içinde oturmak için tabure benzeri bir çıkıntısı bulunan kireç taşından banyo teknesi için bkz. von Gerkan,

Figür 11. Eski Smyrna Banyo Teknesi Restitüsyon Çizimi / *Reconstruction of a bathtub found in the settlement at Old Smyrna* (Çizim / Drawing: B. Ongar).

Eski Smyrna banyo teknelerinin pervazları dar olduğu için İonia'da Arkaik dönemden itibaren yaygın kullanılan pişmiş toprak lahitlerin profilleri ile büyük benzerlik gösterir. Pişmiş toprak lahitler mevcut bilgilerimize göre İonia'da ortaya çıktıkları MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oval, apsidal, dikdörtgen, trapezoidal, sandık biçiminde yapılmış olup çoğunlukla dikdörtgen tipte olanları tercih edilmiştir. Söz konusu erken tarihli örnekler şimdiye dek Klazomenai ile Eski Smyrna'da ele geçmiş ve her iki kent ilerleyen süreçlerde lahit üretimi konusunda hatırı sayılır bir yere gelmiştir. Bilindiği üzere lahitler zaman içerisinde hem biçimsel olarak hem de bezeme şemaları itibarıyla bir standarda oturmuş ve neredeyse üretimlerinin sonlarına

kadar bunu korumuşlardır.¹² Standartlaşmış tiplerdeki en belirgin tipolojik özellik pervazın oldukça genişlemesidir. Ancak daha erken lahitlerin pervazları dar olup çoğunlukla basit olan bezeme öğeleri lahitin iç ve dış duvarlarından tabanına ya da pervazlarına kadar farklı alanlarda uygulanmıştır. Eski Smyrna'da bulunan pişmiş toprak banyo tekneleri biçimsel özellikleriyle lahitlerin erken safhasına ait basit dikdörtgen formlu tiplere yakındır. Buna göre pervazlar geniş tutulmayıp üzerinde boya ile basit süslemeler yapılmıştır. Teknik olarak gövde ve pervazın bir bütün olarak şekillendirildiği tekneler oldukça ağırdır. Banyo teknelerinin yüzeye en yakın kısımları ince ve katkı maddelerinden nispeten arındırılmış bir kil tabakası ile kaplıdır.

1925: 30 res. 22. Samos Heraion kazılarda *in situ* şekilde kum içine gömülü vaziyette bulunmuş MÖ 7. yüzyılın poros taşından bir banyo teknesi taştan örnekler arasında öncü sayılabilir, bkz. Buschor, 1959: 213-215 res. 19; Walter, 1976: 23-24.

12 Klazomenai tipi lahit olarak anılan standartlaşmış lahitlerin tipolojisi için bkz. Cook, 1981: 134-139; Zeren-Hasdağlı, 2014: 9-17.

Burada belirtmek gerekir ki formda gözlenen yakınlıklar özellikle yerleşimde parçalar halinde ele geçen banyo teknesi ve lahitlerin birbirlerinden ayırt edilmesini zorlaştırmaktadır. Ancak bir parça eğer banyo teknesinin zemin kısmındaki çukurluğa ya da yan duvarların dibine geçişteki kavisli kısmına ait ise bu veri söz konusu buluntunun dikdörtgen biçimli pişmiş toprak lahitlerden olmadığını gösterir. Çünkü lahitlerde yan duvarlar neredeyse dümdüz inerek çoğunlukla taban kısmına keskin bir açıyla bağlanır¹³. Bir başka ayırt edici özellik ise banyo teknelerinin bazılarında görülen kolçak bölümüdür. Kolçak şimdiye dek bilinen lahit örneklerinde görülmemektedir. Yine özellikle Eski Smyrna'da bulunmuş ve bütün olarak korunmuş bazı örneklerde gördüğümüz üzere banyo teknesinin düzleştirilmiş bir dış yüzü astarlanmadan kaba bir şekilde bırakılabilir. Bunun sebebi teknenin işlenmemiş yüzünün yapı duvarına yaslanıyor olmasındandır (Cook, 1959, s. 36). Söz konusu ayırt edici özelliklere göre Eski Smyrna'da ele geçen banyo teknesi parçaları bu çalışmada genel olarak iki tip altında toplanmakta ve bu tipler birbirinden pervaz profilleri bakımından ayrılmaktadır. Ancak belirgin bir şekilde ayırt edilemeyen ve lahit olma olasılığı taşıyan ya da hangi tipe ait olduğu kesinlik içermeyen parçalar bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

1. Tip: Düz Kenarlı Banyo Tekneleri

Bu tip altında sınıflanan örneklerin ortak özelliği tekne kenarından gövdeye kesintisiz bir daralma ile geçiş olmasıdır. Mevcut Eski Smyrna banyo teknesi parçalarının büyük bir kısmı bu gruba aittir ve buluntular teknelerin duvar, sırt veya ayakucu kısımlarıyla ilişkilidir. Bunlar arasında 16, 18 - 19 no.lu örneklerde (Fig. 12) görüldüğü gibi bazı tekne duvarlarının dış yüzünün işlenmeden kaba şekilde bırakılması bu teknelerin banyo odasının bir duvarına yaslanmasıyla açıklanabilir. 16 no.lu parça ile aynı yapıdan gelen 17 (Fig. 12) no.lu parça kırık kırığa birleşirse de firnis rengi ve hamur özelliklerinden anlaşıldığı kadarıyla aynı banyo teknesine ait olmalıdırlar. Genel olarak, banyo teknelerinin yaygın örneklerinde oturunca sırtın yaslandığı kısa taraf dik ve düzdür (Fig. 11). Bu tekneler duvara bu kısımdan dayandırılmış olmalıdır. Bilinen örneklerden hareketle bazı parçalar sırtı düz olan bu tip çevresinde gruplandırılır. Teknenin duvara dayandığı kısım dönem ve buluntu yerine göre farklılıklar gösterir. Örneğin, Minos ve Myken örneklerinde tekne uzun yan kenarlardan duvara yaslanırken,¹⁴ İonia'dan bilinen

örneklerde sadece sırt kısmından duvara dayandığı görülür. Eski Smyrna'da bulunan tüme yakın bir örnek MÖ 7. yüzyıl konutunda açığa çıkarılmıştır. Teknenin sırt kısmı ayakucuna kıyasla daha yüksektir. Tabanda ayakucuna doğru su haznesi ve bir tahliye deliği vardır (Cook, 1959, s. 36 lev. 191a; çizimi için bkz. Cevizoğlu, 2010, Beil. 8.3; Cevizoğlu, 2015, s. 63-64, 268 grup 2 no: 5 fig. 12). Diğer üç örnek Klazomenai'da açığa çıkmıştır. Genel olarak MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihli bu örneklerde tabandaki su toplama haznesi ayak kısmına yerleştirilmiştir (Cevizoğlu, 2015, s. 67-68 no. 1, 4 fig. 1, 2, 10). Hem Klazomenai hem de Eski Smyrna'da bir bütün olarak korunmuş örneklerden anlaşıldığı kadarıyla banyo suyunun toplandığı haznenin yeri konusunda bir standart yoktur. Hazne teknenin sırt, ayakucu ya da orta kısmında olabilir. Banyo teknelerinde sırt kısmından ayakucuna geçerken yan duvarların yüksekliğinin aniden düşmesiyle kolçak olarak tanımlayabileceğimiz bir kısım ortaya çıkar. Buna karşın daha basit bir form özelliğine sahip örneklerin bazılarında kolçak bulunmaz. Bütün olarak günümüze ulaşan örneklerin azlığı nedeniyle kesin yargılara varılamasa da korunmuş kolçaklı iki örnekte su toplama haznesi ayak kısmına yerleştirilmiştir. Düz duvarlı ve kolçaklı 16 ve 17 no.lu banyo teknesi parçaları Eski Smyrna'da oval planlı bir yapıdan gelmektedir. Kontekst buluntularından dolayı yapının MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğinde kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla banyo tekneleri parçalarının MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğinden daha erken bir tarihe ait olduğu rahatlıkla söylenebilir (Ertüzün, 2017, s. 33-35; Ertüzün, 2021, s. 201, yapı no: C.1). 19 no.lu örnek ise Eski Smyrna'da çok sayıda banyo teknesi ve louterion parçalarının ele geçtiği ve en geç MÖ 6. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen bir dolguda bulunmuştur. Dolayısıyla bu parça da yüzyılın ilk yarısı ve daha erken bir tarihe ait olmalıdır. İonia'nın bu iki kentinde Arkaik dönemin erken safhalarına ait arkası düz banyo teknesi örnekleri diğer merkezlerde nispeten daha geç tarihlerde karşımıza çıkar. Örneğin, MÖ geç 6. yüzyıla ait bir benzeri Histria'da ele geçmiş (Istria-Bent: Teleaga – Zirra, 2003, s. 22-23, 73, lev. 21, 33) ve bu form pişmiş toprak veya taş tiplmeleriyle Klasik dönemde yaygınlaşarak sonrasında da üretilmeye devam etmiştir (Miletos: Gerkan, 1925, s. 30, fig. 22; Caulonia, Aleksandria ve Priene: Deonna, 1938, s. 86-87 fig. 122; Gordion: Stewart, 2010, s. 76 fig. 31-33).

Eski Smyrna'da 1. Tip altında toplanan 20 ve 21 no.lu pervaz parçalarında (Fig. 12) izlenen kavis şeklindeki dönüş söz konusu parçaların ya teknenin ayakucu ya da sırt kısmı yarım daire şeklinde olan banyo teknelerine ait olabileceğini gösterir. Kentte bütün olarak korunmuş, sırt kısmı yarım daire formlu bir tekne örneği henüz ele geçmemiştir.

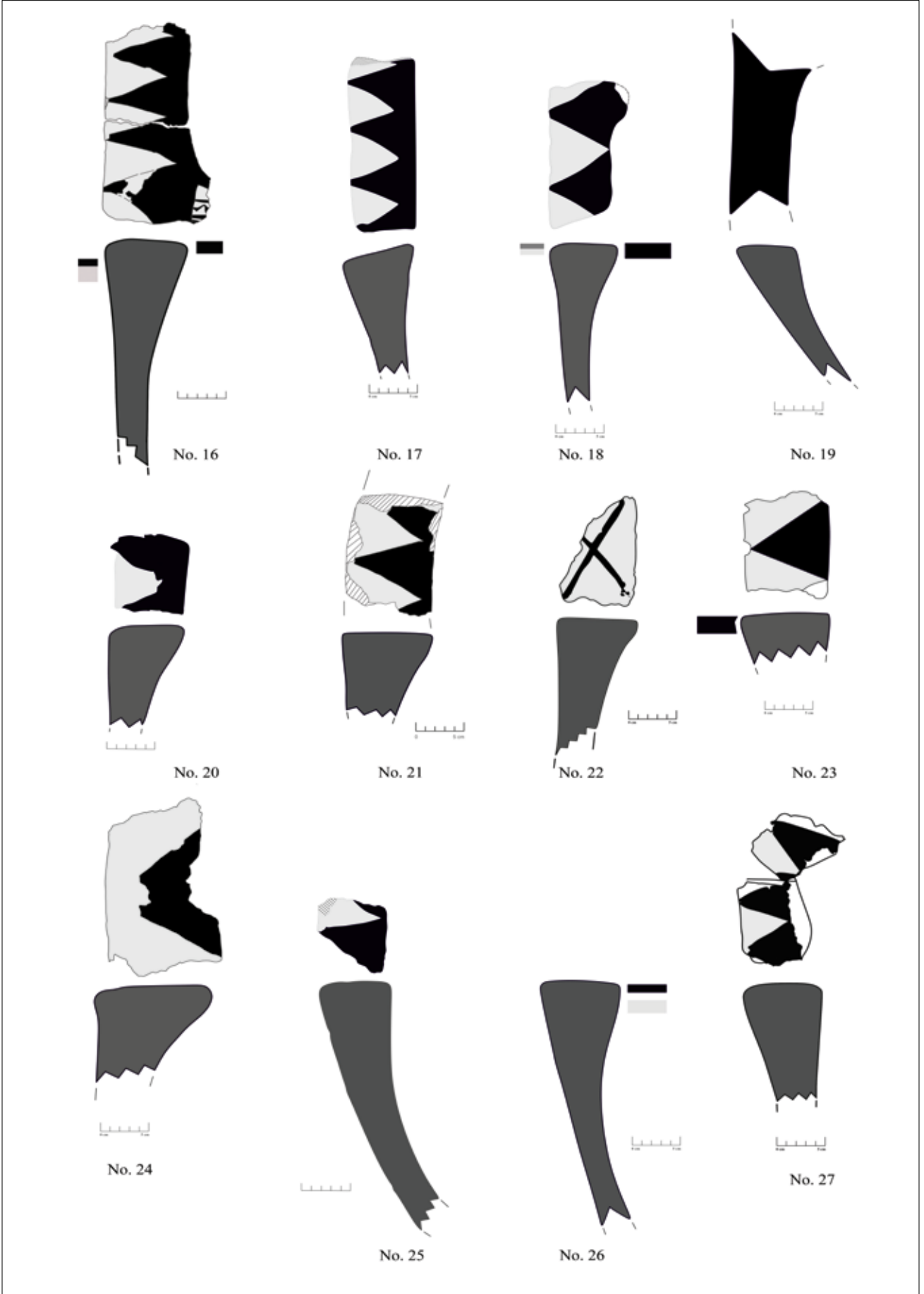
¹³ Nadir bazı lahit profillerinde yan kenarların zemine bağlantı yeri yuvarlatılarak yapılmıştır: Klazomenai'dan bir örnek için bkz. Hürmüzlü, 2003, fig. 80.17/m.

¹⁴ Banyo odalarını süsleyen ve farklı kullanım şekilleri sunan Minos ve Myken banyo teknesi örnekleri için bkz. Sudhoff, 1910: 7-10, 12-13 res. 1-3, 7; Bossert, 1921: lev. 193; Cook, 1959: 33-35 lev. 189-190; Ginouvès, 1962: 29-30 lev. 2-3;

Weber, 1996: 22-23; Hoffmann, 1997: 52-53.

ESKİ SMYRNA BAYRAKLI LOUTERİON VE BANYO TEKNESİ BULUNTULARI

Figür 12. Tip 1 Banyo Teknesi Parçaları / *Type 1 rim and wall fragments of bathtubs.*

Ancak bu tip tekneler Tunç çağlarından itibaren yaygın bir kullanım gösterir. Örneğin Knossos Sarayı'nda 2. Binin ortalarından itibaren arkaları apsidal olarak biçimlendirilmiş banyo tekneleri ile karşılaşılır (Cook, 1959, lev. 189 a-b; Cevizoğlu, 2004, s. 191-192). Arkaik ve Klasik dönemlerde Olynthos, Aleksandria, Girgenti gibi merkezlerde görüldüğü kadarıyla hala kullanılmaya devam etmektedir (Deonna, 1938, s. 86-87, fig. 122). Bu tipe ait örneklerin sırt kısmı ayakucuna göre daha yüksek ve çoğunlukla kolçaklıdır. Ayakucu kısmı düz ya da apsidal olarak sonlanabilir. Bu tipte taban kısmı düz sırtlılarla benzerdir. İonia'da yuvarlak sırtlı banyo tekneleri belirgin olarak Arkaik dönemden itibaren takip edilebilir. Bölgedeki yaygın kullanımı ise MÖ 6. yüzyılın ortalarıyla birlikte Klazomenai'da karşımıza çıkar (Cevizoğlu, 2004, s. 191-192; Cevizoğlu, 2008, s. 307, res. 20; Cevizoğlu, 2010, s. 72 no: B.1 lev. 24-27; Cevizoğlu, 2015, s. 268 fig. 16). Bu örneklerde görüldüğü kadarıyla apsidal sırtlı teknelerin tüm dış yan duvarlarının özenle bezemesinden hareketle bunların orijinal konumlarında odanın duvarına yaslanmaları beklenmez.

Kullanım yerleriyle ilişkili bir veri olarak Klazomenai'da bulunan ince işçilikli tüme yakın bir banyo teknesi dikkate alınabilir. Söz konusu buluntu bir banyo odasını zenginleştirmenin ötesinde adak olarak kentteki bir kutsal alana sunulmuş olmalıdır.¹⁵ Klazomenai kökenli yüksek apsidal sırtlı banyo teknelerinin oldukça geniş pervazları ve kabartma teknikli zengin bezemeleri vardır. Ancak bu özellikler Eski Smyrna'daki 20 ve 21 no.lu parçalarda gözlenmez. Bu iki örnek bezeme ve yapısal özellikleriyle diğer banyo teknesi tiplerine daha yakındır. Ayrıca 20 no.lu örnek kent surları dışında yer alan ve Alyattes tahriri ile kullanımı son bulan evlerden birinde ele geçmiştir. Dolayısıyla 20 no.lu parça MÖ 7. yüzyılın sonu, MÖ 6. yüzyılın başı gibi bir tarihten önceye ait olmalıdır. Doğu Kutsal Alanı (Akar-Tanrıver 2017, s. 126) civarında ele geçen 21 no.lu parça da diğer örneklerle benzer bezemeye sahiptir ve form bakımından diğerleriyle aynı özellikleri göstermektedir. Dolayısıyla benzer bir tip ve yakın bir tarihten olduğu düşünülebilir.

Düz kenar profiline sahip bazı parçaların korunma durumlarından dolayı sırt ya da arka kısa kenarın biçimini ön görmek mümkün değildir. Yine de 22, 23 ve 24 no.lu örneklerin (Fig. 12) profillerinin 16-18 ve 20 no.lu parçalarla yakınlık gösterdiği önerilebilir. Burada 22 no.lu örneğin sırt kısmının biçimi anlaşılmasa da kolçaklı teknelerden olduğu kesindir. Zira korunan pervaz üzerinde kolçak eğimi görülebilmektedir. 25 ve

26 no.lu parçalar (Fig. 12) 19 no.lu banyo teknesi gibi sığ gövdelerinden dolayı sığ teknelere ait olabileceği gibi kolçaklı tipin ayakucu kısmına ait olmaları da mümkündür. Üstte düz kenar profiline sahip 27 no.lu parça teknenin kolçak kısmına aittir (Fig. 12).

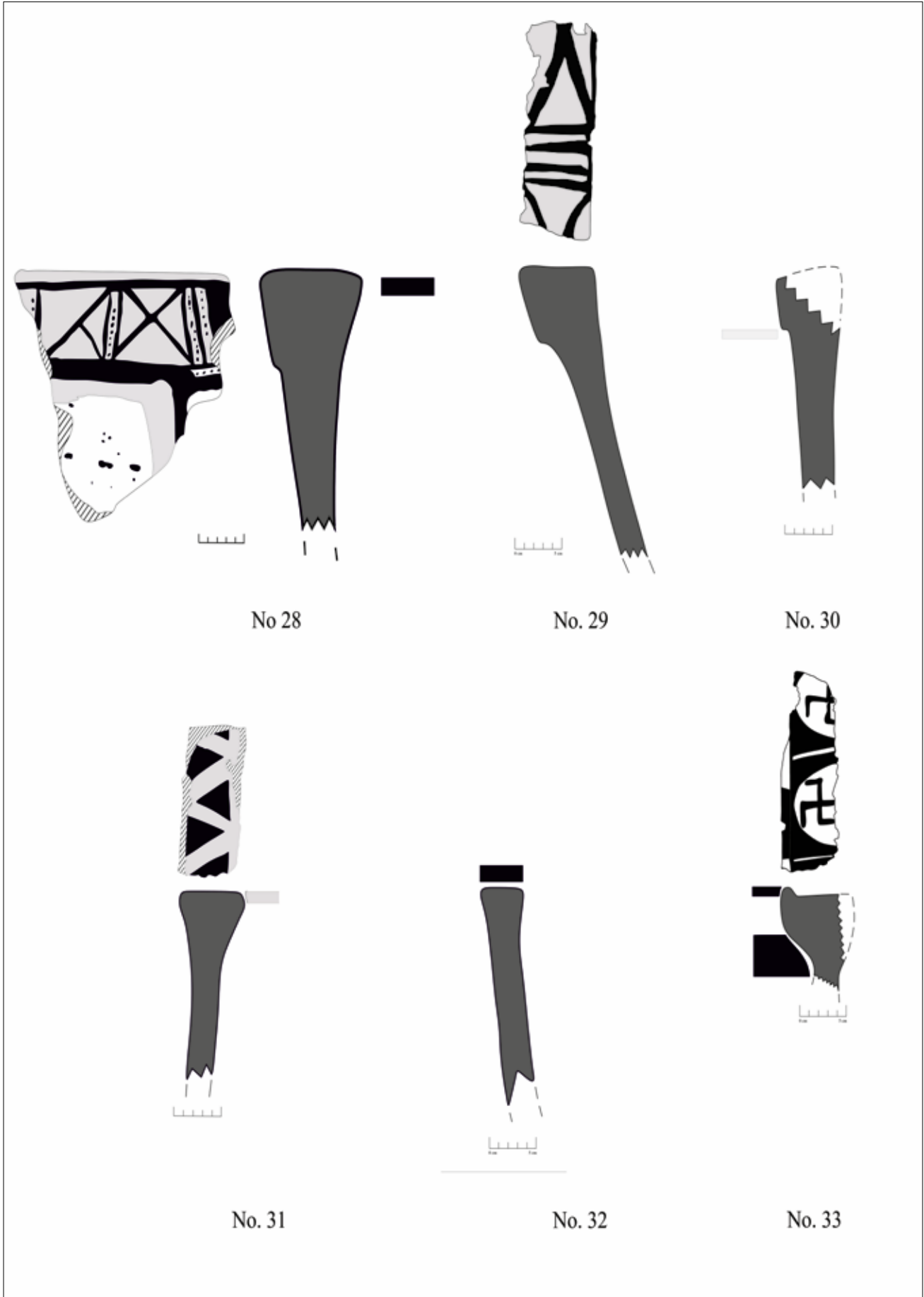
2. Tip: Dar Pervazlı Banyo Tekneleri

Köşeli pervaza sahip banyo teknesi parçaları diğer tekne tiplerinden kolaylıkla ayrılır. Pervazın dış kenarında gövdeye geçişte keskin bir girinti vardır. Muhtemelen bu girinti hem tutunmak hem de gerektiğinde tekneyi kaldırmak için bir kolaylık sağlamıştır. Bu çalışmadaki 28-30 no.lu örnekler (Fig. 13) bu kategori içinde değerlendirilir. Şimdiye dek böyle bir pervaz profili gösteren bütün olarak korunmuş bir örnek bulunmadığı için pervazlı teknelerin sırt ya da tabanının nasıl tasarlandığı bilinmemektedir. Klazomenai'dan gelen bazı lahitlerde benzer şekilde köşeli pervazın hemen altta bir girinti ile duvara geçiş yaptığı görülür (Hürmüzlü, 2003, fig. 79.8/m; fig. 83.69/m; fig. 86.80/m; fig. 90.141/m; fig. 93.173/m; fig. 94.196/m). Yine Acemhöyük'ten bilinen bir banyo teknesinde görülen dar köşeli pervaz profili Eski Smyrna örneklerine benzerdir (Özgüç, 1979, s. 296-297, res. 1.1, 2.2). Acemhöyük örneklerinin hemen hepsi düz duvarlı dikdörtgen sandık biçimindedir. Dolayısıyla Eski Smyrna parçalarının sırt kısmının şekli için bu durum örnek teşkil edebilir. Dar pervaza sahip tekneler arasında yer alan 28 no.lu (Fig. 13-14) parçanın dönüş yapan sırt kısmı ile kolçak bölümü korunduğu için en azından söz konusu parçanın yüksek arkalı ve yanlarda kolçağa sahip banyo tekneleri grubuna ait olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tipe ait örneklerin bezeme ve diğer yapısal özellikleri temel olarak 1. Tip örnekleri ile yakınlık içindedir. Bu durum onların çok farklı bir tarih aralığında üretilmemiş olduğunu düşündürür. Ayrıca buluntu yerleri ve benzer örnekler de bu bilgiyi teyit eder. Örneğin 29 no.lu parça Çifte Megaron yapısının doğuda yer alan odasının önünde, avlu olarak değerlendirilen yerde bulunmuştur. Bu alan MÖ 7. yüzyılda tahrip olmuş ve MÖ 6. yüzyılın başında yapı onarıldıktan sonra bir yapılaşmaya sahne olmamıştır (Ertüzün, 2017, s. 21). Parçanın hangi tabakada ele geçtiği bilinmemekle birlikte buluntu yeri açısından en azından MÖ 6. yüzyılın başına kadar dayanan bir tarih vermektedir. Profil bakımından benzerlik kurulan Klazomenai buluntusu lahitler çoğunlukla MÖ geç 7. yüzyıl erken 6. yüzyıla ait olmakla birlikte MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreği içlerine değin varlıklarını sürdürmüştür (Hürmüzlü, 2003, s. 408-415). Lahitler için öngörülen tarih aralığı 29 no.lu parçanın buluntu verileriyle de örtüşmektedir.

¹⁵ Konu hakkında değerli görüşleri için Prof. Dr. Güven Bakır'ı şükranla anarız. Ayrıca, bkz. Cevizoğlu, 2010: 55-56, 72 Beil. 9.2.

ESKİ SMYRNA BAYRAKLI LOUTERİON VE BANYO TEKNESİ BULUNTULARI

Figür 13. Tip 2 ve 3 Banyo Teknesi Parçaları / *Type 2 and 3 rim and wall fragments of bathtubs.*

3. Sınıflandırılmayan Örnekler

Bu başlık altında toplanan parçalar bir lahde veya banyo teknesine ait olup olmadığı kesin bir şekilde ayırt edilemeyen örnekleri kapsamaktadır (Fig. 13). Bunlar arasında 31 no.lu parça lahit profilleri ile en yakın bağ gösteren örnektir. Ancak parçanın duvarında hem dikey hem de yatay düzlemde takip edilen hafif kavis bunun bir banyo teknesi olma olasılığını akla getirir. Benzer bir durum 32 no.lu parça için de geçerlidir. Ayrıca bu örneklerin çok sayıda tekne parçasıyla birlikte mezarlık alanında değil yerleşimdeki dolgudan ele geçmiş olması bizi bu fikre yaklaştırır. Ne yazık ki parçanın düşük işçiliği ve kötü korunma durumu kesin bir yargıda bulunmaya engeldir.

Şimdiye dek değerlendirilen Eski Smyrna banyo teknesi buluntularının ortak özellikleri dar pervaz ve basitçe biçimlendirilmeleri ve aynı zamanda birbirine yakın tarihlerde üretilmiş olmalarıdır. Bezemeleri çeşitlilik göstermez ve tipler birbirlerine yakındır. Bunların en yakın takipçileri standartlaşmamış pişmiş toprak lahitlerdir. Klazomenai kentinde MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına ait teknelerde daha geniş pervaz, nispeten ince cidar ve iyi bir işçilik gibi özellikler dikkati çeker.

Bu örneklerin yüksek kaliteye sahip kabartma tekniğiyle ya da hem kabartma hem firnis boya ile bezendiği görülür. Ayrıca bu türe ait örneklerin en dikkat çekici özelliği tekne içindeki suyun dışa taşmasını engelleyen pervazın üstünde yer alan şişkin plastik banttır. Mevcut verilerimize göre bu tür örnekler şimdiye dek Eski Smyrna'da açığa çıkmamıştır; bununla birlikte 33 no.lu parça Klazomenai için konu edilen profillere yakındır. Fakat 33 no.lu parçada suyun taşmasını engelleyen şişkin bant dışıdır ve içteki profil teknelerden ziyade standartlaşmış lahitlerle yakındır. Ancak şimdiye dek ele geçen lahitlerde pervazda yer alan şişkin bant ile karşılaşılmasıdır. Bu parçanın süsleme öğeleri de hem lahitler hem de banyo tekneleri için üniktür. Her ne kadar pervazın üzerindeki şişkin plastik banttıan yola çıkarak su ile ilgili bir kullanıma sahip olduğu düşünülse de mevcut bilinmezlikler bu büyük boyutlu seramik parçasını sınıflandırılmayan örnekler arasına yerleştirmemize neden olmaktadır.

Banyo teknelerinin bezemeleri üzerine gözlemler

Eski Smyrna'da bulunan pişmiş toprak banyo teknesi parçalarının hemen hepsi bezemelidir. Bezemeler genelde pervaz üzerine ve az sayıdaki örnekte ise pervaz kenarına boya ile yapılmıştır. Teknelerin iç yüzü ince bir astar veya firnis ile kaplıdır; dışta ise duvara yaslanacak kısımlar kabaca işlenmiş, geri kalan yerler ince bir astarla düzeltilmiştir. Ele geçen tüm parçalarda karşılaşılan bezeme öğeleri son derece sınırlıdır. Örneğin 16-18, 20,

Figür 14. No. 28. Tip 2 Banyo Teknesi Parçası / Type 2 fragment of bathtub (Foto / Photo S. M. Zeren-Hasdağlı)

Figür 15. No. 16-17, 27. Tip 1 Banyo Teknesi Parçaları / Type 1 rim and wall fragments of bath tubs (Foto / Photo S. M. Zeren-Hasdağlı).

23-25, 27 no.lu (Fig. 15) parçalardaki içi dolu üçgen sıraları en yaygın bezemedir. Bu motife MÖ 6. yüzyılın ilk çeyreğine tarihli Klazomenai pişmiş toprak lahitlerinde de sık rastlanır (Hürmüzlü, 2003, s. 414-415, fig. 79, no. 8/m; fig. 80, no. 17/m; Tzannes, 2004, s. 101-102 fig. 9; Zeren-Hasdağlı, 2021, s. 272). Yine dikey çizgilerle oluşturulmuş metoplar içine yapılan çapraz bezeme (No. 28-29) tercih edilen bir diğer motiftir. Bazı örneklerde dikey çizgilerin arasına nokta sıraları yerleştirilmiştir (No. 28). Bu uygulama Eski Smyrna'dan ele geçen ve stilistik karşılaştırmalar yoluyla MÖ 7. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen bir lahdin pervazında da bulunur (Zeren-

Hasdağlı, 2019, s. 80 res. 3). Klazomenai'dan gelen bir lahitte pervazın bir kısa ve bir uzun kenarında metop içine yerleştirilmiş çapraz bezeme motifi yer alır. Lahdin diğer pervazında ise 31 no.lu parçaya yakın bir bezeme görülür. Klazomenai'daki lahit, stratigrafik verilerle MÖ 600 civarına tarihlenir (Özbilen-Güngör, 2016, s. 61, 68-69 lev. 4 fig. 7. kat. no: 7). Bezemelerde görülen benzerlikler banyo teknesi parçaları için MÖ 7. yüzyılın içleri ile MÖ 6. yüzyılın başlarına işaret etmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yüksek ayak üzerinde duran tekneler en yaygın şekliyle louterion ya da perirhanterion olarak adlandırılmakla birlikte Eski Smyrna örneklerinin tanımı için böyle kesin bir ayırım yapmak mümkün değildir. Zira Eski Smyrna örneklerinin kullanıldığı alanlar belli olmadığı için isim ve kullanım amaçları gibi konulara bir açıklık getirmiyoruz. Bundan dolayı bu çalışma kapsamında louterion olarak tanımlanmışlardır. Elimizdeki louterion ve banyo teknesine ait örnekler MÖ 7. yüzyılın sonundan itibaren özellikle MÖ 6. yüzyılda Eski Smyrna'da kaba hamurlu diğer seramik grupları arasında bu türün önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Krem renkli astar üzerine uygulanan erken Arkaik döneme ait basit firmis bezemelerin yanı sıra Arkaik dönemin sonlarına doğru kalıp tekniğiyle elde edilen kabartmalı bezemelerin yaygınlaşması Kuzey İonia'daki diğer merkezlerde izlenen gelişim çizgisiyle örtüşür. Bu standartlaşma formların norm kazanmasının yanı sıra bezeme elemanlarının yer aldığı alanlarda kendini göstermektedir.

Eski Smyrna kökenli louterion ve banyo teknelerinin üretiminde kullanılan kilin özelliği pişmiş toprak lahitler, pithos veya mortar gibi büyük ve geniş kaplar ve ayrıca çatı kiremitleriyle benzerdir. Bu durumda, çalışmada yer alan louterion tekne ve ayakları ile banyo teknelerine ait buluntular Eski Smyrna'nın seramik repertuarı içinde bugüne değin çok iyi tanınmayan yeni türlerin yer aldığını göstermektedir. Daha ziyade Geometrik, Arkaik ve Klasik döneme ait zengin boya bezeli veya firmisli ince seramik türleriyle tanınan Eski Smyrna pişmiş toprak ürünleri burada ele alınan kaba hamurlu yeni örneklerle çeşitlilik kazanır.¹⁶ Bu geleneğin MÖ 5. yüzyıldaki gelişimi konusunda bir öneride bulunmak şu anki bilgilerimiz dâhilinde mümkün değildir. MÖ 5. yüzyıldaki durum hakkında bir yorum yapmak için elimizdeki bulgular oldukça yetersizdir ancak Klasik dönem louterion örneklerinin Eski Smyrna'da temsil edildiğini biliyoruz.

İncelenen buluntular arasında bir örnek louterion teknelerinin MÖ 4. yüzyılda da kullanım görmeye devam ettiğini tasdikler.

Geç Arkaik dönemde görülen standartlaşmayla birlikte louterionlar üzerinde sevilerek kullanılan İon kymationu ya da boncuk dizisi gibi motifler Arkaik dönem mimarisinin etkilerini yansıtır. Burada sadece dekorasyona dönük şekilde kullanılan bu motifler form ve stil açıdan uzun bir dönem değişiklik göstermediği için Eski Smyrna buluntularının tarihlenmesinde yetersiz kalır. Başlıca tarihleyici unsurlar arasında form özelliklerinin değerlendirilmesi gelmektedir.

Eski Smyrna louterion ve banyo teknelerinin özellikleri İonia'dan bilinen aynı türe ait örneklerle ortak bir form ve bezeme anlayışını paylaştıkları konusunda şüpheye yer bırakmaz. Fakat özellikle Klazomenai kabartmalı vazoları grubu içinde değerlendirilen benzer örnekler göz önüne alınırsa Eski Smyrna'da ele geçen buluntuların daha mütevazı ve basit şekilde dekore edildiği görülür. Zengin bezemeye sahip olanların sayısı şu ana kadar ancak birkaç tanedir. Bu arada, zengin bezemeli Eski Smyrna ayağının Klazomenai kökenli olma ihtimalini de düşünürsek gösterişli örneklerin sayısı kentte daha da sınırlı kalmaktadır. Form ve bezeme düzenlerinde Kuzey İonia'da başta Klazomenai olmak üzere Teos, Khios, Erythrai ve Phokaia gibi kentler tarafından paylaşılan ortak bir stil geleneği içinde Eski Smyrna'nın da yer aldığını görüyoruz. Form ve teknik özellikleri bakımından Korinth, Aigina ve Thasos gibi merkezlerle etkileşim içinde olduğu anlaşılan Eski Smyrna louterion teknelerinin, form ve stil birliği bakımından yakın benzerleri Khios ve Klazomenai'dan bilinir. Eski Smyrna louterion ve banyo teknelerine ait buluntuların Klazomenai örneklerinin gerisinde kalması, hem nitelik hem nicelik bakımından Kuzey İonia'daki bu stil birliğinin merkezinde Klazomenai atölyelerinin durduğunu ve standartların oluşmasında öncü bir görev üstlendiğini düşündürmektedir. Standartların belirlendiği bu evre özellikle MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı ve sonlarına denk gelmektedir. Zira her iki merkezden ele geçen bu türe ait Erken Arkaik buluntularda Geç Orientalizan stilin etkileri görülürken, Geç Arkaik dönem örneklerinde daha gelişmiş kabartma teknikli bezemeler uygulanmıştır.

KATALOG

Kataloga alınan tüm parçalarda karşılaşılan hamur iri kireç, kum, mika, taşcık ve organik-saman katkılı, gözenekli yapıdadır. Fırınlama sırasında ısının cidarın özüne yeterli seviyede ulaşmamasından dolayı özd 1 ila 3.5 cm arası gri renkte kalırken, yüzeye yakın 3-9 mm arası kil rengindedir. Parçaların dış yüzünde aşınmış astar, firmis ya da kabartma teknikli bezeme yer alır. Tüm buluntular parçalardan oluştuğu için katalogda korunagelen yükseklikler verilmiştir.

¹⁶ Olağan ince seramik gruplarının üretildiği seramik atölyelerinin ürünleri arasında kaba hamurlu büyük boyutlardaki seramik mal gruplarının da yer aldığına iyi bir örnek olarak Korinth kazı buluntuları verilebilir. Korinth seramik atölyelerinin üretim çeşitliliğini Eski Smyrna buluntularıyla karşılaştırmak için bkz. Merker, 2006: 3-173. Ayrıca, Klazomenai kabartmalı vazolar grubunun üretildiği seramik atölyeleriyle ilişkili görüşler için bkz. Cevizoğlu, 2018: 36-38.

Tablo 1. Katalog / *Catalogue*.

No	Yıl	Yer	Kod	Ölçüler	Hamur	Firnis	Astar / Ek Boya
1	2022	S-T/22-23 plankaresi içinde yer alan Arkaik yapının dışı	FJM	AÇ:70.6 Y: 8.5	5YR 6/6; 7.5 YR 5/3	2.5 YR 5/6; 2.5 YR 4/4	2.5 Y 8/3
2	1975	B3 "M" Çukuru Korinth "K" Çukuru	10.57m	AÇ: 72 Y: 5.8	10 R 4/1; 2.5 YR 6/8	2.5 YR 4/6; 2.5 YR 4/3	10 YR 8/2
3	-	-	-	AÇ: 52 Y: 6.2	5YR 7/6; Gley 2 5/5 BG	Gley 2 4/10 BG	2.5 Y 8/2
4	2021	-	T.12	Y: 4.4	5 YR 6/2; 2.5 YR 6/8; 2.5 YR 5/3	10 R 6/8	10 YR 8/2
5	-	-	-	AÇ: 65 Y: 5.9	5 YR 6/6; Gley 2 4/5B	5 YR 6/8; 5 YR 3/1	2.5 Y 8/2 10 YR 6/3
6	-	-	-	AÇ: 52.4 Y: 4.4	Gley 1 4/10 Y; 7.5 YR 6/4	-	-
7	-	-	-	AÇ: 67.2 Y: 7.5	Gley 1 6/10 Y; 2.5 YR 7/8	-	7.5YR 8/2
8	1989	Z-A'	7.90m	AÇ: 75.6 Y: 7	5 YR 7/8; 2.5 YR 6/8	-	2.5 Y 8/2
9	2007	Kerpiç Sur Duvarı	-	AÇ: 54.8 Y: 8.2	2.5 YR 6/6	-	2.5 Y 8/2
10	1994	Athena Tapınağı Kuzey doğu köşesi N IV-V	10.07-8.32m	AÇ: 74.2 Y: 7.1	2.5 YR 7/1; 5 YR 6/4	-	10YR 8/2
11	2022	CC-DD	6.21m	AÇ: 56.4 Y: 8.2	5 R 4/1; 2.5 YR 6/6	-	2.5 Y 8/3
12	2021	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	ERY	GÇ: 21 Y: 11.8	5 YR 5/6; 5 YR 6/4	7.5 YR 4/1; 7.5 YR 5/3	5 Y 8/2
13	-	-	-	KÇ: 66.2	2.5 YR 5/1; 2.5 YR 7/6	10 YR 4/4	10 YR 8/4
14	-	-	-	Y: 9.7	5YR 6/8; 2.5Y 6/4	-	10 R 5/8
15	2021	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	ETY	TG: 8.2 Y: 9.5	5 YR 6/6; Gley 2, 4/5 PB; 2.5 YR 6/8	Gley 2 3/10G	7.5 YR 8/1
16	1974	L-2	7.83m	PG: 8.4 Y: 23.3	5 YR 6/8; Gley 2 3/10BG	10 R 4/8	2.5 Y 8/2-8/3
17	1974	KB 132	7.86-7.69m	PG: 7.1 Y: 14.3	2.5 YR 6/6	10 R 5/6	7.5 YR 8/2
18	2022	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	FOR	PG: 7.8 Y: 16.6	5 YR 6/8; 2.5 YR 5/2	2.5 YR 5/1 Gley 2 5/5B; 2.5 YR 5/4	2.5 Y 8/2
19	2022	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	FTC	PG: 6.1 Y: 15	5 YR 6/8; Gley 2 3/10B; 10 R 5/6	-	-
20	2003	Doğu sur, kare oda kuzey	1.28-0.44m	PG: 7.4 Y: 11.9	5YR 4/1; 2.5 YR 6/8	10 R 4/1; 7.5 YR 2.5/ 1	10YR 8/2
21	2022	FF XIII-XIV Doğu kutsal alanı	Yüzey	PG: 8.7 Y: 5.7	5 YR 6/8; Gley 1 5/5 GY	10 R 5/8	10 YR 8/2
22	-	-	-	PG: 8.2 Y: 15.4	2.5 Y 8/4; Gley 2 5/10B; 10 R 4/6 -6/6	10 R 3/1; 10 R 6/8	10 YR 8/1
23	2003	3/12 3 no.lu sur duvarı	1.46-1.10m	PG: 8.7 Y: 5.7	5 YR 7/8	10 R 6/6	7.5 YR 8/2
24	-	-	-	PG: 8.5 Y: 7.6	Gley 2 4/5PB; 7.5 YR 5/6	2.5 YR 5/4	10 YR 9/2
25	-	-	-	PG: 7.3 Y: 27.7	5 YR 6/3-7/8; Gley 2 4/10B	10 R 5/8	10 YR 8/3
26	2022	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	FNY	PG: 8.1 Y: 27.3	7.5 YR 6/8; Gley 2 3/5B; 2.5 YR 6/8	-	-
27	-	-	-	PG: 8.2 Y: 13.3	2.5 YR 7/1; 10 R 6/6	10 R 6/8	10 YR 8/2
28	-	-	-	PG: 9.5 Y: 20.6	7.5 YR 7/6; 7.5 YR 6/3	10 R 6/8	10 YR 8/1
29	1973	G Q-5, B 30.35, Env. 96	-	PG: 5.8 Y: 18.4	Gley 2 4/10 BG; 2.5 YR 6/8 - 10 R 6/4	10 R 6/6	10R 8/1
30	2021	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	ETB	Y: 18.5	2.5 YR 6/8; Gley 2 4/10B	-	10 YR 8/1
31	2021	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	ETU	PG: 6.7 Y: 16.1	7.5 YR 6/8; Gley 2 3/10 BG; 5 YR 6/8	2.5 YR 5/2	10 YR 8/2
32	2022	S-T/22-23 plankaresindeki Arkaik yapı içi	FOR	PG: 4.6 Y:19.2	2.5 YR 7/8; 5 YR 5/4	10 R 6/6	10 YR 8/3
33	-	-	-	PG: 6.1 Y: 9.2	2.5 YR 6/8	2.5 YR 4/2	2.5 YR 8/2

Katalogta *Munsell Soil Color Charts*. Year 2000 Revised Washable Edition. New Windsor, NY kullanılmıştır. Kısaltmalar: AÇ: Ağız Çapı. KÇ: Kaide Çapı. GÇ: Gövde Çapı. TG: Taban Genişliği. PG: Pervaz Genişliği. Y: Yükseklik.

KAYNAKÇA

- Akar Tanrıver, D. (2017). "Smyrna'da Asklepios Kültü", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi* 37, 117-130.
- Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst*, Ankara.
- Akurgal, E. (1983). *Alt-Smyrna I. Wohnschichten und Athenatempel*, Ankara.
- Akurgal, E. (1993). *Eski Çağda Ege ve İzmir*, İzmir.
- Akurgal, E. (1997). *Eski İzmir I, Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara.
- Allegro, N. (1982). *Louteria a rilievo da Himera, Secondo Quaderno Imerese*, Istituto di Archeologia, Università di Palermo, Studi e Materiali 3, Rome, 115-166.
- BCH Chronique (1922). "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique (novembre 1921-novembre 1922)", *BCH* 46, 477-556.
- Blondé, F. (1985). "Un remblai thasien du IVe siècle avant notre ère. A. La céramique", *BCH* 109.1, 281-344.
- Bossert, H. T. (1921). *Alt Kreta: Kunst und Kunstgewerbe im ägäischen Kulturkreise*, Berlin.
- Broneer, O. (1958). "Excavations of Isthmia. Third Campaign, 1955-1956", *Hesperia* 27, 1-37.
- Buschor, E. (1957). "Altsamischer Bauschmuck", *AM* 72, 1-34.
- Buschor, E. (1959). "Samos 1952-1957", *Neue Deutsche Ausgrabungen im Mittelmeergebiet und im Vorderen Orient*, Berlin, 197-224.
- Cavallo, A. (2014). "Louteria", E. L. Catti, K. Swift, J. C. Carter (ed.), *The Chora of Metaponto 5: A Greek Farmhouse at Ponte Fabrizio*, Austin, 289-290.
- Cambitoglou, A., Papadopoulos, J. K., Jones, O.T. (2001). *Torone I: the excavations of 1975, 1976, and 1978*, Athens.
- Cevizoğlu, H. (2004). "Archaic Relief Ware from Klazomenai", A. Moustaka, E. Skarlatidou, M. C. Tzannes, Y. Ersoy (ed.), *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony, Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, Abdera, 20-21 October 2001, Thessaloniki*, 185-198.
- Cevizoğlu, H. (2007). "Basins and High Stands of the Classical Period at Klazomenai: A Preliminary Report", *IstMitt* 57, 235-249.
- Cevizoğlu, H. (2008). "İonia'da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos / Pyelos", İ. Delemen, S. Çokay-Kepece, A. Özdizbay, Ö. Turak (ed.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı. EUERGETES. Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag*, Antalya, 283-308.
- Cevizoğlu, H. (2010). *Reliefkeramik Archaischer Zeit aus Klazomenai*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 18, Langenweißbach.
- Cevizoğlu, H. (2012). "Becken und Ständer aus Ton und Marmor im Museum von Izmir", *ÖJh* 81, 7-32.
- Cevizoğlu, H. (2015). "Klazomenian Sarcophagus or Bathtub? The Use of Bathtubs in Burial Contexts", R. G. Gürtekin-Demir, H. Cevizoğlu, Y. Polat, G. Polat (ed.), *KERAMOS. Ceramics: A Cultural Approach, Proceedings of the First International Conference at Ege University, May 9-13, 2011, İzmir*, Ankara, 61-72.
- Cevizoğlu, H. (2018). "A Painted Relief Stand from Clazomenae: General Characteristics and Individual Style", R. G. Gürtekin Demir, H. Cevizoğlu, Y. Polat, G. Polat with the collaboration of Gocha R. Tsetskhladze (ed.), *Archaic and Classical Western Anatolia: New Perspectives in Ceramic Studies. In Memoriam Prof. Crawford H. Greenewalt Jr; Proceedings of the Second KERAMOS International Conference at Ege University, Izmir, June 3-5, 2015, COLLOQUIA ANTIQUA 19*, Leuven, 21-41.
- Cook, J. M. (1959). "Bath-Tubs in Ancient Greece", *Greece and Rome* VI.1, 31-41.
- Coulié, A. (2000). "Les vases à reliefs thasiens de l'époque archaïque", *BCH* 124.1, 99-160.
- Curtis, R. I. (2009). "Food Processing and Preparation", J. P. Oleson (ed.), *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford, 369-392.
- Daux, G. (1961). "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960", *BCH* 85.2, 601-954.

- Deonna, W. (1938). *Le mobilier délien*, Délos XVIII, Paris.
- Ducat, J. (1964). “Péirrhantéria”, *BCH* 88.2, 577-606.
- Erginer, G. E., Foça, S. (2020). “Klazomenai Ağaçlı Yol Nekropolisi’nden Bir Grup Mezar: Tipolojisi ve Buluntuları”, *Journal of Archaeology & Art - Arkeoloji ve Sanat* 163, Ocak-Nisan 2020, 69-86.
- Ertüzün, B. (2017). *Eski Smyrna (Bayraklı) Arkaik Dönem Sivil Mimarisi*, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ertüzün, B. (2021). “Yeni Araştırmalar Işığında Eski Smyrna Arkaik Dönem Sivil Mimarisinin Değerlendirilmesi”, *TÜBA-AR* 28, 187-210.
- Excavations Colophon (1922). “The Excavations at Colophon”, *Art and Archaeology* 14/4, 256-260.
- Ginouvés, R. (1962). *Balaneutikè. Recherches sur le bain dans l’antiquité grecque*, BEFAR 200, Paris.
- Goldman, H. (1940). “The Acropolis of Halae”, *Hesperia* 9, 4, 381-514.
- Hamdorf, F. W. (1974). “Lakonische Perirrhanterien”, *AM* 89, 47-64.
- Heurtley, W. A., Robertson, M. (1948). “Excavations in Ithaca, V: The Geometric and Later Finds from Aetos”, *BSA* 43, 1-124.
- Hoffmann, M. (1997). *Griechische Bäder; Quellen und Forschungen zur antiken Welt* 32, Frankfurt/Main.
- Hürmüzlü, B. (2003). *Klazomenai Akpınar Nekropolisi*, İzmir, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Ilieva, P. (2009). “Vogue and Utility: Terracotta Products with Ionian Kymation in Relief from the Aegean Shores of Thrace”, G. Deligiannakis, I. Galanakis (ed.), *The Aegean and Its Cultures: Proceedings of the First Oxford-Athens Graduate student workshop organized by the Greek Society and the University of Oxford Taylor Institution, 22-23 April 2005*, BAR International Series, Oxford, 1975.
- Iozzo, M. (1981). “Louteria fittili in Calabria: Analisi e classificazione preliminare”, *ArchCl* 33, 143-202.
- Iozzo, M. (1985). “Bacini corinzi su alto piede”, *ASAtene* 63, 7-61.
- Iozzo, M. (1987). “Corinthian Basins on High Stands”, *Hesperia* 56, 355-416.
- Kerschner, M. (1996). *Perirrhanterien und Becken*, H. Walter, E. Walter-Karydi (ed.), *Alt-Ägina II*, 4, Mainz/Rhein, 59-132.
- Lentini, M. C. (2004). *L’abitato Proto-Arcaico di Naxos di Sicilia (scavi 1998-1999)*, *Le due città di Naxos*, 28-39.
- Merkel, G. S. (2006). *The Greek Tile Works at Corinth. The Site and The Finds*, The American School of Classical Studies at Athens, *Hesperia Supplement* 35.
- Moustaka, A. (1991). “Πρώιμη ανάγλυφη κεραμική από την Ηλεία”, A. D. Rizakis (ed.), *Achaia und Elis in der Antike, Akten des I. Internationalen Symposiums, Athen, 19.-21. Mai 1989 (MEΛΕΤΗΜΑΤΑ 13)*, Athens, 341-350.
- Orlandini, P. (1980). “Perirrhantieron fittile arcaico con decorazione a rilievo dagli scavi dell’Incoronata”, *Attività Archeologica in Basilicata 1964-1977. Scritti in onore di Dinu Adamesteanu*, Matera, 175-238.
- Orlandini, P. (2000). “Il grande perirrhantieron”, 4. *L’oikos greco del grande perirrhantieron nel contesto del saggio G, Ricerche archeologiche all’Incoronata di Metaponto: Scavi dell’Università degli studi di Milano. Dipartimento di scienze dell’antichità. Sezione archeologia*, Milano, 23-25.
- Özbilen Güngör, G. (2016). *Geometrik ve Bitkisel Bezemeli Klazomenai Lahitleri*, İzmir, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Özgülç, N. (1979). “Some Contrubitions to Early Anatolian Art From Acemhöyük”, *Belleten* 43.170, 289-304.
- Pernice, E. (1932). *Hellenistische Tische, Zisternenmündungen, Beckenuntersätze, Altäre und Truhen*, Die hellenistische Kunst in Pompeji 5, Berlin.
- Pfisterer-Haas, S. (2002). “Mädchen und Frauen am Wasser. Brunnenhaus und Louterion als Orte der Frauengemeinschaft und der möglichen Begegnung mit einem Mann”, *JdI* 117, 1-79.
- Pimpl H. (1997). *Perirrhanteria und Louteria: Entwicklung und Verwendung großer Marmor und Kalksteinbecken auf figürlichem und säulenartigem Untersatz in Griechenland*, Berlin.
- Raubitschek, A. E. (1949). *Dedications from the Athenian Acropolis*, Massachusetts.

- Richter, G. M. A. (1968). *Korai, Archaic Greek Maidens. A Study of the Development of the Kore Type in Greek Sculpture*, London.
- Robinson, D. M. (1930). *Excavations at Olynthus II. Architecture and Sculpture: Houses and Other Buildings*, Baltimore.
- Robinson, D. M., Graham, J. W. (1946). *Excavations at Olynthus XII. Domestic and Public Architecture*, London.
- Sams, G. K. (1994). *The early Phrygian pottery*, Philadelphia.
- Simantoni-Bournia, E. (1992). *La céramique à reliefs au Musée de Chios*, Athenai.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. (1970). *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C.*, The Athenian Agora 12, Princeton.
- Stewart, S. M. (2010). *Gordion after the Knot: Hellenistic Pottery and Culture*, Cincinnati, Ohio, University of Cincinnati, Unpublished thesis (Ph. D.).
- Sudhoff, K. (1910). *Aus dem antiken Badewesen, II. Weitere medizinisch-archäologische Untersuchungen*, Berlin.
- Tanrıver, C., Özenir, S.A., Tanrıver, D.S.A., Otman, A.Ü.E., Erdoğan, A. (2017). "Eski Smyrna (Bayraklı Ören Yeri / Tepekule) Kazısı 2014-2015", *KST* 38.3, Ankara, 95-114.
- Teleaga, E., Zirra, V. (2003). *Die Nekropole des 6.-1. Jhs. v. Chr. von Istria Bent bei Histria; Archäologische Untersuchungen zur Bevölkerung in der westlichen Schwarzmeerregion*, Leidorf.
- Thompson, H. A. (1940). *The Tholos at Athens and its Predecessors*, *Hesperia*, Supplement 4, Baltimore.
- Tzannes, M. C. (2004). "The Excavations of G. Oikonomos at the Archaic Cemetery of Monastirakia in Klazomenai, 1921-1922", A. Moustaka, E. Skarlatidou, M. C. Tzannes, Y. Ersoy (ed.), *Klazomenai, Teos, Abdera. Metropoleis and Colony. Proceedings of the International Symposium, Abdera 20-21 October 2001*, Thessaloniki, 97-120.
- Von Gerkan, A. (1925). *Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung*, Berlin.
- Walter, H. (1976). *Das Heraion von Samos. Ursprung und Wandel eines griechischen Heiligtums*, München.
- Weber, M. (1996). *Antike Badekultur*, München.
- Weinberg, S. S. (1943). *The Geometric and Orientalizing Pottery, Corinth VII. 1*, Cambridge.
- Weinberg, S. S. (1954). "Corinthian Relief Ware: Pre-Hellenistic Period", *Hesperia* 23/2, 109-137.
- Wiegand, Th., Schrader, H. (1904). *Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898*, Berlin.
- Zaphiropoulou P. (2017). "Parian ceramics of the seventh century BC in Cyladic cemeteries and sanctuaries", X. Charalambidou, C. Morgan (ed.), *Interpreting the Seventh Century BC Tradition and Innovation*, Oxford, 150-159.
- Zeren-Hasdağlı, S. M. (2014). *Albertinum Grubu ve Çevresindeki Klazomenai Lahitleri*, İzmir, Ege Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Zeren-Hasdağlı, S. M. (2019). "İonia'da Lahit Geleneğinin Başlangıcına Dair Eski Smyrna'dan Bir Kanıt", H. Göncü, A. Ersoy, D. Akar Tanrıver (ed.), *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları III, Smyrna/İzmir Excavation and Research III*, Antik Smyrna Kazısı Yayın Çalışmaları 13 İstanbul, 75-88.
- Zeren-Hasdağlı, S. M. (2021). "A Painted Terra-Cotta Sarcophagus from Ağaçbeyli Village in Uşak", E. Taştēmür, M. Dinç (ed.), *City and Its Surrounding: Results of the Excavations 1966-1978 and The Survey 2016-2020 - Sebaste (Phrygia): Kenti ve Çevresi 1966-1978 Kazıları ile 2016-2020 Yılları Yüzev Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara, 257-288.

EVALUATION OF A CLAY-COVERED VOTIVE PIT FROM KÜLLÜOBA IN LIGHT OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

KÜLLÜOBA'DA ÜSTÜ KİL İLE SIVALI BİR ADAK ÇUKURUNUN DİSİPLİNLERARASI ÇALIŞMALAR IŞIĞINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 15 Mart 2023	Received: March 15, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 17 Mart 2023	Peer Review: March 17, 2023
Kabul: 26 Nisan 2023	Accepted: April 26, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1265048

Murat Türkteki* - Can Yumni Gündem** - Hüreyla Balcı*** - İsmail Tarhan**** - Sinem Türkteki***** - Ebedin Emlük***** - A. Cavit Özcan*****

ABSTRACT

The end of the 3rd millennium BCE, known as the Early Bronze Age (EBA) III in Anatolia, is the period when the first urban societies developed and the inter-regional exchange networks that extended from Northern Syria to the Aegean region and the Balkans increased. The spread of new technologies such as the potter's wheel, the weight systems, metallurgy, and the practice of sealing, as well as the circulation of small prestige objects such as the Syrian bottles, drinking vessels such as depas and tankard, bone tubes that were used to carry pigments, or semi-precious stones can be counted as indications of these relations. One of the most characteristic practices of the 3rd millennium BCE is the votive pits seen in many of the period's settlements.

* Doç.Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Bilecik TÜRKİYE, e-posta: murat.turkteki@bilecik.edu.tr ORCID: 0000-0001-5584-3572

** Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Batman, TÜRKİYE, e-posta: canyumni@hotmail.com ORCID: 0000-0002-6369-0913

*** Öğr. Gör. İstanbul Üniversitesi, Rıdvan Çelikel Arkeoloji Müzesi, İstanbul, TÜRKİYE e-posta: hureyla.balci@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-7290-5077

**** Doç.Dr. Konya Selçuk Üniversitesi, Fen Fakültesi, Biyokimya Bölümü, Konya, TÜRKİYE, e-posta: ismtarhan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3353-8635

***** Doç.Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Bilecik, TÜRKİYE, e-posta: sturkteki@gmail.com ORCID: 0000-0002-3918-8050

***** MA. Archaeozoologist, Batman Üniversitesi, TÜRKİYE, e-posta: ebedinferhatemluk@gmail.com ORCID: 0000-0002-5746-7731

***** Archaeology Department, Graduate Student, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bilecik TÜRKİYE, e-posta: abdurrahim_ozcan@outlook.com ORCID: 0000-0002-0789-0232

Although this practice, which was observed in a wide geographical area extending from Northern Syria in the east to Thrace and the Balkans in the west, has been discussed in various publications so far, they were generally just about artefacts such as pottery and small finds.

In this study, the pit that was discovered during the 2022 excavations in Eskişehir-Küllüoba and identified as a votive pit, as well as the pottery and the small finds found inside it, are discussed as a case analysis, using archaeozoological and archaeobotanical data. The layer of clay covering the above-mentioned pit distinguishes it from the previously evaluated pits. This study in general aims to evaluate, through the data gathered on the said pit, the differences particularly between the domestic refuse pits to which remains such as ash or rubbish are deposited and the ritual pits.

Keywords: Pit, Ritual, Küllüoba, Early Bronze Age, Clay

ÖZET

Anadolu'da İlk Tunç Çağı III olarak adlandırılan MÖ 3. binyılın sonları, ilk kentsel toplumların gelişmesi ve Kuzey Suriye'den Ege'ye ve Balkanlar'a uzanan bölgeler arası değişim ağlarının yoğunlaşmasıyla bilinir. Bu ilişkilerin kanıtları arasında çömlekçi çarkı, ağırlık sistemleri, metalürji ve mühürleme uygulamaları gibi yeni teknolojilerin yayılmasının yanı sıra Suriye şişeleri, depas ve tankard gibi içki kapları, kemikten boya taşıma tüpleri veya yarı değerli taşlar gibi küçük prestij nesnelere dolaşımını sayabiliriz. MÖ 3. Binyıl'ın en karakteristik uygulamalarından birisi de dönemin görüldüğü pekçok yerleşmede karşımıza çıkan adak çukurlarıdır. Doğuda kuzey Suriye'den batıda Trakya ve Balkanlar'a kadar çok geniş bir coğrafyada görülen bu uygulama bugüne kadar çeşitli yayınlarla ele alınmış olmasına rağmen bu çalışmalar genellikle sadece çanak çömlek ve küçük buluntu gibi eserler üzerinden gerçekleşmiştir.

Bu çalışmada Eskişehir-Küllüoba'da 2022 yılı kazılarında saptanan ve adak çukuru olarak tanımlanan bir çukur, vaka analizi olarak, içerisinde bulunan çanak çömlek ve küçük buluntular dışında, arkeozooloji ve arkeobotani verileriyle birlikte ele alınmıştır. Söz konusu örnek üzeri kil ile kapatılmış olması açısından daha önce değerlendirilen örneklerden farklıdır. Bu çalışmada özellikle kül veya çöp gibi evsel atıkların gömüldüğü çukurlar ile ritüel karakterli çukurlar arasındaki farklılıklar söz konusu çukur verileri üzerinden genel olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çukur, Ritüel, Küllüoba, İlk Tunç Çağı, Kil

INTRODUCTION

From prehistory to present day, human has dug pits for various reasons such as to bury or to sacrifice, majority of which are archaeologically defined as ash pits, silo pits, ritual pits, ceremonial pits or votive pits. Theoretically evaluated, pits are both a way to create a link between the past and the present as well as to present offerings (Chapman, 2000). Offerings are instrumental for humans to reach to the supernatural to have their certain wishes granted. Pits dug into earlier “cultural layers” enable individuals to connect with their ancestors. According to Mesopotamian mythology, the underworld is also located below the ground (Bottéro & Kramer, 2017). Therefore, establishing a connection with the said world must also have been intended by pit-digging (Oğuzhanoglu, 2019). Pits are defined in Hittite texts as an instrument for humans to communicate with the divine forces. In these texts, pits are associated particularly with sacrifices offered to the gods of the underworld (Sevinç-Erbaşı, 2013).

Although pits were discovered in many excavations, it cannot be said that all of them were used for sacrificial or offering purposes. Some criteria were proposed to distinguish the pits for non-domestic usage, in other words, pits not used for refuse or rubbish. Firstly, in this context, preparing and closing special pits must have been structured in more detail. Therefore, pits that were previously used for other purposes must not have been

used for cultic purposes. The practices of plastering with clay, burning, or closing the pit with a layer of clay that would seal in the contents could be considered among the practices used for the special pits. Considering the symbolic meanings behind the use of clay (Black & Green, 1992), important evidence proving the contextual use of clay in pits were observed in Kandilkırı in southwestern Anatolia (Oğuzhanoglu, 2015). In her research dated 2019, Oğuzhanoglu associates the presence of clay in pits both with the symbolical creation myths, and its role in preserving what is deposited in the pits. Based on the Gre Vrike examples, Ökse suggests that pit-digging could be related to rituals for abundance (Ökse, 2003; 2005).

In cult-pits, deliberately placed ceremonial remains, whole or easily repairable objects, or complete animal bones, all of which would not be present among the context of rubbish, were found. Occasionally, some of these objects were deliberately broken and then deposited in pits (Chapman, 2000).

Different pit practices are known from the Neolithic period that also continued in the Ubaid period in Anatolia and its surrounding areas (Arimura, 2000; Esin, 1987). Various examples dating back to the Neolithic and later periods are commonly observed in the Marmara region and the Balkans (Özdoğan et al., 2008)(Karamurat, 2018). Especially in the Balkans, some areas were reserved only for pits (Nikolov; 2015).

Figure 1. Sites mentioned in text / Metinde adı geçen yerleşimler.

Photograph 1. Pit no 35 and it's findings. / 35 No'lu çukur ve buluntuları.

Examples of pit practices before EBA were found in Proxynas, Greece, in relation to the burial area (Psimogiannou, 2012). Afterwards, it is known that there are votive pits in the Blue phase (Cultraro, 2013) and the Red phase in Poliochni (Kouka, 2011).

THE EARLY BRONZE AGE SETTLEMENT OF KÜLLÜOBA AND ITS VOTIVE PITS

Küllüoba settlement is situated to the west of the Upper Sakarya basin, on the natural route that extends from the north and the south of Central Anatolia, and on the main route which connects the region to the Inner Aegean and Marmara Regions (Fig.1).

According to the research carried out so far, the settlement has a long sequence of stratigraphy in which all three phases of the Early Bronze Age were actually represented (Türkteki et al. 2021). During the excavations performed in Küllüoba, which was continuously inhabited from 3200 to 1950 BCE, a large number of pits, all of which date to the second half of EBA III, were uncovered (Türkteki & Başkurt, 2016). When evaluated according to the above-mentioned criteria, 63% of these pits were identified as votive pits (Türkteki & Başkurt, 2016). They were generally found in the empty area corresponding to the courtyard of the EBA II settlement. This suggests that the empty area in

question, on which the acquired architectural data for EBA III is insufficient so far, could also have been a courtyard in EBA III as it was in EBA II. Generally oval in shape, these pits are usually not very deep. However, although rare, 4 m wide and 1.5 m deep pits were also discovered (Türkteki & Başkurt, 2016). The pottery found in the pits mainly consisted of whole or mostly-whole depas, plates, tankards, Syrian bottles, and tripod pots. Besides these, spindle whorls, grinding stones, figurines, and whole animal skeletons were uncovered as well (Türkteki, 2021). In regards to the question whether pits were especially covered or not, only one pit has been found in Küllüoba to date which suggests that it was covered with clay, but this has not been clearly verified yet. In this context, the votive pit uncovered in Grid AE 18 during the season of 2022 is evaluated in this study as an important example (Photo. 1).

Contents of the Votive Pit in Grid AE 18

Various pits have also been found before inside and around the above-mentioned grid that is situated at the centre and at the highest point of the Küllüoba mound's nucleus (Türkteki & Başkurt, 2016).

Therefore, studies were carried out during the season of 2022 in this area to further examine the pits. The votive pit, no. AE 18-35, was discovered during the excavations performed near the northern side of the grid (Photo. 2).

Photograph 2. Photo of the pit before it's excavated. / *Çukurun kazılmadan önceki hali.*

The top of the 90 cm wide and 35 cm deep pit has been covered deliberately with a 4-6 cm thick layer of clay (Photo. 3).

Beneath this layer of clay, the votive pit was filled with grey, ashy soil. Going deep into the fill, a burnt humerus and a maxilla, both of which are identified as pig bones, were unearthed. Other finds in the pit included three spindle whorls, two burnishing stones, a body fragment of a tankard, a nearly-whole bowl, the tip of a copper dagger, two sharpening stones, a loom weight, and a tripod cup with barbotine decoration on its body (Photo. 1-6). The spindle whorls, the loom weight and the burnishing stones were found whole (Photo. 5) The tripod cup is also among the finds found whole in the pit. Besides these, a fragment from a tripod cooking pot and fragments of red-coated bowls were discovered in the pit as well (Photo. 4).

Dating

Among the pottery recovered from the pit, the pottery forms represented by the leg fragment of a tripod cooking pot, the red-coated ware bowl and the tripod cup suggest that the pit must be dated to Early EBA III.

Photograph 4. Pit no 35 within it's findings during the excavation. / *35 no'lu çukurun kazı sırasında içerisindeki buluntularla birlikte görüntüsü.*

Photograph 3. Profile of the pit and clay layer on top of it. / *Çukurun profilden görünümü ve üzerindeki kil tabakası.*

In Küllüoba, the red-coated ware was not seen before EBA III. On the other hand, the tripod cooking pot first appeared at the end of EBA II. In previous studies, the Early EBA III in Küllüoba was dated to between 2450 and 2250 BCE (Türkteki et al. 2021). The barbotine decoration on the tripod cup had been represented in different forms in Küllüoba since the beginning of the Early Bronze Age (Efe & Ay Efe, 2000). This kind of decoration in combination with reserve slip ware is also known from the contemporary settlements of Küllüoba such as the example from Elmalı-Karataş (Mellink, 1964, 276-7, Fig.28; Eslick, 2009). However, the tripod cup form with handles was not found before (Photo. 4-6).

Although it looks like a tankard, the said vessel is identified as a cup due to its legs. It could be considered unique in this context since it has no direct parallel in Anatolia as far as we know. The fact that features of different pottery forms such as barbotine decoration, tankard, tripod vessel, and loop-handled bowl are used together on the same vessel and thus create somewhat a mixed form should be seen, just like the abovementioned pit phenomenon which spread over a large geographical area, as a reflection of interregional relations.

Photograph 5. Findings on the floor of pit no 35. / *35 No'lu çukurun tabanı üzerindeki buluntular.*

Photograph 6. Tripod cup. / *Üç ayaklı fincan.*

As Mellink mentioned red-slipped barbotine ware might be a different sub-group of West Anatolian local ware that differs from further west such as Yortan etc (Mellink, 1964).

A soil sample from the pit was analysed by ICP-OES (Inductively Coupled Plasma Optical Emission Spectroscopy) at METU Central Laboratory to assess the elemental contents. Based on this analysis, calcium is observed to have the highest average rate (Table 1). Calcium, potassium, phosphorus, magnesium and sulphur are considered among the most significant elements involved in human activities before the Industrial Revolution (Leonardi et al., 1999).

As a result of the phosphorus rate, which was determined to be higher than the average phosphorus rate found in Turkish soils, it is possible to talk about a high level of human activity at the archaeological area in question¹.

A total of 36 (205.4 g) animal bone remains were found in the votive pit². As a result of archaeozoological analysis, these bones in the votive pit were identified to belong to two animal species, sheep and pig (Photo. 7).

¹ The mentioned analysis has been carried out with the contribution of Assoc. Prof. Dr. İsmail Tarhan, Faculty Member in Biochemistry Department of Selçuk University. For the analysis, 3 grams of powdered soil sample has been incinerated in a muffle furnace at 440 °C for 12 hours in order to evaporate the organic matter in the soil sample and to convert the organic form of phosphorus into inorganic form. The samples were then subjected to multiple acid extraction so that they could be analysed by ICP-OES. According to method used, 0.25 grams of sample was transferred to a Teflon beaker and mixed with 3 mL of 1:1:1 concentrated HNO₃-HClO₄-HF. The mixture was then placed on a hot plate and heated at 100 °C until all particles were completely dissolved. When the process was completed and the solvent completely evaporated, 3 mL of 8 N HCl was added to the sample and the volume of the solution was brought up to 100 mL with distilled water.

² The animal bones were analysed by Faculty Member Dr. Can Yümnü Gündem of Batman University, and Ebedin Emlük.

Among the bone remains that belonged to the pig species, two individuals were identified in the pit using joint and tooth aging methods. As a result of the age determination test done on the third molar of one individual, it was ascertained that the individual was 2.5 years old when it was killed (Photo. 8). It was determined that the other individual was killed before it reached the age of one since the joint at the distal end of the humerus bone was not ossified yet.

Table 1. The results of ICP-OES analysis of the above-mentioned sample. / *ICP-OES Analiz Sonuçları.*

Element	Sample AE 18-35
Na (%)	0.59 ± 0.03
K (%)	3.0 ± 0.1
Ca (%)	4.5 ± 0.1
Mg (%)	1.72 ± 0.06
Fe (%)	3.3 ± 0.1
P (%)	0.35 ± 0.03
S (%)	2.1 ± 0.1
Sr (mg/kg)	173 ± 3
Zn (mg/kg)	97 ± 9
Cd (mg/kg)	-

No joint or teeth were found on the remains identified as sheep bones that would help in determining the age of the animal when it was slaughtered. Considering the identified animal bone remains in general, cut-marks of butchery were observed on the rib bones (Photo. 9). There are also gnaw marks on these bones which were made by carnivores (possibly dog) (Photo. 10). Burn marks caused by cooking fire are seen as well on the bone remains of both species.

A botanical sample from the votive pit (2.70 liter of soil), no. AE 18- 35, was floated by using a tank flotation system and sorted under the trinocular stereo 0.7-4.5x zoom microscope³. The morphological structure of the plant remains from the botanical sample demonstrates a highly carbonized condition. In addition to the non-wood charcoal remains, a large number of wood charcoals were found in the sample as well. No analysis work has been done on the wood charcoal remains so far. Among the plant remains, excluding charcoal, the cereal grains are abundant compared to other species/types (Table 2).

In general evaluation, cereal grains and rachis fragments of einkorn/emmer wheat (*T. monococcum/ dicoccon*), which are two types of the hulled wheat of the cereal group, constitute the majority in this sample (Photo 11).

³ The analyses were done by Hüreyila Balcı, Lecturer in Istanbul University, and A.Cavit Özcan.

EVALUATION OF A CLAY-COVERED VOTIVE PIT FROM KÜLLÜOBA IN LIGHT OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH

Photograph 7. Animal bones from pit no 35. / 35 no'lu çukurdaki hayvan kemikleri.

Photograph 9. Cutmarks on the rib bones. / Kaburga kemiklerindeki kesik izleri.

Photograph 8. Maxilla of a pig. / Domuza ait üst çene.

Photograph 10. Humerus of a pig and gnaw marks. / Bir domuza ait üst kol ve kemirme izleri.

Table 2. The plant remains found in the Votive Pit, No. AE 18- 35/9. / *AE 18-35 No'lu çukurda bulunan bitki kalıntıları.*

			Trench and Unit	AE 18
			Context	Votive Pit
			Liter of Soil	2.7 lt
Economic Plants	Latin Names	English Names	Plant Part	Number of re mains
	<i>Hordeum vulgare ssp. vulgare</i>	six-row barley	fruit	2
	<i>T. monococcum ssp. monococcum</i>	einkorn wheat	fruit	2
	<i>T. turgidum ssp. dicoccon</i>	emmer wheat	fruit	12
	<i>T. turgidum dicoccon/monococcum</i>	emmer/einkorn wheat	rakis fragment	44
	<i>T. aestivum/durum</i>	bread/hard wheat	fruit	4
	<i>Triticum/Hordeum</i>	wheat/barley	fruit	10
	<i>Lens culinaris</i>	lentil	seed	1
	<i>Pisum sativum</i>	pea	seed	1
	<i>Rubus</i>	bramble	fruitlet	1
Wild Plants	Amaranthaceae/Chenopodiaceae	Amaranth/Chenepod	spisperm/fruit	1
	Cyperaceae	sedges	seed	1
	<i>Galium</i>	bedstraw	fruit	3
	<i>Salsola sp.</i>	Salsoloideae	seed	1
	Unidentified	Unidentified		4

Although the sample volume is not sufficient to make a detailed comparison, the abundance of rachis fragments of hulled wheat indicates that the cereals have been with their spikes or spikelets in the context (Photo. 11).

Photograph 12. Some of the plant species in the pit, no 35. / 35 no'lu çukurdaki bazı bitki türleri.

As mentioned above, the pit was filled with grey, ashy soil. In the light of the first observations and taking into account a large number of charcoal remains, it is possible to say that the presence of the small number of different pulses and sedges as well as the species such as bedstraw, which are known as field weeds, (Photo. 11) suggest them to be a group of trash remains. Even if the food preparing-eating activities were carried out as a part of the pit ritual, the plant remains indicate the possibility of trash that was created during the preparations mixing in with the firewood, rather than the preservation of a part of the food.

VOTIVE PITS IN ANATOLIA DURING THE EARLY BRONZE AGE AND AFTERWARDS

As mentioned above, a large number of pits belonging to this period have been unearthed so far. An example particularly from the first half of the 3rd millennium BCE is known, in connection with graves, from Karataş-Semayük in Southwestern Anatolia (Warner, 1994). Like in the example of Küllüoba, the practice of covering the top with a layer of plastered clay is also known from some of these pits. Another example that could be associated with graves is from Kandilkırı, which is located also in Southwestern Anatolia. Here, the top of the pit was covered with grey clay (Oğuzhanoğlu, 2015). In Western Anatolia, the Limantepe examples, in which tortoise shells were deposited as well, were situated around the central complex (Kouka, 2011; Erkanal et al., 2009). In Troy, Blegen had identified a “pit phase” in level IId (Blegen et al., 1950).

In Tarsus-Gözlükule, a large number of pits were dated to the beginning of EBA III (Goldman, 1956). In Kanlıgeçit in Thrace, a large pit containing materials of Anatolian origin was found in front of a monumental megaron (Özdoğan & Parzinger, 2012).

In addition to these data from Anatolia, examples from the second half and the end of the EBA were also discovered in Northern Syria (Collins, 2004; Marchetti & Nigro, 1997) and Bulgaria (Nikolov, 2010; Leshtakov, 2002).

Although detailed accounts of pits were found in the written sources of Hittites in the 2nd millennium BCE (Sevinç-Erbaşı, 2013), similar pits are only known from Ortaköy/Sapinuwa so far (Süel & Süel, 2011). In these examples, unlike the EBA examples, bird bones were discovered. However, they are parallel to the EBA examples in that grinding stones, mudbrick fragments, seals, and spindle whorls were also present in these votive pits. The fact that the pits of Ortaköy, like the Küllüoba example, were covered with layers of clay stands out as a common feature.

CONCLUSION

The fact that the animal remains found in the votive pit in Küllüoba belonged to only two species, sheep and pig, and that they have cut-marks from butchery and signs of cooking on direct fire indicate that a feasting activity associated with pit ritual could have taken place here. However, the gnawing marks found on the bones generally suggest food refuse.

In this case, it is possible that the pit was not immediately covered by the layer of clay after this ritual, but after some time. On the other hand, the abundance of charcoal among the analysed plant remains, the existence of hulled wheat together with its by-products (rachis fragments), and signs of exposure to high heat on the remains suggest that the plant remains could have spilled from the vessels deposited in the pit as a part of the feasting activities during the pit ritual, they could also suggest the possibility of food trash actually getting mixed in with the firewood which was later deposited in the pit. Analysis of the depas examples found from different pits in recent years has shown that various fermented products and other products with sedative effects were also contained in these vessels (Türkteki et al., 2022). Therefore, the depas and the other drinking vessels found in the pits could be associated with ceremonies held during the above-mentioned pit rituals. Accordingly, the vessels considered “dirty” could have been deposited in the pit after such ceremonies. It has not been possible so far to establish a connection between the pits and the graves in Küllüoba, especially since graves belonging to the period have not yet been discovered.

However, if we consider the pit in Küllüoba had a similar function to that of the examples in Karataş-Semayük and Kandilkırı, the whole finds such as the spindle whorls, the loom weight and the burnishing stones as well the broken dagger fragment in the pit could be considered to be associated with the individual to whom the ritual was dedicated. In the light of all these evaluations, it is clear that the pit in question should be considered as a votive pit associated with ritual and, in this context, is different from other pits used for domestic refuse or as silos where products were stored. Particularly, the fact that the pit was covered, could even be said sealed, with a layer of clay is considered as another practice that supports this opinion as well.

ACKNOWLEDGEMENT

We thank to the anonymous reviewers for their constructive comments. Special thanks to Deniz Sarı for sharing her ideas about the tripod cup in terms of its interregional relations. We would also like to thank Bilecik Şeyh Edebali University Scientific Research Fund for supporting this study (2022-01.BŞEÜ.04.03).

CATALOGUE OF THE FINDS RECOVERED FROM THE VOTIVE PIT, NO. AE 18-35

- 1:** Spindle Whorl (Excavation Inventory No: AE-18 35/2). Measurements: W: 3.8 cm, H: 1.9 cm. The low, conical spindle whorl has concave holes. It is made of grey paste, and its surface is grey slipped and burnished. Its whole lateral surface is decorated with two rows of grooves in herringbone pattern, creating chevrons.
- 2:** Spindle Whorl (Excavation Inventory No: AE-18 35/1). Measurements: W: 3.1 cm, H: 1.5 cm. The spindle whorl has a low, conical shaped body. Its black paste is mineral-tempered, and it is black slipped and burnished. Its surface is decorated with white inlay. There are three concentric rings on the top and bottom sides, and inlaid grooves of fours cut the outer ring vertically from three places.
- 3:** Spindle Whorl (Excavation Inventory No: AE-18 35/11). Measurements: W: 4.5 cm, H: 2.1 cm.
- 4:** Loom Weight (Excavation Inventory No: AE-18 36/1). Measurements: W: 9.6 cm, H: 15.6 cm.
- 5:** Tankard Fragment (Excavation Inventory No: AE-18 35/17). Measurements: W: 10.2 cm, D: 6.7 cm, H: 7.8. Red-coated ware. Its buff paste has no additives. Its surface is red slipped and well-burnished. Its mouth and handle are missing.

6: Tripod Cup (Excavation Inventory No: AE-18 35/21). Measurements: W: 7.6 cm, D: 7.6 cm, H: 7.2 cm. Red-coated ware. Its buff paste has no additives. Its surface is red slipped and well-burnished. There is a chevron shaped barbotine decoration on its body where no slip was applied.

7: Dagger Fragment (Excavation Inventory No: AE-18 35/13). Measurements: W: 1.0 cm, H: 3.1 cm

8: Burnishing Stone (Excavation Inventory No: AE-18 35/4). Measurements: W: 2.7 cm, H: 2.9 cm

9: Burnishing Stone (Excavation Inventory No: AE-18 35/5). Measurements: W: 7.8 cm, H: 3.2 cm

10: Sharpening Stone (Excavation Inventory No: AE-18 35/18). Measurements: W: 4.8 cm, H: 13.7 cm

11: Sharpening Stone (Excavation Inventory No: AE-18 35/8). Measurements: W: 7.8 cm, H: 11.8 cm

REFERENCES

- Arimura, M. (2000). The Lithic Industry of the Final Pottery Neolithic: New Evidence from Tell Ain el-Kerkh, Northwest Syria. *Neo-Lithics*, 3/99, 7–10.
- Black, J. & Green, A. (1992). *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia, An Illustrated Dictionary*. British Museum Press.
- Blegen, C. W., Caskey, J. L. & Rawson, M. (1950). *Troy: General Introduction, the First and Second Settlements. Excavations Conducted by the University of Cincinnati 1932-1938*. Princeton University Press.
- Bottéro, J. & Kramer, S. N. (2017). *Mezopotamya Mitolojisi*. Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Chapman, J. (2000). Pit-digging and Structured Deposition in the Neolithic and Copper Age. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 66, 61–87.
- Collins, B. J. (2004). A Channel to the Underworld in Syria. *Near Eastern Archaeology*, 67(1), 54–56.
- Cultraro, M. (2013). Food Preparation and Consumption in the Early Bronze Age of the Northern Aegean: Evidence from Poliochni, Lemnos. In Giampaolo Graziadio, Riccardo Guglielmino, Valeria Lenuzza, & Salvatore Vitale (Eds.), *Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi* 103–111. Bar International Series 2460.
- Efe, T. & Ay Efe, D. (2000). Early Bronze Age I Pottery from Küllüoba near Seyitgazi, Eskişehir. *Anatolia Antiqua*, 8, 1–87.
- Erkanal, H., Şahoğlu, V., Tuncel, R., Kouka, O., Keskin, L., & Tuğcu, İ. (2009). Liman Tepe 2007 Yılı Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30(1), 299–322.
- Esin, U. H. S. (1987). Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 9(1), 79–126.
- Eslick, C. (2009). *Elmalı-Karataş 5: The Early Bronze Age Pottery of Karataş - Habitation Deposits*. Archaeopress.
- Goldman, H. (1956). *Excavations at Gözli Kule, Tarsus: From the Neolithic through the Bronze Age* (Vol. 2). Princeton University Press.
- Karamurat, C. (2018). *Ritual And Social Structure During The Late Neolithic And Early Chalcolithic: Pit Rituals Of Uğurlu Höyük-Gökçeada*. Unpublished MA Thesis, METU, Ankara.

- Kouka, O. (2011). Symbolism, Ritual Feasting and Ethnicity in Early Bronze Age Cyprus and Anatolia. In O. Kouka & V. Karageorghis (Eds.), *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions: An International Archaeological Symposium held in Nicosia, November 6th – 7th 2010* 43–56. Leventis Foundation.
- Leonardi, G., Miglavacca, M., & Nardi, S. (1999). Soil Phosphorus Analysis as an Integrative Tool for Recognizing Buried Ancient Ploughsoils. *Journal of Archaeological Science*, 26(4), 343–352.
- Leshtakov, K. (2002). Galabovo Pottery and a New Synchronization for the Bronze Age in Upper Thrace within Anatolia. *Anatolica*, XXVIII, 171–211.
- Marchetti, N., & Nigro, L. (1997). Cultic Activities in the Sacred Area of Ishtar at Ebla during the Old Syrian Period: The “Favissae” F. 5327 and F. 5238. *Journal of Cuneiform Studies*, 49, 1–44.
- Mellink, M. J. (1964). Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1963. *American Journal of Archaeology*, 68(3), 269–278. <http://www.jstor.org/stable/502389>
- Nikolov, V. (2010). Early Bronze Age Sanctuary at Tell Kazanlak. *Studia Praehistorica*, 13, 319–337.
- Nikolov, V. (2011). A Reinterpretation of Neolithic Complexes with Dug-out Features: Pit Sanctuaries. *Studia Praehistorica*, 14, 91–119.
- Nikolov, V. (2015). Newly-unearthed types of Plastic Figurines from the Late Neolithic Pit Sanctuary at Kapitan Andreevo in Southeast Bulgaria. *Internationale Archäologie Studia Honoraria*, 37, 21–26.
- Oğuzhanoğlu, U. (2015). *Laodikeia-Kandilkırı verileri ışığında Güneybatı Anadolu’da Erken Tunç Çağı 2 ve 3. Unpublished Phd Thesis.*
- Oğuzhanoğlu, U. (2019). Çukurun Dibinde Erken Tunç Çağı: Güneybatı Anadolu’dan Bazı Çukur Örnekleri ve Sembolik Anlamları Üzerine Düşünceler. In Ç. Atakuman (Ed.), *Arkeoloji’de Ritüel ve Toplum* (s. 191–202). Ege Yayınları.
- Ökse, T. (2003). Gre Virike. *Arkeoatlas*, 2, 162.
- Ökse, T. (2005). Gre Virike Kazısı. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 19, 13–14.
- Özdoğan, M., & Parzinger, H. (2012). *Die frühbronzezeitliche Siedlung von Kanlıgeçit bei Kırklareli: Ostthrakien während des 3. Jahrtausends v. Chr. im Spannungsfeld von anatolischer und balkanischer Kulturentwicklung*. P. von Zabern.
- Özdoğan, M., Parzinger, H., Özdoğan, E., & Schwarzberg, H. (2008). Kırklareli Höyüğü Aşağı Pınar Kazısı 2007 Yılı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30(II), 233–248.
- Psimogiannou, K. (2012). Creating Identities in the Mortuary Arena of the Greek Final Neolithic: a Contextual Definition of Practices in Central and Southern Greece. *Documenta Praehistorica*, XXXIX, 185–201.
- Sevinç-Erbaşı, F. (2013). *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü, Cenaze/Diğer Ritüeller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Süel, A. & Süel, M. (2011). Başkent Şapınuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, 1(5), 93–110.
- Türkteki, M., & Başkurt, R. (2016). Anadolu’da İlk Tunç Çağı Sonunda Geleneksel bir Ritüel Uygulaması: Küllüoba Kazı Işığında Adak Çukurları Üzerine Bir Değerlendirme. *Anadolu*, 42, 1–28.
- Türkteki, M., Tarhan, İ., Kara, H., & Tuna, Y. (2022). Possible Uses of Depas Amphikypellon from Küllüoba in Western Central Anatolia through GC-MS Analysis of Organic Residues. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 22(1), 127–154.
- Türkteki, M. Türkteki, S. (2021). Anatolian–Balkan Connections at the End of the 3rd Millennium BC: A Ritual Perspective. In . Leshtakov, K; Andonova, M (Ed.), *Galabovo in Southeast Europe and Beyond. Cultural Interactions during the 3rd-2nd Millennium BC Proceedings of the International Conference 24-27 October 2018 in the Town of Galabovo* 376–385. St. Kliment Ohridski University Press.
- Türkteki, M., Sarı, D., Şahin, F., Türkteki, S., Tuna, Y. (2021). Anadolu’da Bir İlk Tunç Çağı Kenti: Küllüoba, Genel Değerlendirme ve 2020 Yılı Çalışmaları An Early Bronze Age City in Anatolia: Küllüoba, General Evaluation and 2020 Season Work. *Lycus Journal*, June(3), 105–128.
- Warner, J. (1994). *Elmalı-Karataş 2: The Early Bronze Age Village of Karataş*. Archaeological Monographs. Bryn Mawr College.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: ZAVİYELİ (TABHANELİ) CAMİLER (?)

THE TWO BUILDINGS NEWLY DISCOVERED IN AYASULUK: MOSQUES WITH ZAWIYA (?)

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 01 Nisan 2023	Received: April 01, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 03 Nisan 2023	Peer Review: April 03, 2023
Kabul: 24 Haziran 2023	Accepted: June 24, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1275350

Mustafa BÜYÜKKOLANCI*

Prof. Dr. Ufuk Esin anısına..

ÖZET

UNESCO Dünya Kültür Mirası Efes'in çevresindeki ilk yerleşim MÖ 7. bine kadar inmektedir. Efes, Antik Dönem'de İonia'nın önemli liman kentlerinden biri ve Roma İmparatorluk Çağı'nda Asia Eyaleti'nin başkentidir. MS 7. yüzyılda Aziz Yuhanna Kilisesi'nin olduğu Ayasuluk Tepesi'ne taşınan Bizans Dönemi Efesi'nde 1304 yılından sonra Türk Dönemi başlamıştır. Kale kent "Ayasuluk" adıyla 1348-1390 yılları arasında Aydınoğulları Beyliği'nin başkenti olmuş ve bu dönemde liman ve ticaretin olanaklarıyla büyümüştür. Bu dönemde Ayasuluk'ta başta İsabey Camii olmak üzere çok sayıda mescit, hamam, zaviye ve türbe inşa edilmiştir. 1700 yıllarına kadar ayakta kalabilen bu yapıların bazıları zaman içinde yıkılmış, bazılarının isimleri unutulmuş olsa da sağlam kalabilmiştir.

Bu makalede konumuzu oluşturan iki yapı Ayasuluk Dış Kalesi'nin dışında (güneyinde) kent merkezinde İsabey Camii'nin güney-doğusunda Kılıçaslan ile Alpaslan mescitlerinin arasında yer alan ve şimdiye kadar bilinmeyen iki yapıdır. Yapıların ayakta olduğu döneme ait gravür ve fotoğraflar makalemizin ana unsurları olmuştur. 1673, 1680 ve 1845 yıllarına ait üç gravür ile 1872, 1890 ve 1915 yıllarına ait fotoğraflar ve 1896-97 yıllarına ait Ayasuluk haritaları bu yapıları tanımamıza yardımcı olmuşlardır.

Makalemizin amacı, Efes'in önemli bir bileşeni olan Ayasuluk kent merkezindeki iki yapıyı gezginlerinin gravürleri ve fotoğraflarından yararlanarak tanımlamaya çalışmaktır. Bu amaçla gezginlerin bıraktığı belgeler kronolojik olarak ele alınmış ve detaylandırılmıştır. Daha sonra yapıların kimliğiyle ilgili öneriler getirilmiş ve benzerlikler araştırılarak tarihlenmelerine çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Efes, Ayasuluk, Aydınoğulları Beyliği, Zaviyeli Cami, Tabhaneli Cami, Medrese

* Ayasuluk Kazısı Onursal Başkanı, Emekli Öğretim Üyesi.
e-posta: mustafabuyukkolanci@gmail.com ORCID: 0000-0003-4085-859X

Bu makalenin hazırlanmasında büyük destek veren Prof. Dr. Cahit Telci, Prof. Dr. Kadir Pektaş, Doç. Dr. Şakir Çakmak, Doç. Dr. Türkan Acar, Doktorant Suat Peçen ve Trotman Fotoğraflarını sağlayan Tolga Mert'e çok teşekkür ederim.

ABSTRACT

The first settlement around Ephesus, a UNESCO World Heritage Site, dates back to the 7th millennium BC. Ephesus was an important port city of Ionia in the Ancient Period. It was the capital of the Province of Asia in the Roman Imperial Age. Ephesus was moved to Ayasuluk Hill, where the Church of Saint John was located in the 7th century AD. The Turkish Period began in Ayasuluk after 1304. The castle city became the capital of Aydınoğulları between 1348-1390 under the name "Ayasuluk" and grew with the opportunities of port and trade. During this period, numerous mosques, baths, zawiya, and tombs were built in Ayasuluk, including the famous Isa Bey Mosque. Some of these buildings stood until the 1700s, some were destroyed over time, some remained intact but their names have been forgotten. The article focuses on two structures located south of Ayasuluk Castle and southeast of Isa Bey Mosque, between Kiliçaslan and Alpaslan mosques.

These two structures were unknown before. The main elements of the article are the engravings and photographs of the period when the structures were standing. Three engravings of 1673, 1680 and 1845, photographs of 1872, 1890 and 1915, and Ayasuluk maps of 1896-97 help us to identify these structures.

The purpose of this article is to identify two buildings in the city center of Ayasuluk, an important component of Ephesus, using engravings and photographs of travelers. For this purpose, the documents left by the travelers are examined and detailed chronologically. Suggestions regarding the identity of the structures have been proposed and efforts have been made to date them by investigating similarities between them.

Keywords: Ephesus, Ayasuluk, Aydınoğulları, Mosques With Zawiye, Mosques With Tabhanes, Madrasa.

GİRİŞ

UNESCO Dünya Kültür Mirası Efes'in çevresindeki ilk yerleşim MÖ 7. bine kadar inmektedir. Efes, Antik Dönem'de İonia'nın önemli liman kentlerinden biri ve Roma İmparatorluk Çağı'nda Asia Eyaleti'nin başkentidir. MS 7. yüzyılda Aziz Yuhanna Kilisesi'nin olduğu Ayasuluk Tepesi'ne taşınan Bizans Dönemi Efesi'nde 1304 yılından sonra Türk Dönemi başlamıştır. Kale kent "Ayasuluk" adıyla 1348-1390 yılları arasında Aydınoğulları Beyliği'nin başkenti olmuş ve bu dönemde liman ve ticaretin olanaklarıyla büyümüştür. Bu dönemde Ayasuluk'ta başta İsabey Camii olmak üzere çok sayıda mescit, hamam, zaviye ve türbe inşa edilmiştir. 1700 yıllarına kadar ayakta kalabilen bu yapıların bazıları zaman içinde yıkılmıştır. Bugün kentte hemen hepsi 15. yüzyıl öncesine ait birçok yapı vardır ama birkaçı hariç isimleri unutulmuştur.

Bu makalede konumuzu oluşturan iki yapı, Ayasuluk Dış Kalesi'nin dışında, İsabey Camii'nin güney-doğusunda, Kılıçaslan ile Alpaslan mescitlerinin arasında yer alır (Foto. 1, Şekil 1). Biri tamamen yok olmuş, diğerinin yıkılmış haldeki kubbe kalıntıları kalabilmiştir. Bu iki yapı şimdiye kadar hiçbir çalışmada konu edilmemiştir. Yapıların ayakta olduğu döneme ait gravür ve fotoğraflar makalemizin ana unsurlarıdır. 1673, 1680 ve 1845 yıllarına ait üç gravür ile 1872, 1890 ve 1915 yıllarına ait fotoğraflar ile 1896-1897 yıllarına ait Ayasuluk haritaları bu yapıları tanımamıza yardımcı olmuşlardır.

Makalemizin amacı, Efes'in önemli bir bileşeni olan Türk Dönemi Ayasuluk kent merkezindeki iki yapıyı gezginlerin gravürleri ve fotoğraflarından yararlanarak tanımlamaya

Şekil 1. Selçuk Belediyesi güncel parsel haritasında 1058 Sokak'ta Kılıçaslan Camii (4669) ve 1. Zaviyeli Cami Parseli (4659) / 1058 Street on the current parcel map of Selçuk Municipality Kılıçaslan Mosque (4669) and 1st Zawiya Mosque Parcel (4659).

çalışmaktır. Bu belgeler kronolojik olarak ele alınmış ve detaylandırılmıştır. Daha sonra yapıların kimliğiyle ilgili öneriler getirilmiş ve benzerlikler araştırılarak tarihlenmelerine çalışılmıştır.

Ayasuluk Kenti'nin tarihi ve anıtları için Himmet Akın (Akın, 1968), Zeki Arıkan (Arıkan, 1990), Feridun Emecen (Emecen, 1991), Atabey Kılıç (Kılıç, 1998) ve Cahit Telci (Telci, 2010)'nin yayınları önemlidir. Kentteki Türk-İslam mimari eserleri ise Tarık Uğur (Uğur, 2006) ve Selda Kalfazade (Kalfazade, 2013) gibi araştırmacılar tarafından çalışılmış ve yayınlanmıştır. Yeni ulaştığımız görsel belgelere göre makalemizde "Eyvanlı yapılar" olarak önerdiğimiz iki yapı 1872 yılındaki fotoğraf baz alınarak isimlendirilmiştir.

Fotoğraf 1. Ayasuluk kent merkezi: İsabey Camii, Hamamı ve 1058 Sokak'ta Kılıçaslan Camii ve 1. Zaviyeli Cami ve 2. Zaviyeli Cami (okla gösterilmiş). / Ayasuluk city center: İsabey Mosque, İsabey Hamam and Kılıçaslan Mosque and 1st Zawiya Mosque and 2nd Zawiya Mosque on 1058 Street.

Fotoğraf 2. Selçuk Atatürk Mahallesi 1058 Sokak'ta 7-9 No'lu konutlar arasında bulunan (358 Ada, 187 Pafta, 4659 Parsel) 1. Zaviyeli Cami Eyvanı'nın kubbe kalıntıları. / *The remains of the dome of the 1st Zawiya Mosque iwan, located between residences 7 and 9 on 1058 Street in Selçuk Atatürk Neighborhood (358 Block, 187 Pafta, 4659 Parcel).*

Yapılardan batıdaki (Kılıçaslan Mescidi yanında) 1. Eyvanlı Yapı tamamen yıkılmış durumda olup eyvanın kubbe-kasnak kalıntıları halen yerindedir (Foto. 2-3). 2. Eyvanlı Yapı ise daha doğuda Alpaslan Mescidi yakınında iken şimdi tamamen yok olmuştur.

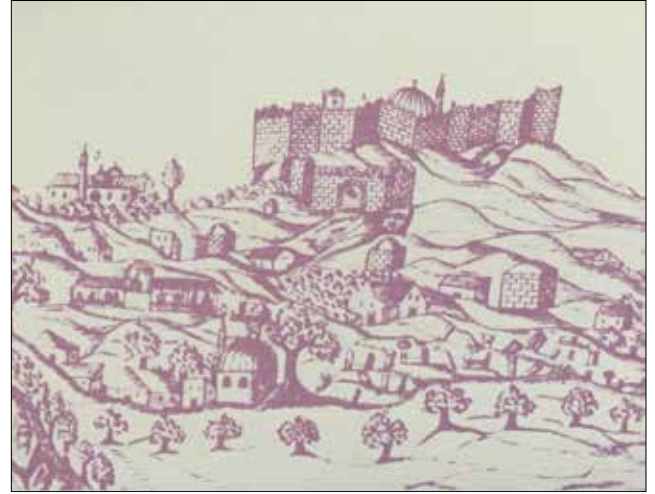

Fotoğraf 3. Selçuk Atatürk Mahallesi 1058 Sokak'ta 358 Ada, 187 Pafta, 4659 Parsel'deki 1. Zaviyeli Cami Eyvanı'nın kubbe kalıntısı. / *The remains of the dome of the 1st Zawiya Mosque iwan on Block 358, Pafta 187, Parcel 4659 on 1058 Street in Selçuk Atatürk Neighborhood.*

1. Eyvanlı Yapı: Selçuk İlçesi, Atatürk Mahallesi 1058 Sokak'ta 7-9 No.lu konutlar arasındaki (358 Ada, 187 Pafta, 4659 Parsel) yapı kalıntıları (Foto. 2) Selçuk Belediyesi kayıtlarında "Tescilli 1. Grup Yapı Kalıntısı" olarak tanımlanmıştır. Kentsel Sit Alanı ve 3. Derece Arkeolojik Sit Alanı içinde yer alan ve Mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait olan 85.40 metrekarelik parsel üzerinde yıkık durumdaki pandantifli 4 adet kubbe

Fotoğraf 4. J. Covel Gravürü (1673), Ayasuluk Kenti ve Efes kalıntıları (C. Foss 1979'dan) / *J. Covel Engraving (1673), Ayasuluk City and Ephesus remains (from C. Foss 1979).*

Fotoğraf 5. J. Covel Gravüründen detay (1673): Ayasuluk Kalesi (1), Takip Kapısı (2), İsabe Camii (3) ve ortada büyük olasılıkla 1. Zaviyeli Cami (C. Foss 1979'dan) / *Detail from J. Covel Engraving (1673): Ayasuluk Castle (1), Gate of Persecution (2), İsabe Mosque (3), and in the center, possibly 1st Zawiya Mosque (from C. Foss 1979).*

kasnağı kalıntısı (Foto. 3) öteden beri bilinmektedir. Ancak 1979 yılından¹ itibaren bu kalıntıları J. Covel'in 1673 yılındaki gravürü (Foto. 4-5) ile ilişkilendirdiğimiz olmuştur. 2019 yılında ulaştığımız BSA (British School Athens) Digital Collections'taki İngiliz Trotman'a ait 1872 tarihli fotoğraf ise yapının tanımlanmasına çok yardımcı olmuş (Foto. 7) ve yapı ilk kez burada incelenecektir.

2. Eyvanlı Yapı: İngiliz Onbaşı Trotman (1872) ve Sebah&Joallier'e (1890) ait fotoğraflar (Foto. 12-13) sayesinde varlığından haberdar olduğumuz bu yapı da ilk kez bu makalede ele alınmıştır.

1 1979 yılında C. Foss'un yayınında ilk kez tanıştığımız J. Covel Gravürü 'nde kent merkezinde yer alan bu yapı tarafından "beylerin kent içi sarayı olabilir" şeklinde yorumlanmıştır.

Alpaslan Mescidi'nin batısındaki düzlükte, yamacın başlangıcında 1057 no.lu sokağın doğusunda yer alması muhtemel olan bu yapıdan şimdi herhangi bir iz kalmamıştır. Gelecekte bu alanda yapılacak kazı ve araştırmalar yeri hakkında bilgi verebilir.

GEZGİNLER VE FOTOĞRAFÇILAR

Ayasuluk'u 1671 yılında ziyaret eden Evliya Çelebi kentteki yapıların sayılarını abartılı olarak vermiştir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2000, s. 73).² 1. Eyvanlı Yapıyı sağlam olarak görüp belgeleyen ilk seyyahlar J. Covel (1673) (Foss, 1979, s. 142, Fig. 39) (Foto. 4-5) ve C. De Bruyn'dur (1680) (De Bruyn, 1700, s. 14; Telci, 2010, s. 129) (Foto. 6). Gezgin R. Pocke (1739) "Ayasuluk'un bulunduğu yerdeki camilere bakılacak olursa, burası da bir zamanlar saygın bir Müslüman kentiymiş. Camilerin hemen hepsi kubbelidir." diyor (Pocke, 1745). 100 yıl sonra Ayasuluk'a gelen E. Falkener 1845 yılında başta İsabey Camii olmak üzere kentteki anıtların gerçekçi gravürlerini yapmış ve bunları kitabında yayınlamıştır (Falkener, 1862) (Foto. 8-9). 27 yıl sonra J. T. Wood'un Artemis Tapınağı kazılarına katılan İngiliz Onbaşı Trotman hem Kılıçaslan Mescidi doğusundaki 1. Eyvanlı Yapı'yı hem de bunun doğusundaki 2. Eyvanlı Yapı'yı ilk kez birlikte belgelemiştir (1872) (Foto. 7). Sonra Decipris'in 1915 yılında yayınladığı Ayasuluk Panoraması (Foto. 10) özellikle 1. Eyvanlı Yapı için önemlidir. Sebah&Joillier'in (1890) ve Mimar G. Niemann'ın (1897) 2. Eyvanlı Yapı'ya ait fotoğraf ve resimleri (Foto. 13-14) tam bir belge niteliğindedir. Bunların tümü aşağıda kronolojik olarak ele alınacaktır.

Evliya Çelebi (1671): E. Çelebi "Kibleye bakan kale kapısı görülmemiş bir tarzda inşa edilmiş, sanat eseri eski bir binadır. .... Bu kapının dışında aşağı varoшта dillerle ifade edilemeyecek olan ibretlik binalar var. Eski zamanda nasıl bir ticaret şehri olduğu halen binalardan kalan eserlerden anlaşılan üç yüz hamam, yedi bezzazistan (esnaf çarşısı-bedesten), yedi yüz kargir yapı han, 20 bin dükkan, 3 bin mescit ve sekiz yüz cami, iki yüz medrese, yetmiş aşevi, 3 bin çeşme bin beş yüz sıbyan mektebi ve yüz binlerce ayan sarayı ve yüz binlerce ev izleri görülmektedir.Şehrin doğusunda semaya yükselmiş gökkuşağını andırır revaklı su kemerleri var ki, şimdi bir padişahın sadece bir kemerini yaptırmaya gücü yetmez".³ Evliya Çelebi İsabey Camii'ni neredeyse tüm detayları ile anlatırken yakınındaki diğer yapılardan hiçbir detay vermemiştir.

J. Covel Gravürü (1673): 1. Eyvanlı Yapı'yı detaylı olarak tanımamıza yardımcı olan ilk gravür 1673 yılında Ayasuluk'u ziyaret eden İngiliz John Covel'a aittir. Covel Osmanlı topraklarında bulunduğu süre içinde yaşadığı ve gördüğü her şeyi en ince ayrıntısına kadar günlüğüne kaydetmiştir. Covel'ın günlüğünde Türk toplumunda sosyal hayat, adetler, alışkanlıklar ve coğrafi harita çıkaracak kadar ayrıntılı arazi ölçümleri vardır. Ayrıca Covel arkeolojik eserler ve alanlar hakkında şaşırtıcı detaylara yer vermiştir.⁴ Bunu Ayasuluk-Efes kentini çizerken verdiği ince detaylarda görebiliyoruz (Foto. 4-5). Covel'ın gravüründen yararlanarak Ayasuluk Kalesi içinde daha önce bilinmeyen ve 2009 yılında kazılar sonucu ortaya çıkardığımız İsabey Köşkü'nün sağlam halini belirleyebilmiştik (Büyükkolancı, 2011).

Gravürün sağ yanında Efes'ten bazı büyük yapılara yer verilmiştir. Sol üst kısmında ise Ayasuluk kent merkezi ve Ayasuluk İç Kalesi vardır (Foto. 4-5). Kalenin içinde Kale Camii ve İsabey Köşkü'nün üst katı yer alır. İç Kale'nin önünde Takip Kapısı bağımsız olarak yine detaylı şekilde işlenmiş ve kapının alt kısmında birkaç kubbeli yapıya yer verilmiştir. Sol üstte (kaleenin batısında) iki kubbeli tek minareli kırma çatılı İsabey Camii yer alır. Gravürün en önemli eksiği Kılıçaslan Mescidi'ne yer vermemesidir.

Covel'ın Gravürü'nde kent güneyden Karakol Yanı Camii yakınından resmedilmiştir. Bu cami ile İsabey Camii arasında doğu-batı yönünde uzanan kubbeli (eyvanlı) bir yapı⁵ büyük olasılıkla konumuz olan 1. Eyvanlı Yapı olmalıdır. Yapının güney (kible) cephesi detaylı bir şekilde çizilmiş (Foto. 5) ve ortasındaki eyvanın mihrap çıkıntısı belirgindir. Eyvanın iki yanında düz çatılı kanatlar uzanır. Bu kanatların içinde ikisi doğuda ikisi batıda olmak üzere toplam dört bölümde ikiye ayrılan sekiz figür net olarak izlenmektedir. Bu figürlerin binanın içinde mi yoksa dışındaki bir sundurma altında mı olduğu tartışılabilir.⁶ Bu yapı ile İsabey Camii ve Takip Kapısı arasında üçü kubbeli altı adet yapıdan birinin Alpaslan Mescidi, diğerinin 2. Eyvanlı Yapı olduğu söylenebilir.

C. De Bruyn Gravürü (1680): Ayasuluk'a Covel'dan 7 yıl sonra gelen De Bruyn'da gravüründe kente Covel gibi güneyden (biraz da güneybatıdan) bakmıştır (De Bruyn, 1702).

Gravürün solunda İsabey Camii, sağda Kılıçaslan

2 Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin gözüyle İzmir ve çevresi, 2010.

3 EÇS 2000: 73. Kent ve Seyyah: Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi, 2010, s. 83-84.

4 J. Covel'in el yazması kitabı British Library'de korunmaktadır. Faydalandığımız gravür C. Foss'tan alınmıştır.

5 Bu yapı tarafımdan 2019 yılına kadar J. Covel gravürü dolayısıyla "Bey Köşkü olabilir" şeklinde yorumlanmıştır. Efes Kazı Başkanlığı'nın 2013 yılında yayımlanan Ayasuluk'ta Türk Dönemi yapılarını gösteren haritasında ise "Türbe 8" olarak gösterilmiştir (E.S.Bellibaş-S. Ladstaetter-M.Kürüm 2013, s. 296, Şekil 4)

6 Figürlerin yapı içinde olduğu kabul edilirse Covel'ın bu yapının içine girdiği söylenebilir.

Fotoğraf 6. C. De Bruyn Gravürü (1680): Ayasuluk Kalesi (A), İsabey Camii (B), Kılıçaslan Mescidi ve hemen yanında 1. Zaviyeli Cami / C. De Bruyn Engraving (1680): Ayasuluk Castle (A), Isabey Mosque (B), Kılıçaslan Masjid and next to it the 1st Zawiya Mosque.

Mescidi ve yanında yeni keşfedilen 1. Eyvanlı Yapı çizilmiştir. De Bruyn Gravüründe Covel Gravünü'de olduğu gibi eyvanın iki yanındaki kollar düz çatılı ve belirgindir (Foto. 6). Gravürün en önemli özelliği yakınındaki Kılıçaslan Mescidi kubbe kasnağında pencereler yer alırken 1. Eyvanlı Yapı'nın kubbe kasnağında pencerelerin olmamasıdır. Bu durum daha sonraki Trotman'ın fotoğrafında da (1872) net şekilde görülmektedir.

De Bruyn gravüründe ön plandaki üç figür istiflenmiş torbalarla meşguldür. Üstteki Ayasuluk İç Kalesi ve içindeki caminin minaresi görülmektedir. İç Kale'nin alt kısmında Aziz Yuhanna Kilisesi'nin yıkıntılarını oluşturan büyük tuğla blokları ve gravürün sol alt (batı) kısmında İsabey Camii kubbeli ve tek minareli olarak işlenmiştir.

Solda altta, tek kubbeli Kılıçaslan Mescidi'nin sekizgen kubbe kasnağı ve kasnak pencereleri detaylıdır. Kible duvarının ortasındaki mihrap çıkıntısı belirgin olsa da yanındaki üst pencereler işlenmemiştir. Mescidin kubbe kasnağı ve beden duvarlarının birbirine paralel taş ve tuğla sıralarından oluştuğu düz ve birbirine paralel çizgilerle verilmiştir (Foto. 6). Mescidin kuzeyinde (önünde) farklı yükseklikte üç çatı görülür. Bunların mescitle veya 1. Eyvanlı Yapı ile ilgili değil mescidin önündeki ahşap çatılı bir başka yapıyla ilgili olduğunu düşünüyoruz.

Kılıçaslan Mescidi'nin doğusunda (sağında) 1. Eyvanlı Yapı yer alır. Eyvanın iki yanında, kasnak alt seviyesinde doğu ve batıya uzanan düz çatılı kollar belirgindir. Eyvanın kubbesi yüksek ve penceresiz kubbe kasnağı üzerine oturur. Kible duvarında mihrap çıkıntısı ve bunun iki yanındaki kemerli iki üst pencere çok belirgindir. Eyvanın iki yanında uzanan kollardan biri (batıdaki) üzerinde de bir üst pencere vardır.

Fotoğraf 7. Trotman'ın Fotoğrafı (1872): Solda İsabey Camii önde 1. ve 2. Zaviyeli Camiler ve üstte Alpaslan Mescidi, Takip Kapısı ve Ayasuluk Kalesi / Trotman's Photo (1872): İsabey Mosque on the left, 1st and 2nd Zawiya Mosques in front, and Alpaslan Masjid, Gate of Persecution and Ayasuluk Castle.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: (ZAVİYELİ-TABHANELİ CAMİ)

Fotoğraf 8. E. Falkener Gravürü (1845): İsabey Camii ve Hamamı, Kılıçaslan Mescidi ve 1. Zaviyeli Cami (kısmen ayakta) / E. Falkener Engraving (1845): Isabey Mosque and Isabey Bath, Kılıçaslan Masjid and 1st Zawiya Mosque (partially standing).

Fotoğraf 9. E. Falkener'in Gravürü Detayı (1845): Kılıçaslan Mescidi ve 1. Zaviyeli Cami (kısmen ayakta) / E. Falkener Engraving (1845): Isabey Mosque and Isabey Bath, Kılıçaslan Masjid and 1st Zawiya Mosque (partially standing).

Edward Falkener'in Gravürü (1845):1845 yılında Ayasuluk'a gelen, Efes ve Artemis Tapınağı'yla ilgi yayın (Falkener, 1862) gerçekleştiren İngiliz Mimar E. Falkener'in gravürü (Foto. 8-9) 1. Eyvanlı Yapı hakkında bize çok yardımcı olmuştur. Falkener gravürü kuzeydeki Aziz Yuhanna Kilisesi'nden batıya ve güneye doğru bakan geniş bir açıya sahiptir. Gravürde en yakında İsabey Camii ve Hamamı ve hamamın güneyinde Kılıçaslan Mescidi ve bunun doğusunda 1. Eyvanlı Yapı yer alır. Bu gravürdeki

önemli husus caminin sağlam durumdaki kubbeli eyvanının doğusunda ona bağlı ve aynı yükseklikte pencereci bir bölümün varlığıdır. Covel gravüründe “yapı kolları” olarak tanımladığımız ve burada doğu bölümü sağlam kalabilmiş olan yüksek duvarın üst kısmındaki iki adet üst pencerenin varlığı önemlidir (Foto. 9). Ayrıca yapının doğu duvarının pencerelerden sonra kuzeye doğru devam ettiği gözlenmektedir.

Bu görüntü yapının tek kubbeli ve mihraplı bir mescit değil, zaviyeli cami olabileceğinin kanıtıdır. Aynı kanıt Decipris'in fotoğrafında da görülecektir. 1845 yılına ait Falkener Gravürü ile Decipris Panoraması (1915) arasında Schindler'in 1896 tarihli haritası (FiE I,1906, Fig. 8) Kılıçaslan Mescidi'nin doğusunda 1. Eyvanlı Yapı kalıntısı (eyvanı) mescide göre daha küçük boyutlu ve kare planlı olarak çizilmiştir⁷ (Şekil 2). Bu durum Trotman'ın fotoğrafı ile de uyumludur. Yani 1. Eyvanlı Yapı'nın sadece eyvanı görünmektedir.⁸ Demek ki 1845-1896 yılları arasında Falkener Gravürü'nde sağlam durumdaki eyvanın doğusundaki bölüm 1850, 1862 ve 1869 yıllarındaki şiddetli depremler (Wood, 2014, s.173; Özek, 2020, s. 45) sırasında yıkılmış olmalıdır. Bu durum Decipris Panoraması'ndada (1915) belgelenmiştir.

Decipris'in Ayasuluk Panoraması (1915): İşgal yıllarından biraz önce Rum Decipris tarafından kartpostal olarak yayınlanmış olan Efes (Ayasuluk) Panoraması da Falkener Gravürü gibi Aziz Yuhanna Kilisesi Atriumu'ndan aynı açı ile çekilmiştir (Foto. 10). Decipris tarafından “Ephese Panorama No 2” olarak yayınlanan kartpostalın arka yüzü bölünmüş olduğu için 1907-1915 yılları arasına tarihlenir (Tül, 2010, s. 14).⁹

Şekil 2. Schindler 1896, Fig 8. Ayasuluk Kent Planı (1. Zaviyeli Cami okla işaretli) / Schindler 1896, Fig 8. Ayasuluk City Plan (1st and 2nd Zawiya Mosques) marked with arrow.

7 FiE I, 1906, Fig 8. Schindler'in 1896 yılı haritasında 2. Eyvanlı yapı işaretlenmemiştir. Buna karşın Schindler'in 1897 tarihli büyük ve renkli haritasında iki eyvanlı yapı da yer alır. 1896 yılı haritası L. Zabran 2018, Taf.1/2. tarafından yenilenmiş ve yayınlanmıştır.

8 Doğu ve batıda eyvana bağlı duvarlar varsa da taş yığınlarından görünmüyor olabilir.

9 Ş. Tül 1907 öncesi kartpostalların arka yüzlerinin bölünmemiş

Fotoğraf 10. Decipris'in Ayasuluk Panoraması (1915), Sağda Kılıçaslan Mescidi ve doğusunda 1. Zaviyeli Cami, üstte İmaret ve Avusturya Kazı Evi / *Panorama of Ayasuluk by Decipris (1915), Kılıçaslan Masjid on the right and the 1st Zawiya Mosque to the east, above the Imaret and the Austrian Excavation House.*

Bu fotoğraf Falkener gravüründen 70 yıl sonra onunla aynı açıdan çekilmesi bakımından önemlidir. Fotoğrafta 1. Eyvanlı Yapı'nın batısında Kılıçaslan Mescidi'nin ön cephesi (son cemaat yeri ve sütunları) çok net olarak görülmektedir. Kartpostalda 1. Eyvanlı Yapı Falkener gravürüne göre çok harap durumdadır. Eyvanın doğusundaki yüksek ve iki pencereleli doğu duvarı yıkılmıştır. Kuzeyde içte olası tabhane odaları ve son cemaat yeri yıkıntıları görülmektedir.

Decipris Panoraması'nda 1. Eyvanlı Yapı'nın eyvanı kuzeyinde avluda bazı yıkıntılar yığınlar halinde durmaktadır (Foto. 10). Bu durumda yapının kuzeye 1057 no.lu sokağa doğru devam ettiği, yapının cephesinin bu sokakta olduğu varsayılabilir. Fotoğrafta doğu batı yönünde uzanan 1057-1058 no.lu sokaklar arasında geniş bir yapı adası vardır (Şekil 1). Bu adanın kuzey-güney ölçüsü (25 m) sanki 1. Eyvanlı Yapı'nın ölçüsünü belirler gibidir¹⁰ (Şekil 3). Fotoğrafta 1057 no.lu sokağın kuzeyinde ve Kılıçaslan Mescidi'nin batısındaki alanda büyük su birikintisi bahar aylarındaki taşkınlarla ilgili olabilir. 1057 no.lu sokağın o günlerdeki varlığı 1. Eyvanlı Yapı'nın girişinin bu sokakta olduğu sonucunu çıkarmamıza yardımcı olmaktadır.

Fotoğrafta eyvanlı yapının üst kısmında Avusturya Kazı Evi ve depoları görülüyor (Foto. 10). Efes'teki Avusturya kazıları 1895 yılında başladığına göre yapıların tamamlanmış olması fotoğrafın 1915 yılına ait olduğunu kanıtlayabilir. Bu fotoğraftan çıkan başka bir sonuç da

olduğunu söyler.

¹⁰ Modern parsellasyonda da aynı durum izlenmektedir. Özellikle eyvanlı yapının oturduğu 5422 ve 4656 nolu parseller iki sokak arasında kuzey-güney yönünde uzanmaktadır.

Şekil 3. Schindler 1897, Ayasuluk Kent Planı (1-2.Zaviyeli Camiler) okla işaretli / *Schindler 1897, Ayasuluk City Plan (1st and 2nd Zawiya Mosques) marked with arrow.*

tepe üzerinde Avusturya Kazı Evi tepe üzerinde gelişirken aşağıdaki Eski Ayasuluk kent merkezinden az sayıda yapının kalabilmiş olmasıdır. Bunlardan biri Kılıçaslan Mescidi diğeri konumuz olan 1. Eyvanlı Yapı'dır. Aslında 2. Eyvanlı Yapı da bu fotoğrafta yer almalıydı, ancak daha önce ortadan kaldırılmış olmalı ki görünmüyor.

Trotman'ın Fotoğrafı (1872): İngiliz J. T. Wood'un Artemis Tapınağı kazılarının son yıllarında (Wood, 2014, s. 239, 279) ekibe katılan İngiliz Onbaşı Trotman 1872-73 yıllarında Efes ve Artemis Tapınağı'yla ilgili çok sayıda belge niteliğindeki fotoğrafa imza atmıştır. Bunlar daha sonra eşi Bayan Trotman tarafından BSA (British School Athens)'a hediye edilmiştir.

Fotoğraf 11. Trotman Fotoğrafı Detayı (1872). Arka planda İsabey Camii ve Ayasuluk Kalesi, önde 1. Zaviyeli Cami / *Detail of Trotman photograph (1872). Isabey Mosque and Ayasuluk Castle in the background, 1st Zawiya Mosque in front.*

BSA Digital Collections Arşivinde “Artemision at Ephesus” başlığıyla internet ortamında yayınlanan¹¹ bu kaliteli arşiv fotoğrafı makalemizin ana belgelerinden biridir. Fotoğrafta Takip Kapısı ile İsabey Camii arasındaki kale dahil bütün yapılar belgelenmiştir. Takip Kapısı yanında Alpaslan Mescidi, biraz altta 2. Eyvanlı Yapı ve bununda doğusunda 1. Eyvanlı Yapı bir sokağın güneyindeki taş yığınları arkasında çok net olarak görülmektedir (Foto. 7).

Trotman’ın fotoğrafında 1. Eyvanlı Yapı’nın güneyindeki mihrap çıkıntısı eyvanı (İbadet Mekanı) sağlam durumdadır. Kubbe üzerindeki koyu kütle bir bitki kümesi olabilir. Kubbeyi sekizgen kubbe kasnağı taşımaktadır. Yüksek kasnak penceresiz olup alt ve üstünde kirpi saçaklar vardır. Kible duvarında mihrap çıkıntısı oldukça geniştir. Bunun üzerinde yuvarlak bir pencere yer alır.

Mihrap çıkıntısının iki yanında iki küçük üst pencere ve bunların hemen altında mihrap çıkıntısına dayanan büyük alt pencereler kısmen görülmektedir. Alttaki büyük pencerelerin sivri kemerleri tuğla kemerlerinin içi taş ve tuğla ile örülmüştür. Batı cephede, üstteki tek pencere belirgin olsa da alt pencere sonradan taşla doldurulmuş gibidir (Foto. 7, 11).

Yapı malzemesi olarak özellikle köşelerde tamamen devşirme mermer bloklar kullanılmıştır. Aralar ocak taşı ve tuğla ile düzensiz (alması) olarak örülmüştür. Yapının Covel ve Falkener gravürlerinde net olarak görünen doğu koluyla ilgili bir kalıntı Trotman’da görünmez, varsa da taşların arkasında kalmıştır. Falkener’in Gravürü ile Trotman’ın fotoğrafı arasındaki 27 yıl içinde depremlerde yıkılmış olmalıdır.

Elimizdeki görsel belgeler sayesinde burada en azından 1910-20 yıllarına kadar ayakta olan eyvanlı büyük bir yapının varlığı hiç şüpheye yer kalmaksızın ortaya çıkmıştır.

¹¹ BSA (British School at Athens) DigitalCollections Archive SPHS Image Collections Referans no: BSA SPHS 01/1221.3136. C. Trotman- Mrs. Trotman Artemision at Ephesus (Fotoğraf sağ sol şeklinde yayınlanmıştır).

Fotoğraf 12. Sebah & Joaillier Fotoğrafı (1890), 2. Zaviyeli Cami eyvanı, üstte Takip Kapısı ve Alpaslan Mescidi. / *Sebah & Joaillier's Photograph (1890), 2nd Zaviya Mosque iwan, above Gate of Persecution and Alpaslan Masjid.*

Ayrıca bölgenin yaşlı sakinlerinden öğrendiğimize göre, 1. Eyvanlı Yapı'nın "eyvan veya ibadet mekanı" olarak tanımladığımız kubbeli kısmı 1950'li yıllara kadar kısmen ayakta iken duvarları taş almak amacıyla bölümler halinde yıkılmış¹² ve bunlardan geriye kubbe ve kasnak parçaları kalabilmiştir (Foto. 2-3).Yine öğrendiğimize göre, kuzeydeki 4657 no.lu parsel içindeki konutun avlusunda yapının olasılıkla son cemaat yerine ait olabilecek sütunlar bulunmaktadır.

Bu veriler ışığında parsellerde arkeolojik kazı ve araştırmalara başlanıp yapının kesin olarak tanımlanması ve planının ortaya çıkarılması için 2019 yılı mart ayında İzmir Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne tarafımızdan bir dosya gönderilmiştir. Daha sonra öğrendiğimize göre, Bölge Müdürlüğü dosyayı İzmir 1 numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kuruluna gönderip kurulun bir karar almasını sağlamıştır. 25.07.2019 tarih ve 9499 no.lu karara göre adı geçen parselde Vakıflar Bölge Müdürlüğü olanakları ile Efes Müzesi Müdürlüğü elemanlarının kontrolünde arkeolojik kazı yapılması ve sonucun bildirilmesi istenmiştir. Bu arada konuyla ilgili bir sunum dosyası yine tarafımızdan Selçuk Kaymakamlığı'na ve Efes Müze Müdürlüğü'ne takdim edilmiştir. 2022 yılsonu itibarıyla henüz bir çalışma başlamış değildir.

¹² Bu yıkım ve tahribatlar 1950 yılına kadar koruma anlayışının olmadığı dönemlerde Selçuk'ta çok yapılmıştır

Trotman'ın fotoğrafında 1. Zaviyeli Cami ile yukarıdaki Alpaslan Mescidi arasında görünen 2. Eyvanlı Yapı biraz daha uzakta olduğu için daha küçüktür. Kubbesi iki bölümlü kasnak üzerine oturmaktadır. Bu kasnak Sebah&Joaillier fotoğrafında da net olarak görüleceği gibi penceresizdir (Foto. 12-13). Kible duvarı dışındaki mihrap çıkıntısı ve çıkıntının iki yanında birbirine yakın iki üst pencere taşla doldurulmuş olsa da belirgindir. Bunların da sivri kemerleri tuğla ile örülmüştür. Fotoğrafta eyvanın batı duvarının orta kısmı Sebah&Joaillier fotoğrafında olduğu kadar sağlam değildir. Bunun nedeni Trotman'ın fotoğrafının çekildiği 1872 yılında eyvanın doğu ve batı duvarlarının orta kısmı harap haldeyken 1890 yıllarında bu kısımların kuru taş duvarla örülmesidir (Foto. 7, 12).

Sebah & Joaillier Fotoğrafı (1890): Zamanın ünlü fotoğrafçılarından S&J'in Ayasuluk fotoğrafının alt sağ kısmındaki imzanın altında 1890 tarihi net olarak okunmaktadır. İkili tarafından Ayasuluk'ta çekilen sekiz fotoğraftan biri olan belge niteliğindeki bu fotoğrafta¹³ 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvanı (ibadet mekanı) ayakta (Foto. 12). Trotman'ın fotoğrafından 18 yıl sonra çekilmiş olan bu fotoğrafta 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvan kubbesi, güney (kible) ve batı duvarları sağlam durumdadır. Trotman'ın fotoğrafındaki gibi yapıya yine güneyden

¹³ Yapının yıllar sonra tarafımızdan tekrar ele alınması, araştırılmasına neden olan bu fotoğraftır.

Fotoğraf 13. G. Niemann Resmi (1897) FiE 1, 1906, Fig. 30), solda İsabey Camii, önde 2. Zaviyeli Cami, sağ üstte Alpaslan Mescidi, Takip Kapısı ve Ayasuluk Kalesi. / Image by G. Niemann (1897) FiE 1, 1906, Fig. 30), Isabey Mosque on the left, 2nd Zawiya Mosque in front, top right Alpaslan Masjid, Gate of Persecution and Ayasuluk Castle.

bakılmıştır. Fotoğrafın en ilginç ve önemli kısmı eyvanın batı kolundan bir duvar bölümünün kalabilmiş olmasıdır. Bu duvar yapının tek kubbeli bir yapı değil, kanatları olan zaviyeli bir cami olduğunun kanıtıdır. Çok net olan fotoğrafta yapının duvar örgüsü, kubbe kasnağı ve kubbesi tüm detaylarıyla görülmektedir (Foto. 12).

Eyvan kubbesi üst üste iki sekizgen kasnak üzerine oturmaktadır. Üstteki ve alttaki kubbe kasnakları üç sıra taş ve iki sıra tuğla ile almaşık olarak örülmüştür. Altındaki sekizgen kasnağın dört kenarı beden duvarları üzerine oturmakta diğer dört kenarı ise kare planlı harimi üstte sekizgene çevirmektedir. İki kasnak arasında iki (veya üç) sıra tuğla ile örülmüş kirpi saçak vardır. Kubbe kasnağında pencerelerin olmaması 1. Eyvanlı Yapı ile benzerlik gösterir. Eyvanın kible tarafında mihrap çıkıntısı çok nettir. Bunun hemen üstünde beden duvarları üst seviyesinde birbirine yakın iki adet üst pencere yer alır. Ayrıca batı duvarının üst kısmında merkezde küçük bir pencere vardır. Pencerelerin sivri kemerleri tuğla örgülüdür ve alt kasnak seviyesine kadar yükselmektedir (Foto. 12). Alt pencerelerin varlığı kesin olsa da fotoğraflarda yapı önündeki taş yığınlarından dolayı görülmez. Yapının 1900 yılı sonrasında bir şekilde ortadan kaldırıldığı tahmin edilmektedir.

G. Niemann'ın Resmi (1896) Avusturyalı Mimar-Arkeolog G. Niemann 1896-1902 yılları arasında Efes'in ilk Kazı Başkanı O. Benndorf'la beraber çalışmıştır. Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün ilk büyük yayını olan FiE1'de 1906 yılında yayınlanan ve Efes Avusturya Kazı Evi'nden G. Niemann tarafından yapılan renkli resimde (Fig.30) İsabey Camii ve güneyinde 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvanı (ibadet mekanı) ile üstte Alpaslan Mescidi ve Takip Kapısı yer alıyor (Foto. 13) (FiE 1-1906 G. Niemann Gravürü Fig. 30). Sebah & Joallier fotoğrafından 6 yıl

sonra kazı evinden güneye bakarak yapılan bu renkli resimde yapı biraz daha yıpranmış haldedir. Fotoğrafın en ilginç özelliği S&J fotoğrafında eyvanın batı koluna ait bir duvar görülürken G. Niemann'ın resminde eyvanın doğu koluna ait duvar kalıntısı az çok kalabilmiştir.

AYASULUK KENT GELİŞİMİ VE EYVANLI YAPILARIN KONUMU

Makalemize konu olan iki eyvanlı yapı Selçuk İlçesi Atatürk Mahallesi'nde Kentsel Sit Alanı ve 3. Derece Arkeolojik Sit alanı içinde yer alır (Foto. 1). Türk idaresi altındaki Ayasuluk Kenti, İç-Dış Kale içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Kale halkının, sur dışına taşınmasının ilk dönemleri, 14. yüzyılın ortalarına, İsa Bey zamanına rastlamaktadır.

Sur dışında oluşmaya başlayan kentin, İsabey Camii çevresinde başlamış olduğu varsayılabilir. Tarihsel mimari birikimin de dış kale ile Karakol yanı Mescidi arasında yoğunlaştığı görülür (Telci, 2010, s. 37; Telci, 2013, s. 395). 14. yüzyılın son çeyreğinde, İsa Bey Camii'nin inşasından sonra bile kale ahali bir müddet, yaşam alanı olarak sur içinde kalmaya devam etmişlerdir. Ahali muhtemelen Cuma namazı ve hamam gibi gereksinimler için aşağı inmiştir (Telci, 2013, s. 401). Ayasuluk, kalenin dışında batı ve özellikle güneye doğru gelişmiştir. Sırtını kuzeydeki Ayasuluk Tepesi'ne vermiş ve Evliya Çelebi'nin "aşağı şehir, varoş" olarak tanımladığı yönlere doğru büyümüştür (Telci, 2013, s. 390).

Konumuz olan eyvanlı yapıların bulunduğu bölgeyi C. Telci "Şeyhler Mahallesi" olarak tanımlar. "Kılıçşan Mescidi'nin civarı da Şeyhler Mahallesi olmalıdır. Yine Şeyhli Mescidi vakıfları arasında bulunan iki dönümlük

zemin, hemen burada Hoca Ali Hamamı'nın yakınlarında yer almaktadır.”(Telci, 2010, s. 93-93). Mescid-i Şeyhlü Mahallesi ve Şeyhlü Mescidi için de “Ayasuluğ'da muhtemelen XIV. yüzyıldan itibaren mevcut olan aynı isimli mahallenin mescidi idi. Mahalle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yegan Mahallesi ile birleşmiştir. Bu mescidin Ayasuluğ'da bugün mevcut olan Kılıçaslan Mescidi olması ihtimal dahilindedir” diyor (Telci, 2010, s. 150-151). C. Telci başka bir makalesinde: “Ayasuluk vakıf defteri metninden anlaşılacağı gibi, şehirde Yeni Su Mecrası'nı kullanan üç hamam bulunmaktadır... Bunların dışında Musa Bey İmareti, Kalenderhane, Abdullah Bey Mescidi ve Yahşi Bey Medresesi de bu sudan kullanmakta olup, belli oranlar dahilinde vakfa ücret ödemekle yükümlü oldukları anlaşılmaktadır” der (Telci, 2013, s. 405).

Sonuç olarak: Ayasuluk Tepesi'nin güney ve güney-batısını kaplayan bölge 14. yüzyıldan itibaren Ayasuluk kent merkezini oluşturmaktadır. Özellikle 1872 yılına ait Trotman'ın fotoğrafında net olarak görüldüğü gibi konumuz olan iki eyvanlı yapı Kılıçaslan ve Alpaslan mescitlerinin oluşturduğu 200 metrelik bir hattın içinde yer alırlar (Foto. 1, Şekil 3).

YAPILARIN DUVAR VE KUBBELERİNİN YAPI MALZEMESİ VE TEKNİĞİ

Trotman ve Sebah&Joallier fotoğrafında net olarak görüldüğü gibi “Eyvanlı Yapılar” olarak tanımladığımız iki yapının kare planlı, kubbeli eyvan (ibadet mekanı) duvarları bize yapı malzemesi ve tekniği hakkında yeterli bilgiyi vermektedir. 1. Eyvanlı Yapı'nın duvarları ile 2. Eyvanlı Yapı'nın duvarlarındaki yapı malzemesi ve yapı tekniği farklıdır.

1. Eyvanlı Yapı: Trotman'ın fotoğrafında net olarak izlenebilen yapının duvarlarında yapı malzemesi olarak özellikle köşelerde tamamen devşirme mermer bloklar kullanılmıştır. Bu blokların arasında duvarlarda ocak taşı ve tuğla parçalarından oluşan çok düzenli olmayan bir örgü tekniği kullanılmıştır. Yapının oldukça yüksek olan kubbe kasnağı üç sıra kesme taş ve tuğla ile almaşık duvar tekniğiyle örülmüştür (Foto. 7-11). Kesme taşları bazen birbirinden dikey tuğlalar ayrılmaktadır. Alandaki kubbe ve pandantif parçalarında kubbeyi taşıyan kasnak ve mukarnaslarla bezenmiş pandantifler görülebilir. Ayrıca kasnağın iç kesiminin Türk üçgenleri ile hareketlendirildiği anlaşıyor. Duvarlar ve kubbe kasnağındaki yapı malzemesi ve tekniği, Kale Camii ve Alpaslan Mescidi duvarlarıyla yakın benzerlik gösterir.

2. Eyvanlı Yapı: Yapının duvarlarını ve kubbesini Sebah&Joallier'in fotoğrafında detaylı olarak izleyebiliyoruz. Eyvanın güney ve batı duvarları düzeltilmiş ocak taşı ve tuğla ile almaşık olarak

örülmüştür. Beden duvarlarında yatay ve dikey olarak bir ya da iki sıra tuğla ile çevrilmiş düzeltilmiş ocak taşlardan oluşan örgü tekniği kullanılmıştır. 2. Eyvanlı Yapı'nın eyvan duvarları ve kubbe kasnağı iki yatay sıra tuğla arasında bir sıra kesme taş malzeme ile almaşık duvar tekniğinde inşa edilmiştir (Foto. 12-13). Kesme taşları bazen birbirinden dikey tuğlalar ayrılmaktadır. Aynı örgü sistemi penceresiz kubbe alt ve üst kasnağında da görülür. Kasnakların alt ve üstünde kirpi saçaklar vardır.

Eyvan duvarlarına benzer yapı malzemesi ve tekniğini Ayasuluk'taki dini yapıların çoğunda görebiliyoruz, yakın benzerleri ise Kılıçaslan Mescidi ve Karakol Yanı Camii'nde görülür. Mescit duvarları kesme taş ve tuğlarla inşa edilmiştir. Karakol Yanı ve Kılıçaslan mescitlerinde, kesme taşlar tuğlayla çevrelenmiş (Uğur, 2006, s. 96).

Eldeki belgelere göre “Eyvanlı Yapılar” olarak tanımladığımız yapılardan 1. Eyvanlı Yapı'nın eyvanından doğu, batı ve kuzeye doğru da genişleyen büyük bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Falkener ve Decipris belgeleri bunu kanıtlamaktadır. Yine aynı belgelere göre ibadet mekanından başka birkaç bölümlü (tabhaneli) büyük yapının kuzeyde 1057 no.lu sokakta son bulunduğu varsayılır. Bu tip yapıların Zaviyeli Cami veya medrese olduğu genel olarak kabul görmektedir. 2. Eyvanlı Yapı için Sebah&Joallier'in fotoğrafında eyvanın batısında yapının batı kolu başlangıcı olarak yorumlayabileceğimiz bir duvar parçası (Foto. 12) en azından eyvanın doğu ve batı kollarının olduğunu göstermektedir. Ayrıca G. Niemann resminde eyvanın doğu kolunu belirleyen kalıntılar vardır (Foto. 13). Bunlar ışığında yapının Zaviyeli Cami olabileceğini öne sürmek istiyoruz.

EYVANLI YAPILARIN ÜST ÖRTÜSÜ

Konumuzu oluşturan Ayasuluk'taki iki yapının eyvanları kubbe ile örtülüdür. Bu eyvanların daha büyük bir yapının güney parçası olduğu görsel verilerden anlaşılmaktadır.

Eyvanın iki yanındaki bölümlerin üst örtüsü hakkında en önemli görsel veriler J. Covet ve De Bruyn gravürlerindeki 1. Eyvanlı Yapı'nın üst örtüsüdür. J. Covet gravüründe eyvanın iki yanındaki düz çatılar veya düz dam belirgin olarak görünmektedir.

De Bruyn gravüründe ise kubbeli eyvanın iki yanındaki uzantıların düz çatı veya düz dam ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Foto. 6). Aydınogulları Beyliği'nde erken döneme ait iki büyük dini yapı olan Birgi Ulu Camii (Ünal, 2001, s.61) ve Ayasuluk İsabey Camii'nde kubbenin yanında ahşap çatı örtüsü kullanılmıştır.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: (ZAVİYELİ-TABHANELİ CAMİ)

Ayrıca Hamamların soyunmalık bölümlerinin de ahşap çatılı veya düz damlı olduğu bilinmektedir. Az da olsa benzer bazı yapıların düz dam veya ahşap çatı ile örtülü örnekleri aşağıda ele alınacaktır.

Ayasuluk eyvanlı yapılarında eyvan dışındaki bölümler şayet kubbeli veya tonoz örtülü olsaydı muhakkak elimizdeki görsel belgelerde en azından bir bölümünü hamamlarda olduğu gibi görebilirdik. Bu sebeple Ayasuluk'ta yeni keşfedilen iki eyvanlı yapının eyvanları kubbeli diğer kısımları ahşap çatı veya düz damla örtülü olabilirler.

EYVANLI YAPILARIN KİMLİĞİ VE ADI

F. Emecen “Ayasuluk XVI. yüzyılda bir cami, on üç kadar mescid, bir medrese, beş zaviye, bir Mevlevihane, bir kervansaray, dört hamam ve en az elli yedi dükkana sahipti” diyor (Emecen, 1991, s.226). Bugün Selçuk'ta hemen hepsi 15. yüzyıl öncesine ait birçok eser vardır, ama bir-iki tanesi hariç hiçbirinin gerçek adı belli değildir (Telci, 2010, s.13).

Konumuz olan eyvanlı yapıların en önemli özelliği daha büyük boyutlu bir yapının bir bölümü olarak ana yapının güneyinde yer alan, mihrap çıkıntısı olan, kubbeli ve kare planlı yapılardır. Bunu baştan beri “Eyvan” olarak tanımladık. D. Kuban “Medrese ve zaviyenin eyvanlı ev örneklerinden geldiği doğru olabilir... Bu işlevsel olarak da akla yakındır. Tek eyvanlı bir eve öğrenci hücreleri eklenerek kaba bir medrese ya da zaviye planı elde edilebilir.” diyor (Kuban, 2021, s.165).

Sonuç olarak “Eyvan” olarak tanımlanan bu yapı parçası en çok Zaviyeli (Tabhaneli) camilerde ve medreselerde bulunmaktadır. Ayasuluk'ta mescitlerden sonra sayısı en çok olan yapı türü zaviyelerdir. Telci'ye göre kent, çok sayıda zaviyenin kurulduğu erken dönem şehirlerindedir (Telci, 2010, s.165). Bunlardan birkaç tanesi cami işlevi olmayan zaviye olabilir. Ancak bizim konumuzu oluşturan kent merkezindeki eyvanlı yapıların “Zaviyeli (Tabhaneli) Cami” olarak tanımlanması daha uygun olacaktır. Zaviyeli (Tabhaneli) camiler aşağıda daha detaylı ele alınacağı gibi Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde geliştirilen yeni bir cami şemasının örnekleridir. Bu plan şemasında, mekanların düzeni, ters bir “T” harfini anımsatır. Kible yönünde, içinde namaz kılınan kubbeli veya tonozlu bir eyvan vardır. Genellikle bir kubbe ile örtülü olan orta mekana (avlu) yan kanatlara bitişik kapalı tabhane mekanları gezici dervişlerin barınmaları için inşa edilmiştir (Öney, 1999, s.15-16).

14-15. yüzyıllarda Beylikler Dönemi'nin önemli kurumu olan zaviyeler Menteşe, Aydın, Hamid, Saruhan ve Germiyan beyliklerinin kentlerinde çok sayıda

Fotoğraf 14. Ayasuluk-Selçuk Atatürk Mahallesi (1955) 1. Zaviyeli Cami yıkıntıları, 2. Zaviyeli Cami'nin yeri, sol üstte İmaret (Şimdi Ayasuluk Kütüphanesi). / *Ayasuluk-Selçuk Atatürk Neighborhood (1955) The ruins of the 1st Zaviya Mosque, the location of the 2nd Zaviya Mosque, Imaret on the upper left (now the Ayasuluk Library).*

kurulmuştur (Telci, 2010, s.164; Acar, 2013, s.303). Ayasuluk'da Ahi Babuccu, Kalender, Sarı Hacı, Musa Bey (medreseyle birlikte), adlarındaki zaviyelerin varlığı bilinmektedir (Arıkan, 1990, s.166). Ayasuluk gerek şehir gerekse kaza olarak çok sayıda zaviyenin kurulduğu erken dönem şehirlerindedir (Telci, 2010 s. 9, 165).

C. Telci “Zaviyeler” başlığı altında: “...Ayasuluğ'da Zaviye-i Kalenderhane, Zaviye-i Ahi Babuçu, Zaviye-i İlyas Mu-tak-ı Aydoğmuş, Zaviye-i Saru Hacı ve Zaviye-i Gül Dede adındaki zaviyelerin vakıflarını sayarken bunların hiçbirinin yeri belli değildir.” diyor (Telci, 2010, s.169-170). C. Telci başka bir makalesinde: “Cami ve mescitler dışında şehirde muhtemelen banilerinin isimleriyle anılan zaviyeler vardır. Bunlardan Ahi Babuçu, İlyas mu'tak-ı Aydoğmuş ve Sarı Hacı isimleri arşiv belgelerinin 15. yüzyıldan günümüze taşıdığı isimlerdir... “Şehrin çok işlevli yapılarından biri olan, zaviyeli camiye (Mescid-i Zaviye) inşa ettiren, İsa Bey'in oğlu Musa Bey bunlar arasında ifade edilebilir” diyor (Telci, 2013, s. 390-391).

Mescid ve Zaviye-i Musa Bey için C. Telci “...Arşiv kayıtları da bu eserin hem Mescid, hem de Zaviye olduğunu, yani çok işlevli yapılardan olduğunu işaret etmektedir. Mescidin yeri hakkında bilgimiz yoktur.... Musa Bey, Aydınoğlu İsa Bey'in oğludur. AnkaraSavaşı'ndan sonra, Timurtarafından Ulu Bey sıfatıyla Beylik tahtına oturmuştur. XV. yüzyıl Ayasuluğu'nun zengin ve imarçı simalarından birisi olduğu muhakkaktır” der (Telci, 2010, s. 154; Telci,

Fotoğraf 15. Havadan Selçuk-Ayasuluk Atatürk Mahallesi (2008) 1-2. Zaviyeli Camilerin yeri. / *Selçuk-Ayasuluk Atatürk Neighborhood from the air (2008) Location of the 1st and 2nd Zawiya Mosques.*

2013, s. 390).

Elimizdeki yazılı belgeler Ayasuluk'ta çok sayıda zaviye olduğu söylerken bunlardan ikisi görsel belgelerden yararlanarak makalemize konu olmuştur. Yukarıda detaylı anlatılan 1. Zaviyeli Cami ile ilgili olarak J. Covel Gravürü (1673), Falkener Gravürü (1845) ve Decipris Panoraması (1915) bu yapının sadece kubbeli harimden oluşan bir mescit olamayacağını göstermektedir. Belgelerdeki kubbeli-eyvanlı yapının üç yöne doğru uzandığı ve en az 25 x 25 m'lik bir alanı kapsadığı anlaşılmaktadır.

Le Bruyn gravüründe Kılıçaslan Mescidi önünde üç adet farklı yükseklikte çatının mescitle ilgili olamayacağını, konumuz olan 1. Zaviyeli Cami'ye ait olabileceğini belirtmiştik (Foto. 6). Gravürde bazı perspektif hataları olsa da adı geçen çatılardan biri veya ikisi tabhane çatısı biri de son cemaat yeri çatısı olabilir.

Falkener Gravürü'nde eyvanın (ibadet mekanı) doğusundaki tabhanenin doğu duvarındaki iki üst pencerenin varlığı eyvandaki pencere düzeninin devam ettiğini göstermektedir. Avlunun iki yanındaki (doğudaki kesin) odaların (tabhane) varlığı bu yapıyı "zaviyeli cami" olarak tanımlamamız için yeterlidir.

Medrese Olasılığı: 1. Eyvanlı Yapı çok küçük bir olasılıkla medrese olabilir. Ana eyvanın kubbe ile örtülü en erken tarihli medrese örneği Beçin Ahmed Gazi Medresesi'dir (Ünal, 2018, s. 45). Zaten erken tarihli örneklerden başlayarak Osmanlı medreselerinin tamamında, dershane konumundaki ana eyvanın bir kubbe ile örtülü olduğunu görüyoruz (Ünal, 2018, s. 46).

Ayasuluk'ta birçok zaviyenin adı bilinirken "medrese" olarak sadece Yahşi Bey Medresesi'nin adı geçmektedir

(Telci, 1998, s. 291).¹⁴ Z. Arıkan Ayasuluk'ta bulunan bir medreseden: "Aydın Sancak beyliğinde bulunmuş olan Yahşi Bey Ayasuluğ'da kendi adıyla anılan bir medrese yaptırmıştır. .... Kanuni Dönemi başlarında Yahşi Bey Medresesi'nin yıllık geliri 17.133 akçayı buluyordu" der (Arıkan, 1990, s. 166), C. Telci "15. yüzyıl'da bölgede servetiyle dikkat çeken önemli simalardan olan Yahşi Bey, hem Ayasuluğ hem de Tire'nin imarında etkili bir kişi olarak dikkat çekmektedir. O Ayasuluğ'da bir medrese inşa ettirmiştir. Aynı zamanda türbesi de buradadır" diyor (Telci, 2013, s. 391).

2. Eyvanlı Yapıların Zaviyeli Cami olma ihtimali büyüktür. Elimizdeki belgelerden yapının özellikle eyvanında bulunan mihrabından dolayı zaviyeli (tabhaneli) cami olabileceğini öne sürmek istiyoruz. Bu yapı belki Mescid ve Zaviye-i Musa Bey'in Tabhaneli Mescidi olabilir.

ZAVİYELİ (TABHANELİ) CAMİLER

Zaviyeli camiler Anadolu'da Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren önemli bir rol üstlenmiş dini ve sosyal işlevli yapılardır (Acar, 2011, s.3-10).¹⁵ Bu tip yapılar hakkında ayrıntılı ilk çalışmayı yapan S. Eyice'dir ve yapıları "Zaviyeli Camiler" olarak adlandırmıştır. S. Eyice'nin makalesinde Anadolu'daki tabhaneli camilerin hemen hemen hepsinin listesi bulunmaktadır. Bu çalışmada yapılarla ilgili terminoloji tartışılmış ve yapıların şematik planları verilmiştir (Eyice, 1962, s.1-80).

Bu yapılar "Tabhaneli Camiler" adıyla T. Acar tarafından doktora tezi ve makalelerinde toplu olarak ele alınmıştır

¹⁴ ...Ayasuluk'ta ...Yahşi Beg ve Hoca Ömer isimleriyle 2 medrese vardı.

¹⁵ Tabhaneli (Zaviyeli) camilerle ilgili kaynaklar toplu halde verilmiştir.

AYASULUK'TA YENİ KEŞFEDİLEN İKİ YAPI: (ZAVİYELİ-TABHANELİ CAMİ)

(Acar, 2011; Acar, 2013; Acar, 2016).¹⁶ Bunlar yeni fethedilen şehirlerde ticaretin gelişmesi ve yerleşik hayat düzeninin benimsenip bir düzen ile devam etmesinde etkin olan kişi ve kurumlar için tasarlanmış sosyal amaçlı yapılardır. Bu kişiler için tasarlanan yapıların çevresinde yerleşim gelişmekte hem devlet ekonomisi gelişip istikrar kazanmakta, hem de demografik yapı hızla gelişmektedir. Zaviye-imaret olduklarını kabul ettiğimiz bu tip yapılar geleneksel cami mimarisinden daha farklı bir karaktere sahiptirler (Acar, 2011, s.33).

Bugün cami mimarisi içerisinde değerlendirilen zaviyeli (tabhaneli) camiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve gelişmesinde etkin olan ahiler ve gezici dervişler için inşa edilmiş dini işlevinden çok sosyal amaçlara hizmet eden yapılardır. Bu yapı tipi Orta Asya'dan beri Türk mimarisinde hemen hemen tüm yapı türlerinde sevilerek kullanılan dört eyvanlı şemadan doğmuştur. Anadolu'daki tabhaneli camiler 14. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar süren bir devre içinde inşa edilmişlerdir. İbadet dışında değişik amaçlar için inşa edilen yapılar, hizmet ettikleri kurum ve kişilere ihtiyaç kalmayınca, tamamen cami işlevini almışlardır (Acar, 2013, s.303).

T. Acar bizim görsel belgelerimiz arasında çok önemli olan eyvan veya İbadet Mekanı hakkında "Tabhaneli camilerde yapının güneyinde, ana kütlede dışa taşıntı yapan mekan ibadet mekanıdır. İbadet mekanına geçiş avludan sağlanmaktadır. İbadet mekanı ile avlu arasında enine atılmış bir kemer bulunmaktadır. İbadet mekanı ile tabhane mekanları arasında doğrudan bir ilişki yoktur. Zemini avlu ve tabhanelere göre daha yüksek kottadır. Mihrap herhangi bir zorunluluk olmadığı sürece girişle aynı akstadır. Çalışmamız kapsamındaki yapılardan İznik Nilüfer Hatun İmaret, Kütahya Yakup Çelebi İmaret, Yenişehir Postinpuş Baba Zaviyesi, Amasya Yakup Çelebi Zaviyesi, Amasya Hızır Paşa İmaret, Edirne Yıldırım İmaret ve Havza Mustafa Bey İmaret dışında hepsinde mihrap ile giriş açıklıkları aynı akstadır" diyor.

D. Kuban, "Dönemin asal yapısı zaviyedir. Her uğradığı yerde bir zaviyede kalan Batuta'nın gözlemleri bunu kanıtlar. 12. yüzyıldan sonra Anadolu'da Türk egemenliğindeki yörelerde ortaya çıkan zaviyelerin Osmanlı'dan önceki örneklerinin kalmaması bunların gösterişsiz ve sıradan inşaat teknikleriyle yapıldığına; büyük olasılıkla moloz taş duvar ve ahşapla, yerel ustalar tarafından inşa edildiklerine işaret ediyor. Zaviyelerin ibadet mekanı olarak da düşünülmesi ilk Osmanlı toplum kültürü için karakteristiktir. Sultanlar için tasarlandıkları zaman zaviyeler 14 ve 15. yüzyılda en görkemli yapıları olmuştur" diyor (Kuban, 2016, s.59).

Bu yapılara çeşitli işlevleri karşılayacak mekânları içermelerinden dolayı "çok işlevli camiler" de denmektedir. ... Kanatlı ve benzeri sözcüklerle tanımlanan bu yapı şeması bütün zaviye yapılarının ortak şemasıdır. ... Böylece Selçuklu Döneminde "zaviye" adı altında bilinen yapıların merkezi hacmini oluşturan, bir merkezi kubbeli oda ve eyvandan oluşan merkez bölümü Erken Osmanlı Dönemi'nde benzer işlevli yapıların ana aksını oluşturmaktadır (Kuban, 2016, s.86).

Bölgemizdeki Anadolu Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde geliştirilen yeni bir cami şeması Tabhaneli (zaviyeli) camilerdir. Ş. Çakmak, "Sultanların ve devlet ileri gelenlerinin, ahiler ve gezici dervişler için inşa ettirdikleri zaviyeli (tabhaneli) camiler, Erken Osmanlı Dönemi'nin sosyal yapısına ışık tutan ilginç yapılardır. ... XIV-XVI. yüzyıllar arasında inşa edilmiş çok sayıdaki tabhaneli cami Osmanlı Devleti'nin söz konusu sosyal kurumlara verdiği önemin bir kanıtıdır. Zaviyeli (Tabhaneli) camileri, sadece ibadet hizmeti veren camilerden ayırmak gerekir. Zaviyeli (tabhaneli) camiler, ahilerin ve gezici dervişlerin toplantı, ibadet ve barınma gereksinimlerini karşılayacak şekilde tasarlanmış yapılardır... XV. yüzyıl ortalarından itibaren Ahi teşkilatının, sadece ticaretle uğraşan bir lonca niteliği kazanmaya başladığı görülür. Bu nedenle tabhaneli camilere olan ihtiyaç da azalmıştır" diyor (Çakmak, 1999, s.156-157).

AYASULUK ZAVİYELİ CAMİ EYVANLARININ BENZERLERİ VE ÜST ÖRTÜ

Tabhaneli Camileri toplu halde inceleyen T. Acar'ın doktora tezindeki planlara göre, Ayasuluk yapılarının eyvan planlarına ve pencere düzenlerine en çok benzeyen Zaviyeli Cami eyvan örnekleri: İznik Orhan Gazi İmaret/Camii (Acar, 2011, s.39, vdd. Şek. 2) (1335), Yenişehir Postinpuş Baba Zaviyesi (Acar, 2011, s. 47, vdd. Şek. 5) (1347), Bursa Ali Paşa İmaret/Camii (Acar, 2011, s.105, vdd. Şek. 27) (1407), Milas Firuz Bey İmaret/Camii (Acar, 2011, s.113, vdd. Şek. 29) (1394), Bursa Yıldırım İmaret/Camii (Acar, 2011, s.139, vdd. Şek. 49-50) (1394), Bursa Orhan İmaret/Camii (Acar, 2011, s.264, Şek. 100) (1336), Edirne Muradiye İmaret/Camii (Acar, 2011, s.307, vdd. Şek. 107) (1434), Bursa Muradiye İmaret Camii (Acar, 2011, s. 333, vdd. Şek. 128) (1425).

Ayasuluk Zaviyeli camilerinin üst örtüsünün ahşap veya düz dam olabileceğine yukarıda kısaca değinmiştik. Benzer üst örtü örnekleri az sayıda olsa da mevcuttur. Manisa Ali Bey İmaret tabhane mekanları tek yöne eğimli birer çatıyla, ana yapı ise kiremit kaplı kırma çatı ile örtülü önemli bir örnektir (1418-1419) (Acar, 2011, s. 290, Res. 189 vdd.). Amasya Hızır Bey İmaret'i'nin planı avlu, ibadet mekanı ve iki tabhane mekanından oluşur. Üst örtüsü ahşap olan yapı XV. yüzyıl ortalarına tarihlenir

¹⁶ Tez ve makalelerde Tabhaneli camileri detaylı ve geniş şekilde ele almıştır.

(Acar, 2011, s. 455, Şek. 167). Bunlar sonradan onarımlar geçirmiş yapılarıdır.

Beçin’de Lokman Zaviyesi’nde yapı kibleye yönlendirilmiş üç mekandan oluşur. Bu plan şeması tabhaneli camileri çağrıştırmaktadır. Yapının en göze çarpan özelliği taşra yapılarında görülen basitlik ve sadeliktir. Tabhaneli camilerin çoğunda mekanların kubbe ve tonozlarla örtülü olmasına karşın bu yapının üç mekanı da ahşap çatılı ve toprak damlı olduğu kesindir (Ünal, 2018, s.140). Beçin kentinin sur dışına taşınmasının 14. yüzyıl sonlarında gerçekleştiği anımsanırsa kent merkezinden uzak bu yapının 14. yüzyıl sonları-15. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olması çok muhtemeldir (Ünal, 2018, s. 144).

Tarihleme

Ayasuluk Kenti özellikle Aydınogulları Beyliği zamanında (1304-1390) önemli bir kültür ve ticaret kenti olmuştur. Bu özelliklerini Erken Osmanlı Dönemi’nde devam ettirmiş ve 17. yüzyıldan sonra gerileyerek eski önemini kaybetmeye başlamıştır. C. Telci’ye göre “Türk idaresi altında Ayasuluğ şehri, önce dış kale içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Kale halkının, sur dışına taşınmasının ilk dönemleri, XIV. yüzyılın ortalarına, İsabey zamanına rastlamaktadır. Sur dışında oluşmaya başlayan şehrin, İsa Bey Camii civarında başlamış olduğu varsayılabilir. Çünkü bu tarihlerde bazı Yörük gruplarının kale eteklerinde yerleşmiş oldukları unutulmamalıdır. XVI. yüzyıla kadar şehrin genişlemesi dış kale (Takip Kapısı) ile Karakolyanı Mescidi arasında yoğunlaşmıştır.” (Telci, 2010, s. 37). Bu konuda C. Telci’ye katılıyoruz. Zaten konumuz olan iki zaviye de bu bölgenin merkezinde yer almaktadır. Kentsel gelişim açısından bu yapıların Hızır Bey Dönemi’nde 1350 öncesi inşa edildiği varsayılabilir.

Ayasuluk’da bulunan cami, mescit, hamam, zaviye ve türbe gibi eserlerin hemen hemen tümü Aydınogulları Beyliği Dönemi’ne (15. yüzyıl öncesine) aittir (Telci, 2010, s. 13). Şehrin Osmanlı idaresine geçtiği 15. yüzyıldan başlayarak eski ihtişamını kaybetmeye yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. 16. yüzyıl ve sonrasında Osmanlılar tarafından yapılmış herhangi bir anıta rastlayamıyoruz (Kılıç, 1998, s. 8).

Konumuz olan iki Zaviyeli Cami’nin ayakta görüldüğü gravürler 1673, 1680 ve 1845 yıllarına aittir. Bunlardan yapıların planları hakkında kısmen bilgi alabiliyoruz. Fakat bu gravürlerde yapıyı tarihlemek için yeterli detay yoktur. Buna karşın Trotman’ın (1872) ve Sebah&Joallier’in (1890) fotoğrafları bize bu iki yapının duvar ve kubbe kasnağı örgü sistemini tarihlemeye yardımcı olacak detaylar vermektedir.

1.Zaviyeli Cami’nin duvar örgü tekniği bakımından

en yakın benzeri Kale Camii ve Alpaslan Mescidi’nin duvarlarıdır. Alpaslan Mescidi T. Uğur tarafından yapının, mimari özellikleri göz önüne alınarak 14. yüzyılın ikinci yarısı ile 15. yüzyıl ilk yarısına tarihlenmiştir (Uğur, 2006, s. 73). Bu tarihi 14. yüzyılın ortaları olarak teklif etmek istiyoruz. Çünkü İbn-i Battuta’nın 1333 yılında Aziz Yuhanna Kilisesi’nin bir bölümünü Cuma Camii olarak tanımlaması kilisenin en azından 1350 yılına kadar cami olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu nedenle kilisenin oldukça yakınında Takip Kapısı önünde inşa edilen Alpaslan Mescidi 1350 sonrası inşa edilmiş olabilir. 1. Zaviyeli yapı kentin merkezindeki konumuyla ve mimari özellikleri bakımından Kale Camii ve Alpaslan Mescidi’nden sonra inşa edilmiş olabilir. Kale Camii T. Uğur tarafından 1325-1350 arasına tarihlenmiştir (Uğur, 2006, s. 59) . C. Telci ve tarafımızdan Aydınogulları Beyliği’nin Ayasuluk’ta ilk inşa ettiği yapılardan biri olarak tanımlanmıştır (1325 öncesi) (Telci, 2010, s. 130; Büyükkolancı, 2012, s. 52). 1. Zaviyeli Cami de 1350 yılı öncesinde Hızır Bey Dönemi’nde inşa edilmiş olabilir. 1333 yılında Ayasuluk’u ziyaret eden İbn-i Batuta Birgi’de konuk olduğu Zaviye’den bahsederken (İbn Batuta, 2000, s. 424) Ayasuluk’ta misafir edildiği yapı hakkında bir şey yazmamıştır. Büyük olasılıkla Dış Kale içinde Aziz Yuhanna Kilisesi çevresinde bir yerde kaldığını, bizim konumuz olan zaviyelerden birinde kalmadığını düşünüyoruz.

2. Zaviyeli Cami’nin kasetli duvar örgüsünün en yakın benzeri Karakol Yanı Camii ve Kılıçaslan Mescidi’dir. Bu mescitler Ayasuluk mescitlerinin çoğunluğu gibi 14. yüzyılın 2. yarısı ile 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmiştir (Uğur, 2006, s. 87-88). Kasetli duvar örgüsü Ayasuluk İç Kalesi’nde 2009 yılında keşfedilen İsabey Köşkü (1375) duvarlarına da çok benzemektedir. Ayrıca 2. Zaviyeli Cami’nin en önemli özelliği kubbe eteğinde üst üste iki kasnak kullanılmış olmasıdır. Bu özellik için Aktuğ Kolay: “Kubbe eteğinde üst üste iki kasnak kullanımı, bu yüzyılda (14. Yüzyıl) yalnız bölgenin güneyinde görülen, daha sonraları terk edilen bir uygulamadır. Bu yaklaşım yüksek kasnak fikrinin bir varyasyonu olarak da kabul edilir” diyor (Aktuğ Kolay, 2017, s. 135).Kubbe kasnağı ve duvar örgüsü gibi kriterler 2. Zaviyeli Cami’nin de 14. yüzyıl içinde inşa edildiğini göstermektedir.

C. Telci, belgelere dayanarak Ayasuluk’ta Mescid-i Zaviye inşa ettiren, Musa Bey’in İsa Bey’in oğlu olduğunu, Ankara Savaşı’ndan sonra, Timur tarafından Ulu Bey sıfatıyla Beylik tahtına oturtulduğunu, Ayasuluğ’un zengin ve imarcı simalarından birisi olduğunu söylerken bizim 2. Eyvanlı yapının tarihlemesini yardımcı oluyor gibidir (14.yüzyıl son çeyreği).

SONUÇ

Ayasuluk'da Aydınoğulları Dönemi'nde inşa edildiği bilinen, ancak bir kısmı günümüze kalabilmiş mimari eserden en önemlisi İsa Bey Camii'dir (1375). Kentteki 13 mescitten 6 tanesi özgün isimleriyle olmasa da bilinmektedir. Zaviye olarak, Ahi Babuççu, Kalenderhane, İlyas Mu'tak-ı Aydoğmuş, Saru Hacı, Gül Dede, Musa Bey zaviyelerinin adı bilinmektedir. Bunlardan bir bölümü cami işlevi olmaksızın kullanılmış olabilir. Ancak konumuz olan Zaviyeli camiler tapu tahrir belgeleri ve vakıf belgelerinde adı geçen 5 zaviyeden ikisi olmalıdır. Bunlardan zaviyeli (tabhaneli) mescid olan "Mescid ve Zaviye-i Musa Bey"'in yerini 1058 sokakta bulduğumuzu iddia edebiliriz. 2. Zaviyeli Cami'nin kesin yerinin Selçuk 1057 sokağın doğusunda gelecekte yapılacak sondaj kazıları veya jeoradar araştırmalarıyla bulunabileceğine inanıyorum.

1. Zaviyeli Cami'nin yeri bellidir. Tam olarak ortaya çıkarılması için kubbe kalıntılarının olduğu 4659 no.lu vakıflara ait parselin doğusundaki 4663, kuzeyindeki 4657 ve batısındaki 5422 no.lu parsellerin kamulaştırılması gerekir. Bu parsellerde yapılacak araştırma kazılarında sonra yapının tüm planı ortaya çıkacaktır. İzmir 1 numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu burada araştırma kazıları yapılmasına 2019 yılında karar vermiştir. Şimdi Kültür Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün karara uygun olarak yapacağı araştırmalar Ayasuluk Kent merkezinde bilinmeyen bir yapının ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Sonuç olarak: Ayasuluk Kenti'ne ait 14. yüzyıldaki vakıf kayıtları ve tahrir defterlerinde adı geçen dini ve sosyal yapılardan ikisinin yeri ve kimliği büyük olasılıkla tespit edilmiştir. Bunlardan birinin yeri kubbe kalıntıları dolayısıyla kesindir. Diğerinin de buna çok yakın konumda olduğu ortaya çıkmıştır. Böylece bir dönem Aydınoğulları Beyliği'nin başkenti olan Ayasuluk'ta adı bilinip yeri hiç bilinmeyen ve iki önemli dini ve sosyal yapının (zaviyeli-tabhaneli cami) kent merkezinde yer aldığı 17-19. yüzyıl gezginlerinin gravür ve fotoğraflarıyla ortaya koyulmuştur.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- ACAR, T. (2011). *Anadolu Türk Mimarisinde Tabhaneli Camiler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ACAR, T. (2013). Tabhaneli Camilerin Tipolojisi Üzerine Bir Deneme. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 303-326.
- ACAR, T. (2016). Tabhaneli Camilerin İnşa Malzemesi ve Duvar Teknikleri. *ASOS Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 37, 311-326.
- Akdeniz'de İslam Sanatı, Erken Osmanlı Sanatı, Beyliklerin Mirası. (1999). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- AKIN, H. (1968). *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- AKTUĞ KOLAY, İ. (2017). *Batı Anadolu 14. yüzyıl Beylikler Mimarisinde Yapım Teknikleri*. Atatürk Kültür Merkezi.
- ARIKAN, Z. (1990). XIV-XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ. *TTK Belleten, LIV* (209), 119-180.
- BAYKARA, T. (1998). Ayasuluğ'un Selçuklu Şehirleri Arasındaki Yeri. *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, 1-2.
- BÜYÜKKOLANCI, M. (2011). Ayasuluk'ta Yeni Bulunan Kale Köşkü ve Hamamı. In K. Pektaş vd. (Eds.), *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2009*, (s. 143-154) BİLTUR Basım Yayın ve Hizmet.
- BÜYÜKKOLANCI, M. (2012). *Aziz Yuhanna Hac Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi*. Hitit Color.
- CAN, A. (2010). *Eski Kartpostallarda Ayasuluğ/Efes, Souvenird' Ephese*. Efes Selçuk Belediyesi.
- ÇAKMAK, Ş. (1999). Tabhaneler ve Gezici Dervişler. *Erken Osmanlı Sanatı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 156-157.
- EMECEN, F. (1991). Ayasuluk. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 4. Cilt, 225-227.
- EÇS 2000. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, Y. Dağlı-A. Kahraman- R. Dankoff (Eds.), Yapı Kredi Yayınları.

- EYİCE, S. (1962). İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XXIII* (1-2), 2-80.
- FALKENER, E. (1862). *Ephesus The Temple of Diana*. Kessinger Publishing.
- Forschungen in Ephesos Band.1*, (1906). Österreichischen Archaeologisches Institut.
- FOSS, C. (1979). *Ephesus after Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish City*. Cambridge University Press.
- İBN BATTUTA (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi*. (Çev. A. S. Aykut). Yapı Kredi Yayınları.
- KALFAZADE, S. (2013). Aydınolu Cami Mimarisine Genel Bir Bakış In M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat, (Eds.), *Aydınolu Tarihi Sempozyumu 1*. Türk Tarih Kurumu, 249-274.
- KILIÇ, A. (1998). Selçuk (Ayasluğ) Kültür Tarihine Genel Bir Bakış. *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997*. Selçuk Belediyesi, 3-18.
- KUBAN, D. (2021). *Batya Göçün Sanatsal Evreleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KUBAN, D. (2016). *Osmanlı Mimarisi*. YEM Yayın.
- DE BRUYN, C. (1702). *A Voyage to the Levant: or Travels in the Principal Parts of Asia Minor*. Gale ECCO.
- OĞUZ, F. (1978). Selçuk Karakol yanı Mescidi. *Vakıflar Dergisi XII*, 179-212.
- ÖNEY, G. (1999). Beylikler ve Erken Osmanlı Sanatına, Sosyal Yaşantısına Genel Bakış. *Erken Osmanlı Sanatı Beyliklerin Mirası*. Museum With no Frontiers & Ege Üniversitesi, 12-34.
- ÖZEK, A. Ç. (2020). Selçuk-Efes ve Çevresi Depremselliği. *Efesli Leylek 3*, 44-45.
- PAKBEN, N. D. (1987). *Selçuk (Ayasuluk) Beylikler Anıtları Araştırması, Koruma ve Restorasyon Önerileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi D.E.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü.
- POCOCKE, R. (1745). *A Description of the East and some other Countries Cilt II*. Gale ECCO.
- SÖZEN, M. (1972). *Anadolu Medreseleri –Selçuklular ve Beylikler Devri, Cilt 1-2*. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık ve Rölöve Kürsüsü.
- ŞEKER, T. (1998). Aydınolu Beyliği ve Ayasuluğ. *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997*. (s. 265-274), Selçuk Belediyesi.
- TELCİ, C. (1998). XV. –XVI. Yüzyıllarda Ayasuluğ Şehri, *Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu 1997*. (s. 289-292) Selçuk Belediyesi.
- TELCİ, C. (2010). *Ayasuluğ (Selçuk) XV-XVI. Yüzyıllar*. Selçuk Belediyesi.
- TELCİ, C. (2013). Bir Aydınolu Şehri: Ayasuluğ M. Ersan, M. Şeker, C. Kanat (Eds.), *Aydınolu Tarihi Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Sempozyumu I*. (s. 389-408), Türk Tarih Kurumu.
- TOKMAK, Y. (1985). *Selçuk'ta Türk-İslam Anıtları*. Yayınlanmamış Lisans Tezi Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi ABD.
- TÜL, Ş. (2010). Efes'e Gitmek/Kartpostal Göndermek A. Can (Eds.), *Eski Kartpostallarda Ayasuluğ/Efes*. Efes Selçuk Belediyesi, 11-20.
- UĞUR, T. (2006). *Selçuk (Ayasuluk) Cami ve Mescitleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÜNAL, R. H. (1999). Ahmed Gazi Medresesi. *Erken Osmanlı Sanatı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 43-44.
- ÜNAL, R. H. (2001). Cami ve Mescitler R. H. Ünal (Eds.), *Birgi Tarihi Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*, 59-79.
- ÜNAL, R. H. (2018). *Beçin Kazılarının 15 Yılı 1995-2009*. Muğla Büyükşehir Belediyesi Yayınları
- WOOD, J. T. (2014). *J. T. Wood'un Anıları: Efes Kazıları*, (Çev. A. T. Ürün). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

GÜNÜMÜZ MOĞOLİSTAN'IN GÖÇEBE HAYATINA ETNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ

AN ETNOARCHEOLOGICAL PERSPECTIVE TO NOMADIC LIFE IN CONTEMPORARY MONGOLIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 29 Nisan 2023	Received: April 29, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 26 Mayıs 2023	Peer Review: May 26, 2023
Kabul: 25 Temmuz 2023	Accepted: July 25, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1288689

Shinesaran DALKHAA* - Anıl YILMAZ** - Erkan KONYAR***

ÖZET

Son zamanlarda sosyal bilimlerde disiplinler ilişkilerin artması, bazı farklı bilim dallarının gelişmesine ve ön plana çıkmasına yol açtı. Bunlardan biri etnoarkeolojidir. Etnoarkeoloji, artık sadece arkeolojik malzemelerin etnografik malzemelerle karşılaştırması olmaktan çıkmış, coğrafya ve iklimin farklı zamanlarda aynı bölgeyi mesken edinmiş insan topluluklarının yaşam benzerliklerini de belgelemeye başlamıştır. Bu sebeple etnografyadan farklılıklar gösterir.

Her ne kadar Akdeniz coğrafyasında olduğu kadar bir yoğunluk göstermese de, Altay ve Tanrı dağlarında var olan göçer kültürlerle ilgili uzun zamandır kazılar yapılmaktadır. Nispeten izole diyebileceğimiz bu bölgelerin ekonomisi Eski ve Orta Çağlarda olduğu gibi hala hayvancılık üzerinedir. Göçer yaşantıyı devam ettiren ailelerin sayısı azalmaya yüz tutsa da var olanların yaşantıları incelendiğinde, Tang dönemini tehdit eden Gök Türklerden ya da Urartu'yu istila etmiş İskit topluluklarından çok da farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Çalışma, Moğolistan'ın kuzeybatısında yer alan Hövsgöl bölgesinde (aymak) yaşayan bir Moğol ailenin üzerinden, arkeolojik malzemelerin yorumlanması üzerinedir. Makaledeki bazı örnekler, farklı coğrafyalardaki veriler olsa da, genel olarak göçerlerin yaşam şeklinin geçmişle bağlantısını belirlemeye yönelik olacaktır. Özellikle mevsimlik göç hareketlerinde izledikleri güzergâh, seçilen noktalarda harcanan zaman ve etkinliklerin neler olduğu ifade edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etnoarkeoloji, Moğolistan, Avrasya arkeolojisi, Gök Türk, göçer kültür, Altay dağları, Tanrı dağları.

* Dr. Shinesaran Dalkhaa, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bayezid – İstanbul.
dshinesaran@yahoo.com ORCID: 0009-0001-0492-1216

** Prof.Dr. Anıl Yılmaz, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Karşıyaka – İzmir.
yilmazanil@yahoo.com ORCID: 0000-0002-9722-0012

*** Doç.Dr. Erkan Konyar, İstanbul Üniversitesi, Bayezid – İstanbul.
ekonyar@gmail.com ORCID: 0000-0002-1256-5960

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir Proje No: 3786. / *This study was supported by Istanbul University Scientific Research Projects Unit. Project No: 3786.*

ABSTRACT

Recently, the increase in interdisciplinary relations in social sciences has led to the development and prominence of some different branches of science. One of them is ethnoarchaeology. Ethnoarchaeology is no longer merely the comparison of archaeological materials with ethnographic materials, but has also begun to document the life similarities of geography and climate of human communities that inhabited the same region at different times. For this reason, it differs from ethnography.

Although it does not show as much density as in the Mediterranean geography, excavations have been carried out for a long time about the nomadic cultures that existed in the Altai and Tanrı Mountains. The economy of these regions, which we can call relatively isolated, is still on animal husbandry, as it was in the Ancient and Middle Ages. Although the number of families continuing the nomadic life is about to decrease, when the lives of the existing ones are examined, it is understood that they are not much different from the Gök Turks who threatened the Tang period or the Scythian communities that invaded Urartu.

The study is on the interpretation of archaeological materials from a Mongolian family living in the Hövsgöl region (aymak) in northwest Mongolia. Although some examples in the article are data from different geographies, it will generally aim to determine the connection of the nomads' lifestyle with the past. In particular, the route they follow in seasonal migration movements, the time and activities spent at the selected points have been tried to be expressed.

Keywords: Ethnoarchaeology, Mongolia, Eurasian archeology, Gok Turk, nomadic culture, Altai mountains, Tian Shan mountains.

GİRİŞ

Göçer kültürlerle ilgili bilgilerimiz çoğu zaman güçlü tarım imparatorluklarının tuttukları kroniklerden gelmektedir. Ancak arkeoloji biliminde yaşanan gelişmeler, bize bu kroniklerdeki bilgilerin teyit edilmesini hatta kimi durumlarda düzeltilebilmesi şansı da vermektedir. Etnografik çalışmalar da geçmiş kültürleri anlayabilmemiz için başvurulan bilim dallarından biridir. Benzer teknoloji ve üretim tarzını devam ettiren toplulukların, maddi kültür verilerini nasıl kullandıklarını anlamamızın en iyi yolu etnografik malzemeleri incelemekten / karşılaştırmaktan geçmektedir.

Günümüz Moğolistan'ında kuzeyden güneye doğru “dağlık”, “ormanlık”, “bozkır” ve “çöl” özellikleri gösteren 4 ana bölge bulunmaktadır. Bunlar, Altay gibi tamamen dağlık, Hangay, Hentii gibi dağlık ve bozkır özellikleri taşıyan idari birimlerin yanında² Gobi gibi tamamen çöl özellikleri taşıyan birimlerden oluşmaktadır. Moğolistan'ın 2023 yılındaki nüfusu 3.447.157 kişi iken bunun 155.000 kadarı göçer yaşam tarzına sahip çoban aileleridir.³ Çalışma için seçilen pilot bölge, Orta Moğolistan'ın kuzeybatısında yer alan Hövsgöl'deki Tsetserleg Sum'un⁴ Tahilt gölüdür (Şekil 1). Çalışmamız esnasında göçer bir aile olan Dorjsurun'un çadırında konaklanmıştır.

Şekil 1. Araştırma yapılan bölge orta kuzeybatıda yer alan Tsetserleg Sum - Hövsgöl. / The researched area is Tsetserleg Sum - Hövsgöl, located in the mid-northwest Mongolia.

Moğolistan göçerlerinin yaşam tarzı bu konu ile ilgili çalışma yapabilmek için bizlere bir takım veriler sunmaktadır. 20.yy.ın başlarına kadar Dünya'da yaşanan sanayi devrimi gibi gelişmelere kapalı kalmış olmaları, geleneksel yaşam tarzlarını devam ettirmelerine yardımcı olmuş dolayısıyla, etnografik malzemeleri Orta hatta Eski çağ göçerlerin arkeolojik verilerden farklılaşmamıştır.

Bu amaçla yapılan ilk araştırma Çarlık Rusya'sı dönemine uzanır. 19.yy.ın sonunda bölgenin arkeolojik ve etnografik ilk bilimsel verileri Radloff tarafından bilim dünyasına sunulmuştur.¹ Daha eskiye giden din adamlarının ya da seyyahların notlarını da dikkate almamız gerekir ancak bunların metodolojik olmadıklarını ifade etmemiz gerekir.

Çevrede yaşayan en yaşlı kişi, 71 yaşında olan Adılbish isimli büyükannedir. Hayvancılıkla uğraşan Dorjsurun, büyükannesi ile büyüdüğü için yaşam ile ilgili çoğu bilgileri ondan öğrendiğini ifade etmiştir. Aile ne zamandan beri bu bölgeyi kullanmakta olduğunu net olarak bilmesede, büyükannenin dedesinin de oralarda yaşadığını ifade etmektedirler. Bu da kabaca 150/200 yıllık bir döneme denk gelir. Ailenin etraflarında hem akrabalar hem de akrabalık ilişkileri bulunmayan yabancı göçer aileler yaşamaktadır.

2 Bu yönetim şekline yani “idari birim” olarak çevirebileceğimiz sistemin ismi “Aymak”tır.

3 <https://worldpopulationreview.com/countries/mongolia-population>

4 Sum, Moğolca “kasaba” demektir.

1 Radloff 1954, C.I-1, s. XXXII-LX.

Bölge genel olarak deniz seviyesinden 1650 – 2050 m yüksekliktedir ve temiz su kaynakları açısından çok zengindir.

7.480 km² yüzölçümüne sahip Tsetserleg sum'da 4839 nüfuslu 1396 aile yaşamaktadır (Foto 2). Bu ailelerden yaklaşık 350 tanesi Tsetserleg sum'da yerleşik, diğerleri ise göçer olarak yaşamaktadır.⁵

Göçer aileler, Sum'un yaklaşık 10 ila 50 km. periferindeki çevrede yaşar. Doğal çevreye uygun olarak da at, inek (sığır), keçi ve koyun yetiştirmektedirler. Her göçer ailenin sabit bir kışlağı olmasına rağmen, bahar, yaz ve sonbahar mevsimleri için belirli yerleri yoktur. Bunun nedeni o yılın hava durumuna ve hayvan otlatma kapasitesine bağlı olarak farklı yer tercih etme ihtimallerinin olmasıdır.

Fotoğraf 1. Tsetserleg sum - Hövsgöl ayamak.

Kasabalardaki modern evler bir tarafa bırakılırsa burası, civarında yaşayan göçerler sayesinde, gezginler ve araştırmacılar için hala Orta Çağ görüntüsü veren özel bir bölgedir. Seçilen bölge ve aile 2 sene içinde, 2 defa yaklaşık 20şer günlük sürelerle ziyaret edilmiştir. Takip edilen ailelerle beraber yaşanmış, zaman zaman beraber iş yapılmış ve böylece davranışları, tepkileri vs. yakından tecrübe edilmiştir. Bu süreç içinde fotoğraf çekimi, not tutumu ve eskizler çizilerek çalışma daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmıştır. Çalışma boyunca dikkat edilen konu, yaşam şeklini sadece gözlemleyerek bir tanımlama yapılması olmuştur, bir eleştiri ya da düzeltme yapmak gibi yaklaşımlardan uzak durulduğunu ifade etmemiz gerekir.⁶

Göçerler geleneksel olarak eskiden bu yana kullandıkları yurtlarda (çadır) yaşamaktadırlar. Bu yurtlar göç etmek için uygun pratiklikte, soğukta hızlı ısınan ve sıcakta serin tutma özelliği olan yapılardır. Genel olarak Moğol ve Türk (Kazak – Kırgız) yurtları birbirine çok benzese de, süslemelerinde küçük detaylar ve yapısal bazı farklar bulunur. Yurtlar, ahşap karkas ve keçe örtü olarak 2 ana malzeme içerir. Tüm bu malzeme hızlı bir şekilde toplanıp – kurulmak suretiyle göçerler için süper pratik bir yaşam alanı yaratırken, bir deve ile kolayca taşınabilecek kadar da hafif bir yük oluştururlar.⁷ Bu meskenlerin bir diğer özelliği de toprağı kazmadan yani bir temele ihtiyaç duymadan kurulabiliyor olmasıdır. Zaman zaman çıkan fırtınalar dengesini bozsa da, rüzgârın estiği yöndeki üst kemere bağlanan ağır bir taş ya da kazık yardımıyla yapılan sabitleme, strüktüre oldukça yardımcı olur.

Yurt İç Düzeni

Yurtların iç düzeni her iki halkta, yine birbirine çok benzer. Moğol çadırlarında genellikle günlük kılık – kıyafetleri saklayan 2/4 sandık, kişi sayısına göre 1/2 yatak, tam ortada ocak ve mutfak eşyaları gibi yemek ihtiyacını karşılayan malzemeler bulunur. Bunların yurt içindeki yerleri sabittir. Bu düzenleme çadır içindeki iş bölümü, çalışma düzeni ile de ilgilidir. Bu çerçevede sağ kenarda genelde mutfak eşyaları yer almaktadır. Sol kenarda ise eyer, gem gibi ata binmek için kullanan eşyalar, çiftçilik araçları yer almaktadır (Foto. 2 a-d). Yine erkeklerin oturduğu alan, misafirler için ayrılan ocağın sol tarafında vs. belirli kurallarla sabittir. Yurtların bu durumu daha ilk başından beri araştırmacıların dikkatini çekmiştir ve Radloff'tan beri neredeyse hiç değişmeden günümüze ulaşmıştır (Foto. 2e).⁸ Yurtların iç nizamı ile ilgili uygulama binlerce yıllık bir süreç içinde değişmeden günümüze gelmiş olmalıdır.

Ancak son zamanlarda pek çok aile 2 yurt hazırlamakta, bunlardan birini yemek vs. işler için kullanırken diğerini sadece yatmak için kurmaktadır.

Kışlak

Tüm yıl içinde Göçerler için belki en önemli alan, kış aylarının geçirildiği “kışlak”tır. Moğolistan'ın iklim şartlarının zorluğu dikkate alınır, kışlakta geçirilen süre zaman zaman 6 aya kadar uzayabilir. Bu yüzden kışlak olarak kullanılacak alanın seçimi, önemliden ziyade hayatidir. Güneş kış bile olsa doğal bir ısı kaynağı olduğundan yurt, güneşlenme süresinin olabildiğince uzun olduğu bir vadiye kurulmalıdır.

⁵ worldpopulationreview.com/countries/mongolia-population / erişim tarihi 15.05.2023; https://1212.mn

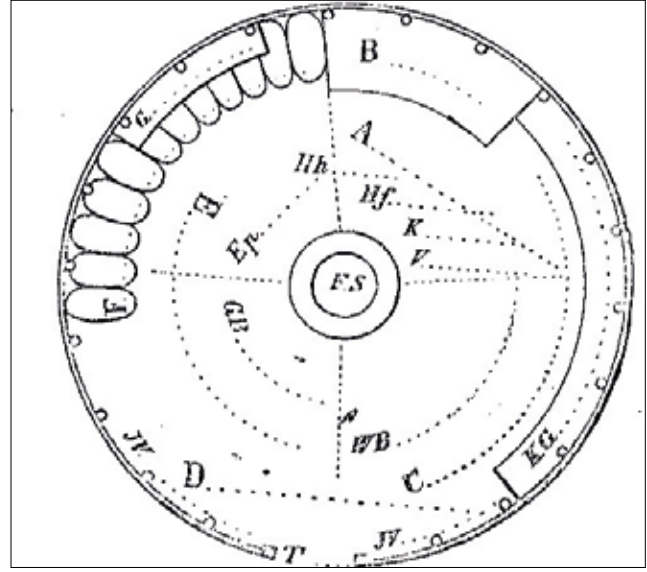
⁶ Hikmet 2012.

⁷ Diyarbakirli 1972, s. 43-44

⁸ Radloff 1954, C.I-2, s. 281, Levha 7.

Fotoğraf 2a-d. Tahilt gölü / Lake Tahilt, Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Fotoğraf 2e. Altay yurdunun iç düzeni: A: aile yeri. B: yatak. C: kadınlar tarafı. D: fakirler ve hizmetçiler yeri. E: erkekler tarafı. EP: şeref yeri. F: meşin çuvalar. FS: ocak. G: putlar. GB: erkek misafirler. Hh: ev sahibi. Hf: ev hanımı. JV: genç hayvanlar. K: çocuklar. KG: mutfak takımı. T: kapı. V: akrabalar. WB: kadın misafirler. / *Internal layout of the Altai yurd: A: family place. B: bed. C: women's side. D: place of the poor and servants. E: men's side. EP: place of honor. F: leather sacks. FS: oven. G: idols. GB: male guests. Hh: the host. Hf: housewife. JV: young animals. K: juvenilities. KG: kitchen set. T: door. V: relatives. WB: female guests.*

Yurd'un doğusunda yüksek bir dağ olmamasına dikkat edilir ki güneşlenme erken başlayabilsin. Vadi, hâkim rüzgâr yönlerini kesen dağ sıraları arasında olursa çok daha tercih edilebilir bir alan olabilir. Dik, gölgelerin olmadığı dağ yamaçlarında güneye doğru konumlanma tercih edilmektedir (Foto. 3). Bu durum doğu Anadolu gibi yüksek alanlara yapılmış yerlerde görülür. Sert kuzey rüzgârlarının olduğu yerlerde yerleşimler dağların güney yamaçlarında olmuştur. Ege adaları için de aynı mantığın hâkim olduğunu iddia edebiliriz. Buralardaki yerleşimlerin de kuzey rüzgârlarının limana girişlere/çıkışlara engel olduğu tecrübe edildiği için güney yönlü olmuşlardır.

Fotoğraf 3. Kışlık için seçilen hâkim rüzgârların güçlü olmadığı, korunaklı bir vadi. / *A sheltered valley selected for winter quarter where prevailing winds are not strong.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

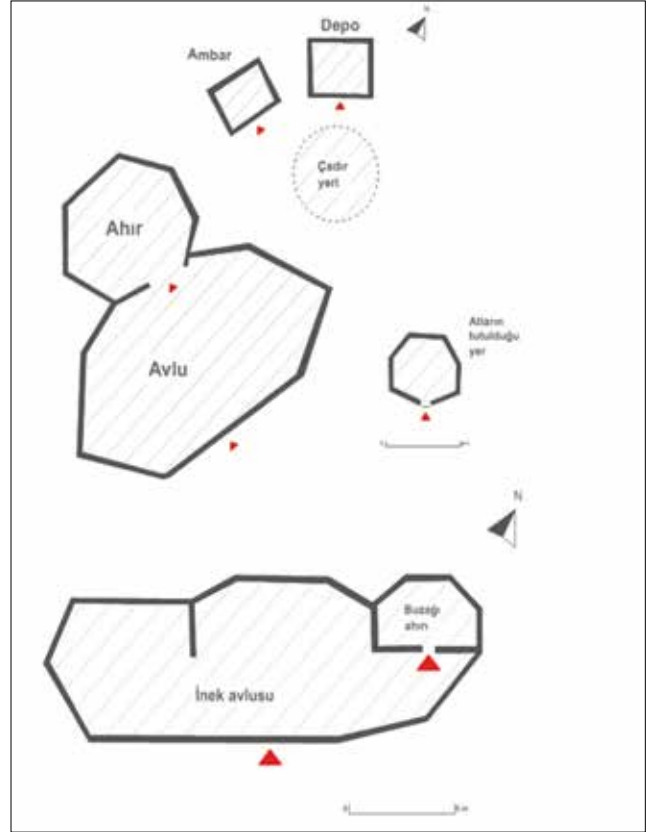

Fotoğraf 4. Ağaç kütüklerinden yapılmış ve nispeten kalıcı olarak düşünülebilecek ahırlar. / *Barns made of logs that can be considered relatively a permanent structure.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Kışlaklarda insanların kaldıkları mekânlar geleneksel yapı olan yurtlar olurken; keçi, koyun ve inekler için inşa edilen ahırlar ve erzakları saklayacak kiler/ambar daha kalıcı bir şekilde ağaç tomruklarından yapılır. Aynı şekilde kışın ot bulamama ihtimali olduğundan yem olarak kullanılacak malzeme için de yarı kapalı samanlık yine ahşaptan yapılmaktaydı. Bu yapılar yurtlarla karşılaştırıldığında çok daha uzun süreli ve kalıcı bir kullanım süreci sağlamaktadır (Foto. 5).

Gerek ahırlar gerekse samanlık hiçbir zaman yurtlardan uzak inşa edilmemektedir. Geceleri kurtların saldırı ihtimalinin yanı sıra, güçlü olan hayvanların zayıfları incitmesi söz konusu olduğundan, her türlü ihtimali dikkate almak gerekir. Gece olduğunda hayvanların seslerini duyabilmek de önemlidir. İneklerin ahır ise koyun ve keçilerin ahırından biraz daha uzağa yapılmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi her konakta olduğu gibi kışlakta da yaşam mekânı olarak düşünülen yurtlardan 2 tane inşa edilebilir.

Kışlaktaki yapıların olabildiğince kalıcı inşa edildiklerine değinmiştik. Kış dışındaki mevsimlerde göç etmek için yanlarında ne kadar az eşya olursa o kadar pratik olacaklarını düşündüklerinden kullanmayacaklarını düşündükleri bütün malzemeleri kışlakta bırakırlar. Kışlık kalın kıyafetler, kalın yurt örtüleri ve bazı eşyalar kiler/ambarda depolanır. Enteresant bir şekilde bu ambarların çoğunda kilit ya yoktur ya da çok basit bir şekilde hayvanların girmesini engellemek için üstün körü bir mekanizma ile kapatılır. Moğollar buralarda hırsızlık olmayacağını, ihtiyacı olanın malzemeyi kullandıktan sonra yerine bırakacağını ileri sürmektedirler.

Şekil 2. Moğolistan'da Kışlak olarak kullanılan alanların genel durumu. / *General view of the areas used as winter quarters in Mongolia.*

Kışlaklara genellikle Kasım ayında yerleşilir ve Nisan ayına kadar konaklanır. Kış boyunca kışlık meraları kullanmak oldukça önemlidir. Anadolu Türkleri'in iklim takvim döngüsünde de iki mevsim vardır: Ruz-ı Kasım ve Ruz-ı Hızır. Ruz-ı Kasım, 8 Kasım-5 Mayıs; Ruz-ı Hızır ise 6 Mayıs - 7 Kasım tarihlerini kapsar. Otlakları kullanmaya kamp alanına en uzak noktadan başlanır, zamanla (Nisan ayına doğru) kampa yakın yerler de kullanılır. Hayvanlar güneş ile birlikte otlağa götürülür ve güneş batımına yakın yine ahırlarına getirilir. Bu iş genellikle çocukların üstlendiği bir etkinliktir. Birkaç yapının bir arada olduğu kışlağı devamlı kullanabilmek için temiz tutmak çok önemlidir (Şekil 2). Bu sebeple büyükbaş hayvanların dışkılarını her gün temizlemek gerekmektedir. Bu dışkıları (tezek) yakılabildiği için enerji kaynağı olarak ya da ahırların duvarlarına yeniden sıvanarak soğuğu engelleyen bir izolasyon tabakası olarak kullanılırlar. Oysa kış boyunca ahırın içinde kalın bir tabaka oluşturan koyun ve keçi pislikleri ancak bahar ayında tek seferde kazılarak toplanır ve temizlenir.

Bahar konağı

Nisan ayı ile birlikte havaların ısınması, kışlağın etrafındaki ot stoğunun azalması sakinleri "göç" etmeye zorlar. Ve yaylak yolundaki ilk ara durağa gitmeye hazırlar.

GÜNÜMÜZ MOĞOLİSTAN'IN GÖÇEBE HAYATINA ETNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ

Bahar konağı kışlak gibi sabit bir yer değildir ama sürekli her yıl kullanılan bir saha içinde bulunur. Bir ailenin konakladığı yerde, farklı bir aile asla izinsiz konaklayamaz. Bahar aylarını geçirmek üzere, konak yerine taşınmadan önce ev sahibi (erkek) gidip yurdun taşınacağı yer ile ilgili bir keşif yapar. Baharlık yer, kışlaktan pek uzak olmayan genellikle alçak bir dağ yamacında ve yine su kaynaklarına yakın yerlerde olur. Bahar konağı hayvanların yavrularını koruyacak kapalı bir ahır ile bir veya iki yurttan oluşmaktadır. Bu temiz ahırlar, kışlaktaki ahırların kış boyunca dışkı ile dolduğundan yavrular için uygun olmayan bir ortamdan da kaçmaya yardımcı olur. Bazı aileler depo olarak kullanma amacıyla küçük bir çadır da kurabilmektedirler

Çekirdek ailelerin baktıkları Atlar, koyunlar, sığırlar genel olarak bahar ayında doğum yapsalar da bu süre Mart - Mayıs ayları arasına yayılabilir. Her bahar ayında göçer aileye, koyun ve keçilerden yaklaşık 30-100 kuzu/oğlak, ineklerden 5-20 buzağı, atlardan ise 5-10 tay katılır. Bahar ayları, hayvanların en zayıf zamanları olduğu için erkekler ve dişiler birbirinden ayrılarak beslenir. Yavrulmuş hayvanlar, doğum yapacaklar ve erkekler olmak üzere üç grupta değerlendirilir.

Yaylak / Yaz konağı

Göçerler bağlı buldukları coğrafyaya göre örneğin Altay ya da Tanrı dağlarında iseler, yüksek dağ tepelerini; Moğolistan ve güney Sibirya (hatta Ukrayna, güney Rusya) gibi görece daha düz alanlarda iseler, taşkından uzak nehir boylarını ya da göl havzalarını tercih etmektedirler. Burada belirleyici olan konu, sıcak yaz ayları boyunca hayvanlara “yeşil ot” temin edecek bir yer olmasıdır.

Bu sebeple yazlık konaklar için sabit bir yer yoktur: aynı havza içinde yurt farklı noktalara kurulabilir. Üstelik bu alanlar pek çok aileye de açıktır. Birkaç ailenin paylaştığı göl havzası ya da nehir boyu içinde yurtların birbirinden uzaklığı 1 km.ye kadar düşebilir. Buradaki ahırlar genellikle ağaç kütüklerinden oluşturulmuş bir çit ile çevrilmiştir ve yavruları korumak fonksiyonundadır (Foto. 5).

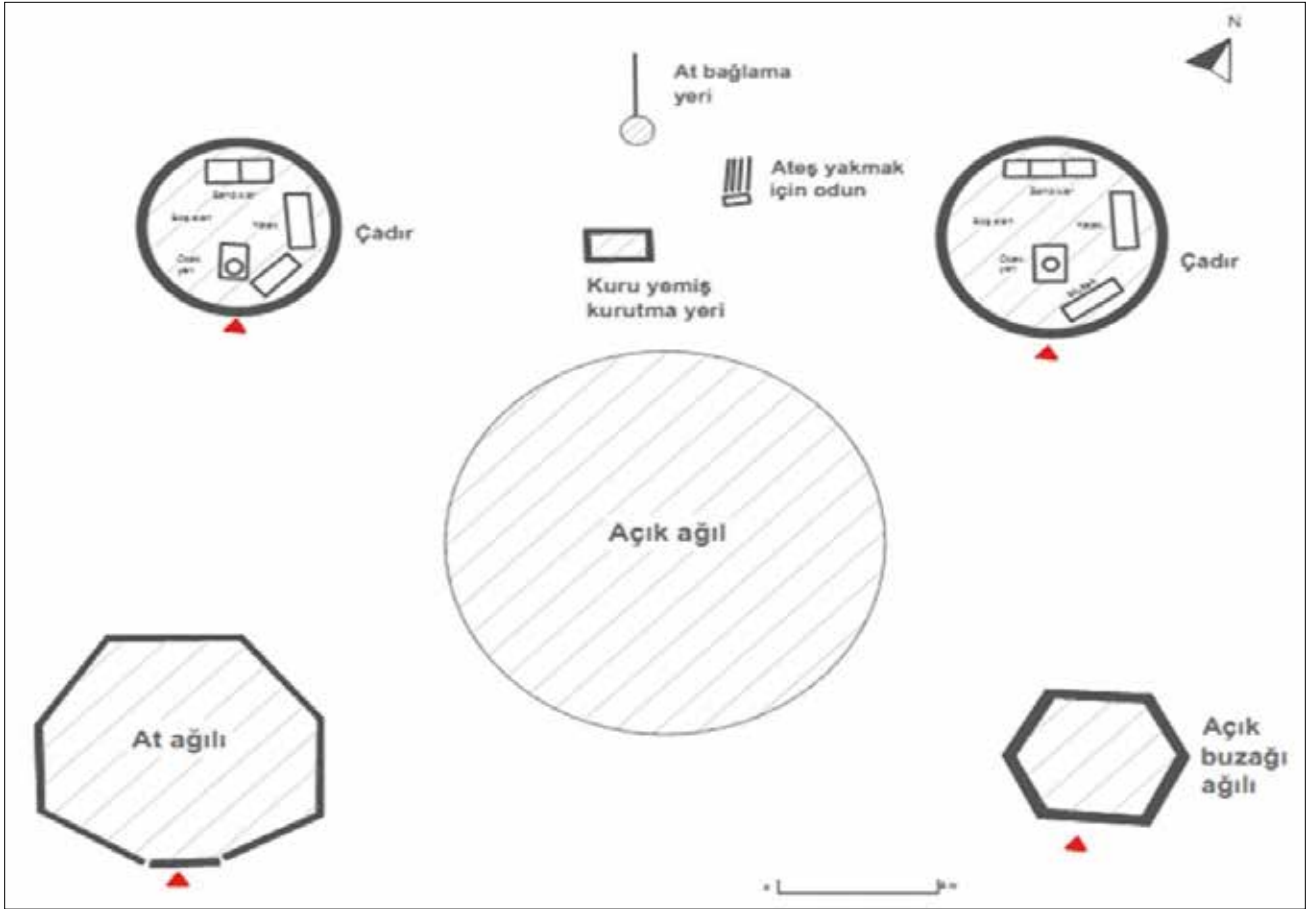
Büyük hayvanlar yurtlar ve çitle çevrili ahırların arasındaki alanda geceler (Foto. 6). Bu alanlar her hangi bir çit vs. ile çevrelenmez (Şekil 3). Hayvanlar her an otlaklara götürülecek şekilde bekler. Dişi hayvanlar yavrularından çok uzaklaşmazlar.

Fotoğraf 6. Yurtların ve üstü açık ahırların arasındaki alanda geceleyen hayvanlar / *Animals that spend the night between yurts and open barns.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Fotoğraf 5. Açık ahırlar / *Open barns.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Şekil 3. Yaylak olarak kullanılan konakların genel planı / The general plan of the summer quarters.

Güz konağı

Kışa girmeden önce yapılan son konaklama yerine güz konağı adı verilir. Burası, kışlaktan çok da uzak olmayan bir yerdir. Burada sadece buzağları bir arada tutmak için bir ahır kurulur. Genelde 1 ancak bazen 2 aile yaylakta olduğu gibi birbirine çok yakın yurtlar kurabilir.

Güz konağı yine hayvanların otlaklarına yakın bir yer tercih edilerek kurulur. Çünkü yurttan uzak bir yere otlatmaya götürülürlerse, hayvanlar yazın topladığı güç ve kiloyu kaybedecektir. Bu yüzden otlaklar yurda yakın olmalıdır. Ekim sonuna doğru kışlağa gitmek için hazırlıklara başlanır.

Göçerler göç ettikleri her yeni yerde, birden fazla aile olarak kalacaklarsa koyun ve keçilerin ahırını koruyabilmek için yurtları yarım daire oluşturacak şekilde yerleştirmeyi tercih edebilirler. Eğer bu şekilde bir konaklama olursa akrabalar arasında yaşça büyük olanın yurdu batı tarafa konur. Eğer kışlık kampta tek bir aile var ise, bu sefer yurt koyun ve keçiler için yapılmış ahırının batısı ya da doğusunda kurulur. Hiç bir zaman ahırın önünde yurt kurulmaz; yukarıda rüzgâr ile ilgili kısımda açıkladık. Bu oturma şekli ihtimalle Otağ kuran Türk kağanlarının organizasyonunu da etkilemiş/etkilenmiş olmalıdır.⁹

⁹ Konu daha detaylı bir şekilde orun/ülüş kavramları dikkate

Göç Etme Süreci

Genel olarak göç etmek, insanların isteyerek oluşturdukları bir alışkanlık değil toplumsal ve ekonomik bir zorunluluktan ortaya çıkan gerekliliktir.¹⁰ Ekonominin temelini hayvancılık oluşturunca insanlar da ister istemez tamamen hareketli bir yaşam tarzı geliştirmişler ve buna adapte olmuşlardır.¹¹ Bu hayat tarzına sahip Moğollar vücutlarının daha sağlıklı, morallerinin yüksek ve mutlu olduklarını ifade ederler.

Mobil telefonlar hayatımıza giren kadar göçerler arasında, nasıl bir yere ve ne zaman taşınmak istediklerini arkadaşlarına (çevresindekilere) bildirmek gibi dostça bir gelenek varmış. Bu aileler aralarında kimin nerede olacağını akıllarının bir kenarında tutmaları açısından önemliydi. Çünkü ihtiyaç durumunda birbirlerine ulaşmak için bu bilginin önemi büyüktü. Moğollar artık bu geleneğin kalmadığına işaret etmektedirler. İletişim araçlarındaki gelişme sayesinde her an ne yaptıklarını etraflarıyla paylaştıkları için, böyle bir bilgilendirmeye ihtiyaç duymamaktadırlar.

alınarak değerlendirilmelidir.

¹⁰ Yılmaz – Telci 2009, s. 17, 25-26.

¹¹ Badamkhatan vd, 2012, s. 357.

Moğolistan'ın bu bölgesinde aileler mevsimlik duraklar arasında genellikle 5 – 10 km.lik mesafeler içinde hareket etmektedirler. Teknik olarak 4 ana durakları olsa da bu durakların sayısı 5 hatta 8e kadar çıkmaktadır. Duraklardaki artış tamamen iklime bağlıdır. En uzun durak kışlakta yapılı ve yurdun oynatılmamasına dikkat edilir.

Radloff her ne kadar Altaylılar için aksini iddia etse de,¹² aileler göç ederlerken kaldıkları yerlerin temizliğine özen gösterirler. Aksi durumda Moğollar “Toprak Tanrısı”nın hiddetini çekeceklerine inanır ve korkarlar. İhtimalle bu yaklaşım Yer-Su ruhlarının Budizm etkisi ile şekil değiştirmiş bir hali olmalıdır. Gerçekte ise göç noktalarının uzun yıllar kendileri ya da akraba aileler tarafından yeniden kullanılacak olması, buraların temiz bırakılmasını zorunlu kılmaktaydı. Göçün ardından bölgede; hayvan kemikleri ya da dışkıları, ateşten artan kül kalıntıları ve çadırın yerüstünde bıraktığı izler kalmaktadır ki bunların doğal artıklar olması bölgenin birkaç sezon içinde tamamen temizleneceği anlamına gelir. Günümüzde geri dönüştürülemez malzemelerin varlığı, çevre kirliliği yaratması yüzünden Moğolistan'ın tamamını derinden etkilediğini ifade etmemiz gerekir.

Göçerler arasında terk edilen (kullanımından vaz geçilen) konaklar için bir uygulama daha vardır: Eğer bir aile mevsimsel konakladığı bir noktadan vaz geçerse ve bunu komşuları ile paylaşırsa, o zaman başka bir aile orayı kullanabilir. Ancak aile kimseye bir şey söylemezse eşyalara dokunmamayı tercih ederler. Üstelik o noktada aynı anda hayvan ölümleri ya da hastalıkları vs. gerçekleşirse burası tamamen göz ardı edilir. Terk edilmiş bu kampta hayvan ahırına varsa bile kütükler sökülüp başka bir yerde kullanılmaz. Öyle anlaşılıyor ki bu tavır, modern tıp uygulamaları öncesi bilinçaltılarında salgın hastalıklara karşı geliştirilen bir tepki olmalıdır. Göçerlerin yanında ne kadar az eşya olursa kendileri için o kadar kolay bir yaşam olur. Örneğin, Kış için kullanılan kıyafetler kalın ve ağır olduğu için Bahar ve Yaz aylarında yanlarında taşımak istemezler. Yine yurdun üstünü örten kışlık keçe örtüler de yanlarında taşınamayacak kadar ağırdır. Bu ve benzeri eşyalar, Kışlaktaki ambarda saklanır. İşin ilginç yanı bu ambarların (ya da kiler) kapıları ya sıradan bir kilitle kapatılır ya da sadece hayvanların girişini engellemek için bir düzenek sahibidir. Moğolların hırsızlıkla ilgili bir tedbir almadıklarına yukarıda değinmiştik. Bu coğrafyada hayatta kalmanın koşulu bu şekilde hoş görülümaktan geçiyor olmalıdır. Bozkırda bir gelenek olduğu üzere baranta adı verilen baskınlar yaşanıyor olsa da¹³ barış zamanlarında empati kurmak bozkır göçerlerinin en önemli özellikleri arasındadır.

Ekonomik durum ve iş bölümü

Göçerlerin gelir kaynağının tümü ve buna bağlı olarak ekonomik durumu, sahip oldukları hayvanların sayısı, çeşitliliği ve yapısı ile bağlantılıdır. Gelir ve harcama durumları yıl içinde dengeli değildir. Bunun nedeni ise, büyük pazarların göçerlerin yaşam alanlarından uzak olması ve yıl içindeki ihtiyaç duyulan malzemelerin çeşitlilik göstermesidir.

Bir göçer aile, hayvandan 5 farklı şekilde fayda sağlar. Günümüz göçerlerin sahip olduğu hayvanların %80i küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Hem koyun hem de keçi yılda bir kez kırılarak nakit para kazandırır. Keçiler Nisan/Mayıs aylarında koyunlar ise Haziran ayında kırılır. Yine geleneksel usulde satış yapan hareketli marketler un, şeker gibi malzemelerin karşılığında para yerine küçükbaş hayvan aldıkları da olur. Büyükbaş hayvanların durumu farklıdır. Onların sayısı görece az ve üremelerinin yavaş olması daha çok süt ile ilgili işlerde kullanılmalarına neden olur. Atlar ise binek ve yük taşıma aracı olarak kullanılmaktan başka zaman zaman sporlarda olduğu gibi eğlence amacı ile de kullanılırlar.

Göçerler, Aralık – Nisan arası neredeyse hiç gelir elde etmeden yaşarlar. Hayvanlar kış boyunca kilo kaybettiklerinden acil durumlar dışında satışları ya da kesilmeleri söz konusu değildir. Dolayısıyla yaz ve sonbahar arasında ihtiyaçların tamamı karşılanmalıdır. Yaz boyunca süt ürünlerini hazırlayıp, yünleri pazarlayıp; güz sonu ile birlikte semirmiş hayvanlarını satıp, kış ve bahar için ihtiyaç duydukları şeyleri toparlamalıdır.

Geleneksel üretim tarzının göçerler arasında devam ettiğini ifade etmemiz gerekmektedir. Bu doğa ve iklim koşullarına bağlı, insan emeğine dayalı bir hayattır. Karasal iklimin hâkim olduğu bir coğrafyada kış hazırlığı hayati bir önem taşır. Hazırlık ne kadar iyi olursa hayatta kalma şansları o denli artar. Fakat bu durumda doğa şartlarına bağlıdır. Yaz yağmurlu ve güneşli geçerse otlaklar devamlı yenilenir ve hayvanlar güç toplar. Bu sebeple kış boyunca tüketilecek otlar da Temmuz ayı ile birlikte biçilmeye başlanır (Foto. 7a-d). Otlar genellikle kışlak etrafından toplanır. Bu nedenle bahar ve özellikle yaz kampları kışlaklardan olabildiğince uzakta kurulmaya çalışılır. Temmuz ayının ortasından Ağustos ayının sonuna kadar biçilen – kurutulan ve toplanan otlar kış boyunca hayvanlara besin sağlar. Ancak sonbahar yağışları erken başlarsa topraktaki otlar kendine gelirler ve kış başında da göçerlere kaynak olmaya devam ederler. Bu sebeple aileler birbirlerinin kışlak alanlarına girmemeye özen gösterirler.

¹² Radloff 1954, C.II, s. 284, 296, 313.

¹³ Diyarbakirli 1972, s. 47.

Fotoğraf 7a-d. Kış aylarında tüketilmek üzere toplanan otlar / *Herbs collected for consumption in winter* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Erkeklerin üstlendiği görevler

Ot toplama işi erkeklerin üstlendikleri bir etkinliktir. Kesilerek toplanan otlar kurumaları için yayılırlar. Kurumalarının ardından küçük tepelikler halinde bir araya getirilirler ve kışlağa taşınırlar. Kurumadan toplanan otlar ya da kuruduktan sonra yağmur yiyen otlar bozulur ya da verimsiz olur. Bu da kışın hayvanların yetersiz beslenmesine sebep olur. O yüzden yaz yağmurları genellikle olumlu etki yaratır ancak takvim bazen olumsuzluklar da yaratabilir.

Göçerler hayvanların ana besini olan ot biçme işini bitirir bitirmez, hayati bir başka besin olan tuz toplama işine girerler. Bu da ot gibi erkeklerin işidir. Moğolistan'ın coğrafi yapısı nedeniyle her yerde küçük küçük göletler bulunur. Yazın kuruyan bu göletlerin tabanlarında ince bir tuz tabakası birikir (Foto. 8). Tuz, yaşamın devamlılığını sağlayan önemli minerallerden biri olduğu için ciddi bir emtiyaya dönüşmüştür. Tuz, bugün değer olarak fazlaca ulaşılabilir ve boldur.

Fotoğraf 8. Tuz toplanan kurumuş bir göl yatağı / *A dried lake bed where salt is collected.* Tsetserleg sum - Hövsgöl aymak.

Yine erkek tarafına düşen bir diğer görev, insanları kış boyunca sıcak tutan odun toplama işidir. “Yış” yani orman, göçer halklar için kutsal kabul edildiğinden odunlar mümkün olduğu kadar sağlıklı ağaçların kesilmesi yolu ile temin edilmez. Bu iş için genellikle kırılmış ağaç parçaları ya da bir sebepten kurumuş ağaçlar tercih edilir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi büyükbaş hayvanların tezeleri de bu iş için kullanılır.

Çocukların üstlendiği görevler

Göçer toplumlarda çocukların en büyük görevi, hayvanların otağa götürülüp getirilmesidir. Neredeyse bebeklikten itibaren koyunların üzerinde dengede durmayı öğrenen çocuklar, 10lu yaşları ile birlikte usta birer sürücü olurlar. Hayvanları hizaya sokarak gütmeleri, kaçan hayvanların peşinden giderek tekrar sürüye dahil etmeleri, vahşi hayvan saldırılarında inisiyatif kullanmaları vs. onları hayata hazırladığı gibi Orta Çağların korkulan savaşçıları da yapmıştır.

Çocuklar tarafından yapılan bir diğer görev ise atların ehlileştirilmesi ve binilir hale getirilmeleridir. Göçerler kendi binecekleri atları mutlaka kendileri eğitirler. Atı binmeye hazırlamak için 2 yaşına gelmesini beklemek gerekmektedir. Bu iş için genellikle yaz mevsimi beklense de bahar da tercih edilir. Çünkü hayvanlar kış yorgunluğunu henüz üstlerinden atamadıkları için daha itaatkâr davranırlar. Atlar ilk önce ‘yular’ a alıştırılırlar, daha sonra ‘gem’ ve ‘eyer’ takılır. Hayvanın bu takımlara alışmasını bekledikten sonra hafif bir binici atın sırtına çıkar. Bu tehlikeli bir iştir ve sonuçları kötü olabilir. Çünkü bazı atlar sırtında hiçbir yük istemediği için süvarilerini üzerlerinden atmak eğilimindedirler. Eğitimin hafif bir kişi ile başlaması aynı zamanda atın kuvvetlenmesi içindir de. Eğer ağır bir kişi ile eğitim başlarsa, atta sakatlıklar oluşabilir. Bu iş için çocukların seçilmesinin bir diğer sebebi de, onların enerjisinin at ile uyumunun büyüklere nazaran daha kolay adapte edilebilir olmasıdır.

Atın eğitimi, yular üzerinden yönlendirilmesi ile başlar: zig-zaglar çizerek ata itaat eğitimi verilmeye çalışılırken, devamlı inip-binilerek insana alışması sağlanır. Geceleri de uzun bir halat yardımı ile sınırlı bir hareketlilik imkânı tanınır. Atların 1-2 gün eğitilip, 1-2 gün serbest bırakılması ehlileştirilmelerinin daha kolay olmasını sağlayacaktır.

Atın ehlileştirilmesi için çocuklar bulunamıyorsa bu durumda at 3-4 yaşına kadar beklenir. Ne var ki, yaşı büyük olan atın eğitim süreci de hem uzar hem de zorlaşır. Bu yüzden yaşı büyük olan atların eğitimine bir üst paragrafta açıkladığımız sebepten ötürü bahar ayından önce başlanır. Büyük atların karakterleri çok farklılık gösterir: Kimi nazik, kimi sinirli, kimi de ürkek olabilir. Bu nedenle at ne amaçla kullanılacaksa ona göre eğitim verilmelidir.

Sığır ehlileştirmek de at ehlileştirmekle benzer bir süreç içerir. Ancak et ve süt için yetiştirilen sığırlarla, araba çekmek vs. için yetiştirilen sığırları birbirinden ayırmak lazımdır. Et için yetiştirilen boğalar 1 yılın ardından kesimhaneye gönderilirler. Süt inekleri ise randımanları sürene kadar beslenmeye devam eder. Görevde kullanılacak sığırların içinde 2 yaşına gelen boğalar hadım edilirler ve 3 yaşına geldiklerinde yük çekmek ile ilgili eğitimlerine başlanır. Sığırlara yular vs. takmaktan ziyade, burunlarına ip takılarak önce odun taşıtılır. Burunlarını sıkıp sığırların sakin durmalarını sağlar. Sonra boyunduruk yardımıyla daha önce ehlileştirilmiş bir sığır ile beraber yük çektirilir. Böylece diğer hayvanlarla beraber hareket etmesi sağlanır. Bu işlem birkaç sefer tekrarlandığında sığır duruma alışır.

Öküzlerle ilgili yapılan eğitimde çocuklar değil, hayvanların boyutları ve güçleri yıkıcı olduğu için erkeklerin ilgilendiği bir konu olarak ön plana çıkar.

Bu süreç de, Eski Çağdan beri tekrarlanan bir uygulamadır. Tarım toplumlarında toprağın sürülmesine yardım eden bu hayvanlar, göçer toplumlarda yük çekmek için kullanılmaktadır. Göçerlerin öküzlerinin çektiği yüklerle ilgili en ilginç bilgi 13.yy.da Carpini adlı bir rahibin Moğol imparatorluğu merkezine (Karakorum) yaptığı yolculukta tuttuğu günlüklerden gelir. Burada, sığırların çektiği tekerlekli yurtlardan bahsetmektedir.¹⁴ Yine Karadeniz’in kuzey bozkırlarını yurt edinmiş Polovetsler’i tasvir eden bir Ortaçağ yazması bu sefer tek dingil üzerinde taşınan sivri tepelikli çadırlar hakkında bilgi verirler (Foto. 9).¹⁵ Aynı konu Demir Çağı petrogliflerinde de görülür. Öyle anlaşılmaktadır ki, yaşam tarzı neredeyse hiç değişmeden günümüze kadar sarkmıştır (Foto. 14).

Fotoğraf 9. Polovetsleri 2 tekerlekli platformlar üzerine yerleştirdikleri yurtları ile birlikte kaçarken gösteren 15.yy. yazması / 15th century manuscript showing the Polovets fleeing with their yurts on 2-wheeled platforms (Gerner ve Schlepp 1997, fig. 3).

¹⁴ Carpini 2001, s. 32.

¹⁵ Gerner ve Schlepp 1997, s. 103-110.

Sığırlardan bahsetmişken, Moğolistan'da günlük yaşamdan yavaş yavaş ayrılan hayvanlardan birinin de *deve* olduğunu ifade etmemiz gerekir. Modern (asfalt) kısmını bir tarafa bırakırsak bugün Dünya'nın dört bir tarafı toprak da olsa yol ağları ile örülmüştür. Bu sebeple kervan taşımacılığında ya da yurt gibi bol parçalı, havaleli ve ağır malzemeleri taşıyan develerin yerini kamyon ya da kamyonetler almış durumdadır. Oysa tıpkı sığırlar gibi develerin de konu edildiği pek çok petroglif Altay ve Tanrı dağlarını süslemektedir (Foto. 13-17).

Kadınların üstlendiği görevler

Kadınlar çoğunlukla yurt ve çevresi ile ilgilidirler. Yurdun bozulan kısımlarını tamir etmek, iç tefrişatın düzenini devam ettirmek kadınların işidir. Dikiş gibi işler de kadınlar tarafından yapıldığı için kıyafetlerin bozulan kısımlarını düzeltmek ya da tamamen yeniden yapmak kadınların iş tanımına girmektedir. Bununla birlikte yavruların güvenliği, hayvanların sağılması, elde edilen sütün peynire dönüştürülmesi vs. de kadınların yaptığı aktivitelerdendir (Foto. 10a-d).

Uygurların başkenti Baybalık güzergâhında rastladığımız bir ayıl'da kurut yapma süreci: Toplanan sütler, ısıtılarak suyunun kaybetmesi ve kurutulma aşamaları.

Bugün şehir yaşantısına ayak uydurarak modern üretim yöntemlerini tercih eden Moğollar geleneksel kıyafetleri sadece özel günlerde kullansalar da, göçer kültürü devam ettiren Moğollar arasında geleneksel kıyafetler tercih edilmektedir.

Şehirde yaşayan insanlar sadece özel günlerde geleneksel kıyafetleri kullansalar bile göçerler hayatları boyunca sürekli bu kıyafetleri giyerler. Nitekim hayvancılıkla uğraşan ve ata binen göçerler için kullanıma en uygun giysiler bunlardır. Bu yüzden göçer hayvancılık olduğu sürece gündelik kıyafet tarzları aradan uzun yıllar geçmesine rağmen çok değişmeden aynı biçim ve aksesuarları ile varlığını devam ettirmiştir.

Müzelerde görebileceğimiz Moğol etnografik kıyafetleri bir yana, günümüz yaşantısından kesitler anlatmaya çalıştığımız göçer Moğollar hala benzer kıyafetlerle hava şartlarına karşı koymaya çalışmaktadırlar.

Fotoğraf 10a-d. Uygur şehirlerinden biri olan Bay Balık güzergâhında rastladığımız bir ayıl'da kurut yapma süreci: Toplanan sütler, ısıtılarak suyunu kaybetmesi ve kurutulma aşamaları / *The drying process of kurut in an ayıl we encountered on the route of Bay Balık, one of the city of the Uyghurs: The collected milk, losing its water by heating and drying stages.*

Fotoğraf 11a. Harhorin – Har Bukh Balgas yolu üzerinde yaylayan Moğol göçerleri. Resmin sağında kalan ve geleneksel kıyafetleri tercih etmiş bir Moğol. Temmuz, 2017 - Moğolistan. / *Mongolian nomads springing on the Harhorin – Har Bukh Balgas road. A Mongolian to the right of the picture, preferring traditional clothes. July, 2017 - Mongolia.*

Fotoğraf 11b. Ak Bulun köyü, Ak Su İlçesi, Issık Göl Batı Gök Türk Kağanlığına ait bir bediz'in önünde torunları ile birlikte poz veren Kırgız Ak Sakalı. Temmuz 2006, Kırgızistan. / *A Kyrgyz Elder posing with his grandchildren in front of a bediz belongs to the Western Gök Turk Khaganate in Ak Gelen village, Ak Su District, Issyk Kul. July 2006, Kyrgyzstan.*

Dizlere kadar yükselen çizmeler, güneşten koruyan geniş siperlikli bir şapka ve her ne kadar yaz olsa da gece ve sabah ayazından koruyan Moğolların ifadesi ile bir “del”. Belinde var olan kuşak da dikkat çekicidir (Foto. 11a-b).

DEĞERLENDİRME

Moğolistan bugün, aynı kültür içinde kaldığı anlaşılan 2 farklı halka ev sahipliği yapmaktadır: Moğollar ve Türkler. Dolayısıyla her iki halk ta benzer arkeolojik veriler ve kültür malzemeleri ile donatılmışlardır. Yurtları, kıyafetleri vs. çok az farklarla birbirinden ayrılır. Dini inanç zaman içinde çok farklı bir yol izlemiş; Moğollar Budizm geleneklerini benimsemişken, Türkler İslamiyet'i tercih etmişlerdir.

Bugün Moğolistan'da insanlar geleneksel yöntemlerle hayvancılık yapmaya devam etmektedirler. Eğer motosiklet ya da yurtlarının yanındaki güneş enerjileri bir tarafa bırakılırsa Orta Çağ hatta Eski Çağdaki yaşam şekli çok da uzak değildir. Bronz çağda şekillenen yol ağında günlük yaşamları ile ilgili ihtiyaç duydukları malzemeleri alıp – satmaktadırlar.

Hayvan sayısı, aile bireylerinin sayısı ile doğru orantılıdır. Dolayısıyla bakabileceklerinden fazla hayvan kesinlikle ilgi alanlarına girmemektedir. Çok sayıda büyük baş hayvan barındıran Dünya devi şirketler, Moğolistan'da etkin değildir. Bu sebeple

geleneksel yöntemleri anlamak, sadece ekonomik üretim ile ilgili değil sosyal ilişkiler ile ilgili de geçmişe projeksiyon yapmamıza yardımcı olacaktır.

Göçerlerin 5 farklı hayvandan başka bir hayvan evcilleştirmemesi de dikkat çekicidir. Bunlar at, deve, öküz, koyun ve keçidir. Bu hayvanlar neredeyse başlı başına bir uğraş olduğundan göçerlerin tarım yapmayı neredeyse hiç denemediklerini söyleyebiliriz. Arkeolojik kazılarda ezgi taşları bulunmaktadır. Ancak bu tarım yaptıklarını değil, un öğüttüklerini göstermektedir. Bazı bronz çağı kurganlarından saban ucu gibi malzemeler bulunsa da bu durum tarımın ekonomiye hâkim olduğunu gösterecek kadar çok, yaygın ve çeşitli değildir.

Göç kavramının en büyük ortak paydasının yurt denen barınaklar olduğu anlaşılıyor. Bu mesken tipi ile ilgili Dünya literatüründe çok fazla yazı vardır. Ancak sanırım etnoarkeoloji ile ilgili bir araştırma yapıldığında incelenmesi gereken konu: bu meskenler daima mevsimler arası hareket etmeye imkan tanıyan bir barınak mıdır? yoksa kalıcı bir takım uygulamalar da var mıdır? Özellikle kışlaklarda kütüklerden yapılmış bir takım kalıcı yapıların varlığından söz etmiştik. Acaba burada insanlar için de yapılmış kalıcı barınaklar da var mıydı? Bu sorular önemlidir çünkü kültürün (göçer kültürün) şehirciliğe bakışına doğrudan katkı yapmaktadır.

Yazılı kaynaklar, yurtların yapım malzemesi hakkında var olan etnografik malzemeyi tekrarlar. Gerçekten de pratiklik adına daha makul bir mesken bulabilmek neredeyse imkansızdır. Günümüz çadırları daha hızlı kurulup – toplanmaya müsaitse de, bunların barınak olarak kullanılmaları mümkün değildir. Sahra çadırları olarak algılanabilecek büyük çadırların da pratiklikten ziyade ihtiyaca yönelik üretildiklerini ifade edebiliriz. Bu yüzden günümüz yurtlarında gerek iskeletten gerekse kılıftan vaz geçmek mümkün değildir.

Başka bir soru da şu olabilir: Bazı petroglifler aynı günümüz kışlaklarında olduğu gibi kütükten yapılmış kalıcı yurtları tasvir ediyor olabilir mi? (Foto. 12). Panoda yanyana tasvir edilmiş pek çok yurt bulunmaktadır. Silindirik gövdeleri ve konik üst örtüleri gayet belirgin olsa da, gövdelerindeki yatay çizgiler dikkat çekicidir. Bu panoda acaba kütükten yapılmış yurtlar mı tasvir edilmektedir? Bu teze cevap verecek bir etnografik veri yok ama kışlaklarda var olan ahır, kiler vb. yapıların malzemesi, yurtların da ahşaptan yapılmış olanlarını akıllara getirmektedir.

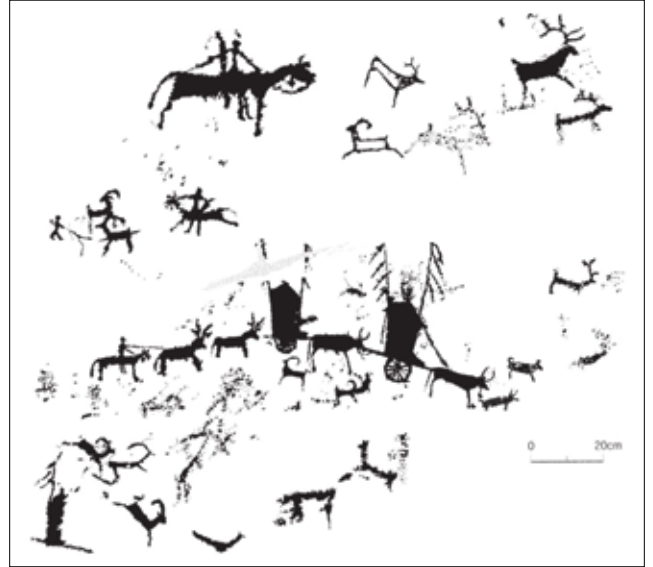
Fotoğraf 12. Kütükten (?) yapılmış yurtları gösteren bir petroglif panosu / A petroglyphic panel showing yurts made of logs (?). Minusinsk, Gorno Altay – Rusya. (Miklashevich 2011, fig.3).

Büyükbaş hayvanların göçer yaşantının neresinde olduğu ile ilgili yukarıda bir takım açıklamalar yaptık.¹⁶ At kadar olmasa da, bu hayvanlar kültürün içinden çekip çıkarılamayacak kadar önemlidirler. Kamyonetlerin kullanıma girmesine kadar öküz, tekerlekli ağır araçları çeken önemli bir güçtü. Öküzlerin araba çektiği ve hatta tekerlekli platformların üzerine kurulmuş büyük yurtları çektiği yönünde tarihi kaynaklar olduğuna yukarıda değinmiştik. Gerçekten de bu bilgiyi destekleyen petroglifler vardır (Foto. 13-14).

¹⁶ Sadece “at”ın göçer kültür ile ilişkisine girilmemiştir. Bu konu başlı başına bir çalışma yapacağı kadar çok veri içermektedir.

Fotoğraf 13. Şaftlı 4 tekerlekli bir arabayı çeken öküzler / Oxen pulling a shafted 4-wheeled cart. Kulcabaşı, Karatau – Kazakistan. (Yesin 2012, res.9.5).

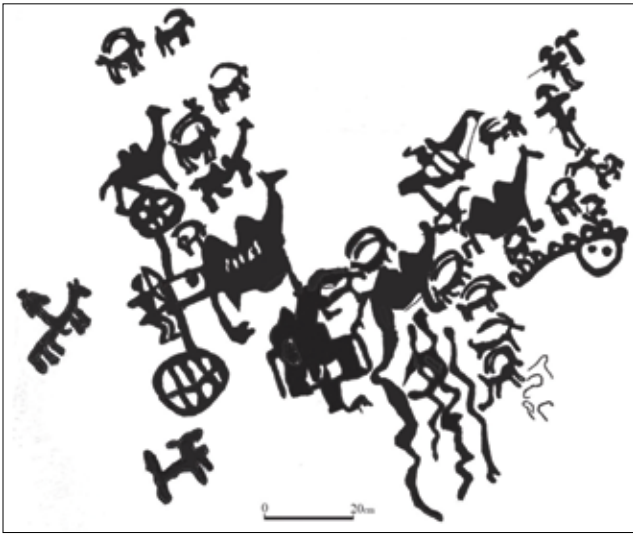
Fotoğraf 14. Tekerlekli yurtları çeken öküzler / The oxen pulling the wheeled yurts. Ikh Berkh, Gov Altay aymak – Moğolistan. (Jacobson-Tepfer Offprint, fig 11.41).

Foto. 17de gösterilen panoda, günlük yaşantıdan sahneler yer almaktadır. Bir kaç katman halinde yapıldığı anlaşılan panonun en altında dağ keçileri görülmektedir. Hopleyan zıplayan bu keçilerin solunda tuğ asılmış bir direk ve bunun bağlı bulunduğu bir yapı (?) görülmektedir. En üstte ise bir ata binmiş iki kişi ve önlerindeki biri silik halde 4 geyik ile ters yönde koşan bir keçi dikkat çeker. Ortadaki kompozisyonun üstünde yine keçi avlayan biri atlı diğeri yaya bir tasvir bulunmaktadır. Diğer kompozisyon ise, makalenin konusu ile uygun bir şekilde tekerlekli yurtları çeken sığırların tasvir edildiği bölümdür. Yurtlar, kağı gibi tekerlekli bir aracın üzerine yapılmış genişçe bir platformun üzerine kurulmuştur. Tek dingil / 2 tekerlekli araba, 2 farklı yurdu arka arkaya taşıırken gösterilmiştir. Bu katarın önünde 2 köpek, arkasında da iki geyiği güden bir atlı bulunmaktadır.

GÜNÜMÜZ MOĞOLİSTAN'IN GÖÇEBE HAYATINA ETNOARKEOLOJİK BİR BAKIŞ

Tasvir oldukça dikkatli işlenmiştir çünkü kağnıların okları, hayvanların boynuzları, takılan yularları, tekerlekler ilk bakışta dikkat çeker. Silik figürler ve stillerdeki farklılıklar tüm panonun aynı zaman aralığında yapılmadığını düşündürür. Erken Demir ve Orta Demir Çağından izler taşımaktadır.

Ağır yük taşımacılığının 20.yy.ın ikinci yarısı ile birlikte kamyon ve kamyonetlere kaydığını belirtmiştik. Ancak develerin Bronz ve Demir çağlarında günlük yaşamdaki yerini gösteren pek çok petroglif bulunmaktadır. Ve yine bu petroglifler “deve”nin sadece yük çekmediği savaşta da kullanıldıklarını göstermiştir (Foto. 15).

Fotoğraf 15. Develerin çektiği (savaş ?) arabaları. MÖ. II. bin yıl / *Chariots (war?) pulling by camels. II. Mill. BC. Tsagaan Usni nehri, Omnogobi aimak – Moğolistan (Ankhsanaa 2017, res.1).*

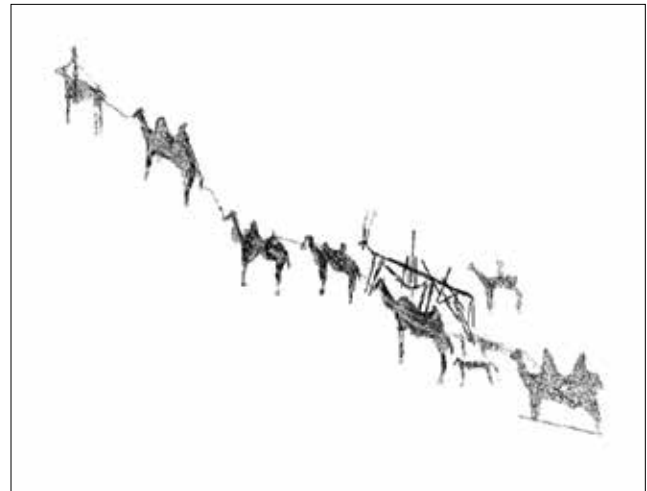
Fotoğraf 16. 3 farklı sahnenin yer aldığı panoda, Altta bir deve ile ilgilenen yetiştirici ya da binmek üzere olan bir süvari gözükmektedir. Üstte geyik avı ve sağ tarafta ise ata binmiş bir başka avcı gözükmektedir. / *On the panel with 3 different scenes, a breeder taking care of a camel or a horseman about to ride can be seen at the bottom. There is a deer hunt at the top and another hunter on a horse to the right. Tsagaan Salaa I, Mongolia (Kubarev vd. 2005, fig. 42).*

Fotoğraf 17. Çift hörgüçlü Baktria devesine binen bir süvari deveyi yularından kavramış sürerken tasvir edilmiştir. / *A cavalrman riding a Bactrian camel is depicted riding the camel by its bridle. Tsagaan Salaa IV, Mongolia (Kubarev vd. 2005, fig. 489).*

Göçer savaş stratejisi içinde pek yeri olmayan “arabaların” burada okçulara hizmet ettiği gayet açık gözükmektedir. Bronz çağa ait olduğu anlaşılan bu panoda tam ortada yer alan tek dingilli bir arabanın üzerinde elinde yayı ile bir savaşçı tasvir edilmiştir. Yine devenin binek hayvanı olarak kullanıldığını petroglifler üzerinden okuyabiliriz (Foto. 16-17).

Bir başka pano, develeri görmeye alıştığımız şekilde kervanlarda kullanılırken gösterir (Foto. 18). 5 katardan oluşan deve kervanı tek sıra halinde birbirine iplerle bağlanmıştır. En önde kervanbaşı katarı yönlendirirken bir at'ın (katır ?) üzerinde verilmiş en sondaki devenin önünde iki köpek ve katarın sağında bir başka atlı daha vardır. Bu panonun üstüne Orta çağ'da 2 (?) adet dağ keçisi kazanmıştır.

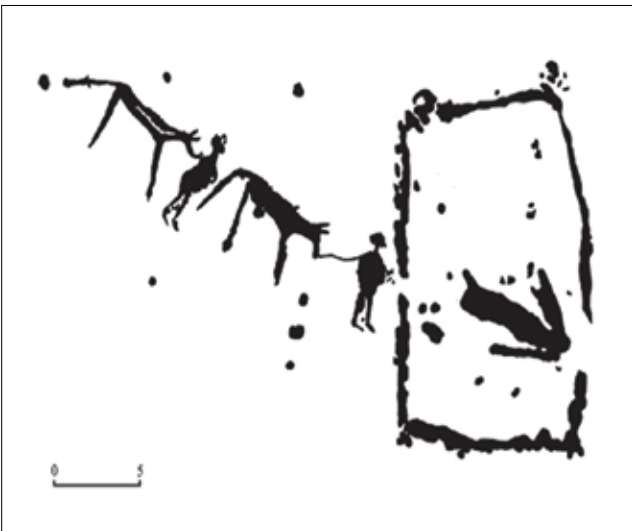
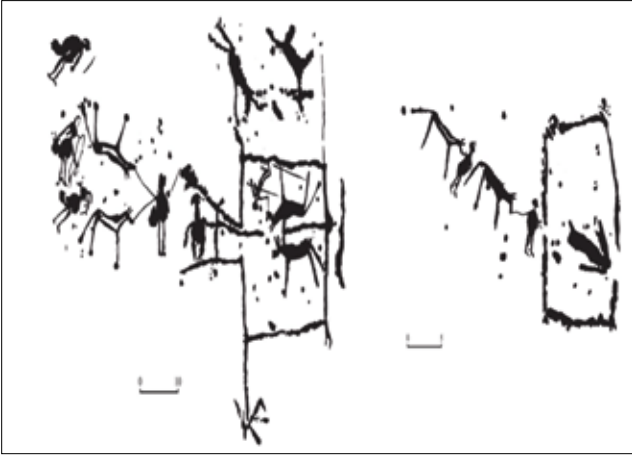

Fotoğraf 18. Çiyin-Taş, Talas – Kırgızistan (Tabaldiev 2011, s. 95).

Tasvir edilen develerin neredeyse tamamının Orta Asya ya da literatürdeki ismi ile Baktria devesi (çift hörgüçlü) olması dikkat çekicidir. İhtimalle İran sahasında bazı Hecin develeri de kullanılıyordu. Bu tip deve tasvirlerini Afrasiyab gibi şehirlerin Saray duvarlarını süsleyen fresklerde görebiliriz.¹⁷ Ancak göçerlerin bulunduğu sahada sadece çift hörgüçlü develerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ihtimalle iklim ile ilgilidir çünkü Hecin develeri ısının -400C'ye düştüğü kış aylarında hayatta kalması mümkün değildir.

Günlük yaşamın tasvir edildiği petrogliflere konu olan bir başka yapı ahırlardır (Foto. 19a-b). Bu çitle çevrili alanlar aynı zamanda makale içinde açıklanmaya çalışılan "atların eğitimi" ile ilgili bilgi de vermektedir. Ahırın kapısı önünde atları yularlarından tutmuş kişiler, onların eğitimleri ile ilgilenen seyisler olmalıdır. Fotoğraf. 19a'da açıkça görülmektedir ki atların arkasında silahları ile avcılar bulunmaktadır.

Fotoğraf 19a-b. Baga Oygur III, Mongolia (Kubarev vd. 2005, fig. 1021 ve fig. 1025).

Fotoğraf. 19 a ve b'de görülen tasvirler kare/dikdörtgene yakın çitlerin içinde görülen hayvanlar dikkat çekicidir. Fotoğraf. 19a, çitin içinde 2 at görülmektedir. 1 kişi ahırın kapısında durmakta, o'nun ardında bir başkası yularlarından 2 atı tutarken tasvir edilmiştir. Onlarında ardında, 3 kişi yayları ile birlikte gösterilmişlerdir. Ahırın içinde boyutlarından anlaşıldığı kadarıyla bir çocuk atlardan sağdakini yularından tutmuş diğer elinde ise bir sopa ile gösterilmiştir. Bu insanlar bir savaşa mı gitmektedirler de bu yüzden yayları ile tasvir edilmişlerdir yoksa av'a mı gitmektedirler anlaşılamamaktadır. Kompozisyonun üst tarafında var olan hayvanları köpek olarak yorumlarsak, ikinci görüşün ağırlık kazandığını ifade etmemiz gerekir.

Fotoğraf. 19b'de, daha sakin bir tasvir bulunmaktadır. Dikdörtgen bir çit'in kapısının önünde 2 kişi atları yularlarından kavramış şekilde arka arkaya ahıra sokarken gösterilmişlerdir.

İklimin yüzyıllar ve kültürler aşan etkisine bir örnek de kıyafetler üzerinden verilebilir. Yukarıda ara ara belirttiğimiz gibi, mevsimler arası sıcaklık farkları çok fazla olsa da Moğolistan genel olarak soğuk bir ülkedir. Özellikle akşamları "soğuk" daha çok anlaşılır. Bu sebeple yaz günleri her ne kadar hafif kıyafetler yeterli olsa da akşamları mutlaka kazak çoğu durumda paltoya ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla kışlık kıyafetlerin tamamı kışlaktaki depolarda bırakılmaz.

Orta Çağ heykelleri üzerinde ve bazı kronikler bize göçerlerin giydikleri kalın kıyafetler ile ilgili bilgi verir. Günümüzde de Moğol "deel"leri ya da Kazak/Kırgız "kepenek"leri de aynı şekilde yaz - kış fark edilmeksizin göçerlerin beraberinde taşıdıkları giyecekler arasında yer alır (Foto. 11a-b).

Ancak tahmin edebileceği üzere, mevsimler arasında giyilen kıyafetler benzer olsa da doku olarak bazı farklar içermektedir. İster 13. ister 17.yy. olsun, ister günümüz, Moğol deelleri hava şartları, bulunulan ortam ya da yapılan işe göre çeşitlenmektedir. Yazın ince ve tek katlı, bahar ile sonbaharda içi pamuklu kıyafetler tercih edilirken, kış aylarında içi kuzu ya da koyun derisi kaplı kıyafetler giyilmektedir.

Ukrayna'nın Kırım bölgesindeki Kerch'te yer alan Kul Oba kurgan buluntuları arasında İskit erkeklerinin tasvir edildiği bir altın vazo bulunmuştur (Foto. 20). Her ne kadar Grek işçiliğine bağlanan bir malzeme olsa da, MÖ 4. yüzyıla ait İskitleri tasvir etmesi açısından önemli bir buluntudur. Burada karşılıklı bir konuyu tartıştıkları anlaşılan 2 savaşçının kıyafetleri dikkat çeker. Mızrak, yay ve kalkanlarının yanında, ata binmeyi kolaylaştıracak çizme, pantolon ve belden büzülmüş paltoları bozkır insanı için karakteristik kıyafetlerdir.

17 Albaum 1975, res. 11.

Fotoğraf 20. Kul Oba kurganı, MÖ.4.yy. St. Petersburg Hermitage Müzesi.

Gök Türk dönemine ait kurganlarda yapılan kazılarda organik malzemelerden oluşan kıyafetler maalesef günümüze ulaşmamıştır. Ancak heykellerin üzerindeki tasvirler yine bozkır kıyafetinin nasıl olduğu ile ilgili bilgi vermektedir (Foto. 21). Gök Türk dönemi heykellerinin hepsi çok detaylı işlenmemişlerdir. Geleneksel ikonografi içinde elleri ve yüzleri gösterilmektedir. Ancak bazılarında ayrıntılar fark edilebilir ve bunlar dönem kılık-kıyafetleri ile ilgili bilgi verir. Fotoğraf. 20’de görülen heykel, -Gök Türklerin ifadesi ile bediz- her ne kadar Anadolu uygarlıklarındaki gibi 3 boyutlu değilse de, bir fikir vermeye yardımcı olur. Yüzü, bıyığı ve sakalı ile kulaklarındaki küpe oldukça ince bir işçilik gösterir. Üzerindeki palto ve onu büzen kemeri ile kemerinin üzerindeki metal plakalar doğrudan 8.yy.da yaşamış bir Gök Türk savaşçısının kıyafet detaylarıdır.

Fotoğraf 21. Batı Gök Türk kağanlığına ait bir heykel, MS. 7-8. yy.lar. / A statue belongs to the Western Gök Türk Khaganate, 7th-8th cent. AD. Kırgızistan Milli Tarih Müzesi, Bişkek.

Kemere takılı kılıç ve karnının üzerindeki kınırak da kıyafeti tamamlayan öğelerdir. Savaşçının beline kadar uzanan örgülü saçları dönemin aristokrat modasını yansıtmaya açısından önemli bir başka detay olarak göze çarpar.

Fotoğraf. 20 ve 21 arasında 1000, Fotoğraf. 20 ve 11 arasından ise 2400 yıldan fazla bir zaman olmasına rağmen çizmeler, giyilen ceket ve onu büzen kemer arasında teknik olarak hiçbir fark yoktur.

SONUÇ

Göç kavramı, pek çok akademisyenin ifade ettiği üzere, hayvancılıkla geçinen toplumlarının yaşam şeklidir diyebiliriz. Moğolistan vadilerinin uzun (Orhun ya da Tola nehir boylarında olduğu gibi zaman zaman 200 km.) ve yükseltisinin az olması göçerlerin yurtlarını sık sık yer değiştirmeye zorlamaktadır. Yerine göre, 2, 3, 4 hatta 7 durak yaparak yeşil ot peşinde koşan bu toplulukların göç anlayışı, derin ve kısa vadilerin olduğu Tanrı dağları ya da doğu Anadolu’daki göçerlerden kısmen farklılaşmış, kendilerine özgü bir göç şekline dönüşmüştür.

Biraz daha detaylandırmak gerekirse; Altay dağları, Moğolistan’ın batısında ve Rusya Federasyonu sınırları içinde (Gorno Altay, Hakasya ve kısmen Tuva) ciddi yükseltiler yapar. Moğolistan ve güney Sibiry’a da ise yer şekilleri görece daha düz, yüksek olmayan dağ sıraları ile çevrelenmiş geniş vadilere sahiptir. Nehirler güney Sibiry’a da ise neredeyse tamamen düz bir alan içinde akarlar. Bu yüzden Moğolistan göçerleri, geniş ve uzun vadiler boyunca hayvanların daha az yol kat edebilmeleri adına yurtlarını yaz boyunca daha sık taşımak en az 4 durak yapmaya zorlamıştır.

Oysa Tanrı ve Altayların derin vadilere sahip coğrafyası genel olarak 2 durak arasında hareketi zorunlu kılıyordu. Bu derin vadilerde bazen kışlak ve yazlak arasında, kısa süren bir ara durak daha bulunmaktadır. Tanrı dağlarında bu durumu bizatihi kendimiz tespit etmişken¹⁸, Osmanlı kayıtlarında da bu uygulamanın karşılığını bulabiliriz. “Güzle” ismi verilmiş ve kışlak ile yazlak arasında bir ara durak olan alan,¹⁹ Moğolistan’da yaşanan bahar durakları gibi algılanabilir.

Dikkat çeken bir başka konu, günümüz göçerleri ile Eski/Orta Çağ göçerleri arasında teknik olarak bir farkın olmadığıdır. Eğer güneş enerjilerini, cep telefonları gibi

¹⁸ 2022 yılında Tanrı dağlarının tam da ortasında bulunan Koçkor’da, Haziran-Ağustos arasında yaptığımız kazılar süresince ovada (kışlak) sıcaklıkların artması ancak Son Göl’de (yaylak) karların kalkmaması sonucu, Kırgız bir aile Kırk Kızlar adı verilen vadi geçidinde bir süre konaklamak zorunda kaldıklarını ifade etmiştir.

¹⁹ Emiroğlu 1977: 98.

teknolojik aletleri çıkarırsak, bir göçer aileye konuk olmak zamanda yolculuk yapmış hissi yaratmaktadır.²⁰ Keçe yurdun yarattığı atmosfer, deri botlar, yaz olmasına rağmen giyilen kalın kıyafetler, kıymız, pişirilen yemekler kanımızca geçmiş ile ilgilenen herkesin tecrübe etmesi gereken bir deneyimdir.

Bahsi geçen konuların arkeolojik verilerle destekleniyor olması, coğrafyada kimin yaşadığının bir önemi olmadığını göstermektedir. Gerek Moğol halkları olsun gerek Türk ya da kimlik olarak günümüze ulaşamamış İskit, Hun ya da Yüe-çi gibi diğer topluluklar olsun, aslında coğrafya ve iklimin birinci derecede belirleyici olduğu ve tüm yaşamları şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu konu petrogliflerden okunabildiği gibi, kurganlarda yapılmış kazı buluntularından ya da kült amaçlı kurgulanmış alanlardan da okunabilir.

Bugüne kadar çoğunlukla arkeolojik verileri destekleyebilmek ya da anlayabilmek için etnografik malzemeleri kullanıyorduk. Ancak bu çalışma daha çok, aynı coğrafya ve iklim koşullarında kimin olduğunun bir önemi olmadığını, burada hangi halk olursa olsun neredeyse “aynı” diyebileceğimiz bir yaşam biçiminin şekillendiğini arkeolojik veriler desteklemiş oldu.

Bölgede günümüz ve geçmiş topluluklar üzerine yapılacak detaylı etnografik ve arkeolojik araştırmalar bir potada birleştirilebilirse eğer, coğrafya ve iklimin kültürler üzerinde ne kadar belirleyici olduğu daha net anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

Tarihi kaynaklar

De Plano Carpini, J. (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme*, Çev.: Ergin Ayan, Derya Kitabevi, Trabzon.

Modern kaynaklar

Albaum, L.I. (1975). *Jivopis Afrasiyaba*, İzdatelstvo van Uzbekkoj SSR İstitut Arheologii, Taşkent.

Ankhsanaa, G. (2017). Petroglyphic site of Tsagaan Usnii gol, *Studia Archaeologica Instituti Historiae Et Archaeologici Academiae Scientiarum Mongolici*, Tom. XXXVI, Fas. 7:81-98.

Anohin, A.V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Kömen Yayınları, Konya.

Çakmar, M. (2021). Bir Amazon güncesi: Orhun vadisi,

Folklor Akademi Dergisi, 4(1):197-213.

Diyarbakirli, N. (1972). *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Emiroğlu, M. (1977). Bolu’da Geçici Bir Yerleşme Tipi: Güzle, *DTCF Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 8:97-120.

Gervers – Wayne, M. ve Schlepp, A. (1997). Felt and “Tent Carts” in The Secret History of the Mongols, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol. 7, No. 1:93-116.

Jacobson-Tepfer, E. Rock art research in Mongolia 2005-2009, *Rock Art Studies News of the World - IV*, Ed.: Paul Bahn, Natalie Franklin, Matthias Strecker, Oxbow Books, Offprint:164-195.

Kubarev, V.D., Tseveendorj, D. ve Yakobson, E. (2005). *Petroglifi Tsagaan-Salaa i Baga-Oygura (Mongolskiy Altay)*, Red. A.P. Derevyanko, Novosibirsk – Ulan Bator – Yudjin.

Miklashevich, E. (2011). Rock Art Sites in the Minusinsk Basin, *Rock Art in Central Asia – A Thematic Study*, Ed.: Jean Clottes, November:121-136; 195-200.

Radloff, W. (1954), *Sibirya’dan – I*, C. 1/2, Çev.: Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul.

Kubatbek, Ş.T. (2011). *Drevniye Pamyatniki Tyan-Şanya*, Bişkek.

Yesin, Yu.N. (2012). Drevniye İzobrajeniya Povorok Minusinskoy Kotlovini, *Nauçnoye Obozreniye Sayano Altaya*, No. 1(3):35-64.

Yılmaz, A. ve Telci, C. (2010). Türk kültür terminolojisinde göç kavramı üzerine, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(2):14-33.

URL Kaynaklar

<https://worldpopulationreview.com/countries/mongolia-population/> erişim tarihi 15.05.2023.

<https://1212.mn>

²⁰ Çakmar, 2021.

ROMA DÖNEMİ BITHYNIA KENTLERİNDE PATRONUS TERİMİNİN KULLANIMI VE PATRONAJ BİÇİMLERİ

THE USE OF THE TERM PATRONUS AND FORMS OF PATRONAGE IN THE CITIES OF ROMAN BITHYNIA

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Mayıs 2023	Received: May 18, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 30 Mayıs 2023	Peer Review: May 30, 2023
Kabul: 28 Temmuz 2023	Accepted: July 28, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1298756

Onur Sadık KARAKUŞ*

ÖZET

Günümüzde pek çok dilde kullanımı devam eden ve kökleri Roma kentinin kuruluşuna değin uzanan patronajın Roma'nın Akdeniz'deki genişlemesine paralel olarak Eskiçağ Yunan dünyasında da yaygın hale geldiği bilinmektedir. Roma'nın MÖ. II. yüzyıldaki Yunan şehir devletleri ve Hellenistik Krallıklarla olan ilişkisi patronusluğun da Roma tipi bir ekonomik ve politik himaye sistemi olarak Doğu Akdeniz'e taşınmasına imkân sağlamıştır. Adeta geç cumhuriyet döneminin bir modası olarak pek çok Yunan şehir devleti de Romalı önemli isimlerin himayesine girerek kendilerini avantajlı konuma getirmeye çalışmıştır. Bu süreçte, Roma'daki örneklere benzer şekilde kişiler arası özel patronaj ilişkileri de görülmeye başlanmış, Anadolu'daki pek çok kentte Romalı şahıslar da patronus olarak tanımlanmıştır. Bithynia bölgesi de Romalılarla patronaj ilişkilerinin sağlandığı ve patronus teriminin kullanıldığı bir diğer bölgedir. İlk olarak geç cumhuriyet döneminde proconsul Lucius f. Rufus için Bithynialıların da patronus terimini kullandığı, buna karşın diğer kentlerden farklı olarak sonraki dönemlerde eyalet valilerini de sıklıkla patronus olarak onurlandırdıkları görülmektedir. Bithynia, özellikle onurlandırma kaideleri ve adak yazıtlarıyla toplumsal yaşamdaki yerel elitlerin baskınlığını gösteriyor olsa da çeşitli yerleşim yerlerinde Romalı ailelerden bazılarının da patronus olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

* Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi ABD, Konuralp Yerleşkesi, Düzce, onurskarakus@gmail.com ORCID: 0000-0001-6169-266X.

Bu çalışma 2022 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Traianus'tan Constantinus Hanedanı'na Bithynia: Sosyo-ekonomik yapı, kamusal yaşam ve kentsel çevre" adlı doktora tezinde sınırlı şekilde ele alınan bir konunun kapsamlı olarak incelenmesiyle hazırlanmıştır. Söz konusu doktora tezi projemi 2214-A Doktora Sırası Yurtdışı Araştırma Desteği kapsamında 12 ay süreyle destekleyen TÜBİTAK-BİDEB'e ve bu kapsamda araştırmalarda bulunduğum Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des DAI'ye teşekkürü borç bilirim.

Bu çalışmada Roma İmparatorluk dönemi Bithynia’ında politik bir araç ve ekonomik model olarak patronaj yapısının yaygınlığı, patronus teriminin kullanımı, şehir patronusları ve özel patronaj ilişkilerinin Bithynia kentlerindeki durumları ele alınmaktadır. Bithynia taşrasında patronus olarak onurlandırılan Romalı isimler ve kökenlerine dair tartışmalar da ilk kez bir bütün olarak bu çalışmada incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Himaye, Patronus, Roma İmparatorluğu, Bithynia, Ekonomi, Toplum

ABSTRACT

It is known that patronage, which is still used today in many languages and whose roots go back to the founding of the city of Rome, spread throughout the ancient Greek world in parallel with Rome’s expansion in the Mediterranean. Rome’s relations with the Greek poleis and Hellenistic kingdoms in the second century B.C. allowed patronage to spread to the eastern Mediterranean as a Roman-style system of economic and political patronage. As a trend of the late republican period, many Greek poleis also sought to gain an advantage by patronizing important Romans. In this process, private patronage relationships between individuals, similar to those in Rome, began to be observed, and Roman individuals were also identified as patronus in many cities in Asia Minor. It is seen that the Bithynians first used the term patronus for the proconsul Lucius f. Rufus in the late Republic, but unlike other cities, they often honored provincial governors as patronus in later periods. Although Bithynia shows the predominance of local elites in social life, especially through honorific and votive inscriptions, some Roman families also appear as patronus in various settlements. This paper examines the widespread structure of patronage as a political instrument and economic model in Roman Imperial Bithynia, the use of the term patronus, and the status of city patrons and local patrons in Bithynian cities. This paper also comprehensively examines the first time of the debates of the Roman individuals honoured as patronus in rural Bithynia and the debates about their origins.

Keywords: Patronage, Patronus, Roman Empire, Bithynia, Economy, Society

GİRİŞ

Roma Cumhuriyeti'nin Akdeniz'de etkili bir güç halini alması, kendisini yalnızca Yunan dünyasındaki siyasi yapıda ve yeni güçler dengesinde değil aynı zamanda toplumsal ve ekonomik yapıda da göstermiştir. Roma'daki himaye (Lat. *patrocinium*) uygulaması da söz konusu süreçte pek çok kentte görülen "Romalı" ekonomik ve politik bir himaye sistemi olarak karşımıza çıkmaktadır (Bkz. Saller, 1982, s. 1-39; Wallace-Hadrill, 1989, s. 63-88; Johnson-Dandeker, 1989, s. 219-238; Tanner, 2000, s. 18-50; Eilers, 2002, *passim*; Eich, 2005, s. 67-77; Nicols, 2014, *passim*). Pek çok araştırmacının ilgi gösterdiği Romanın himaye ilişkileri hem kentsel hem de özel bağlantıları görmek açısından kayda değer sonuçların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Patronaj olarak tanımlanan sosyal yapı, güç ve zenginlik üzerine kurulu, birbirine eşit olmayan bireyler veya aileler (*patronus* ve *cliens*) arasındaki asimetrik ilişki olarak tanımlanmaktadır. Bu sistemde *patronus* yani hegemonik finansör, himaye ettiği kimselere yaptığı mali-aynı yardımların, bağışların veya politik desteğin karşılığını himaye edilenlerden iş gücü, üretim ve kamusal alanda karşı destek olarak geri almaktadır (Garnsey, 1993, s.58; Roller, 2001, s.130)¹. Doğası gereği belirsizliklere ve öngörülemeyen etkenlere sahip olan patronaj sistemi bu hiyerarşik yapı ve karşılıklı beklentiler üzerinde şekillense de tarafların daima istedikleri faydayı elde ettikleri veya karşılıklı ilişkinin yalnızca çıkar odaklı olduğu fikri de tartışmalıdır (Verboven, 2002, s. 17-18). Bu sebeple patronaj ilişkilerinde en erken uygulamalarından itibaren gerek bölgesel gerekse de bireysel farklılıklar söz konusu olmuştur.

Halikarnassoslu Dionysios, Roma'nın efsanevi kurucusu Romulus döneminde toplumsal tabakaların (*plebs* ve *patricii*) ve iş bölümünün patronaj uygulamasını da içine alacak şekilde düzenlediğini belirtmektedir ki bu bilgi *patronus* ve *cliens* ilişkisinin Roma'nın kuruluşundan beri devam ettirildiğini göstermektedir (Dion. Hal. Ant. Rom. 2. 9-10). Plutarkhos da Romulus'un temellerini attığı bu sistem sayesinde *patronus*ların kendilerine tabi olan kişilere yasalar konusunda öğütlerde bulunduğunu, maddi zorlukları aşmaları için parasal destekler sağladığını ve mahkemelerde haklarını savunmalarına yardımcı olduklarını ifade etmektedir (Plut. Rom. 13.5). Antikçağ yazarlarının hemfikir olduğu üzere bu sistem, kökleri Roma'nın kuruluşuna kadar uzanan geleneksel bir uygulama olmasının yanında pek çok sorunun da kendi içince çözülebilmeye olanak vermektedir. Bu sebeple adeta Roma'nın toplumsal düzeninin önemli

bir parçası olan patronaj sisteminin, Roma'nın Doğu Akdeniz'de egemen bir güç halini alması sırasında pek çok bölgeye yayılması da şaşırtıcı değildir.

Patrocinium, Roma kentindeki ilk örneklerde çiftçiler ve himayeciler arasındaki karşılıklı destek ve yerine getirilmek zorunda olan yükümlülüklerle dayalı ahlaki bir bağ olarak gelişmişse de zaman içerisinde kalıcı değişimler göstermiş ve kısmen politik yönü baskın hale gelmiştir (Bund, 1979, s. 559-560). M. Prell de cumhuriyet döneminde bu ilişkinin tarımsal niteliğini kaybederek siyasi bir destek biçimine dönüştüğünü, imparatorluk döneminde ise bunun bir saygınlık aracı olarak kullanıldığına vurgu yapmaktadır (Prell, 1997, s.260). Ayrıca MS. 9'da yürürlüğe konulan *lex Papia* da *patronus*ların himaye ettikleri varlıklı durumdaki azatlıların mülkleri üzerindeki haklarını da (azatlının maddi durumu ve çocuk sayısına göre) yasal olarak artırmıştır (Gai. inst. 3. 42)². Bu yasal düzenleme imparatorluk dönemindeki *patronus*ların egemenliklerini ve patronaj sistemindeki olası kazançlarından bir diğerini anlamak adına kayda değerdir.

Patronaj uygulamasında azatlıların, zanaatkarların, sanatçıların, derneklerin veya gönüllü bir yaşamanın *patronus*'u olabileceği gibi generaller ve politikacılar tarafından kurulan, ele geçirilen veya yardım edilen kentlerin de *patronus*ları olabilmektedir. Bu anlamda *patronus*luğun Romalılar için hukuki temelleri olan bir kontrol ve denetim aracı olarak da kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Buna karşın *patronus*luk, gönüllülük temelinde ilerleyen bir uygulama olması nedeniyle zorunlu hizmette bulunmak zorunda olunan diğer ilişkilerden farklı bir bağ olarak değerlendirilmektedir. Fakat günümüzde yaygın olarak kabul edildiği üzere, *patronus*luk kimi durumlarda gönüllülüğün ötesinde bir zorunluluk veya alternatifsiz bir seçenek olarak da ortaya çıkmıştır (Ganter, 2015, s.8).

Roma'nın Yunan şehir devletlerine ve Doğu Akdeniz dünyasına müdahil olmasına paralel olarak önemli generaller, politikacılar veya söz konusu bölgelere yerleşen Romalılar bölge kentlerinde öne çıkmaya ve saygı görmeye başlamıştır (Gruen, 1984, s. 169-172). Bu kimseler sahip oldukları maddi ve politik güçleri sayesinde Doğu Akdeniz'deki kentlerin, halkların veya kişilerin *patronus*ları haline almıştır. Kentler tarafından *patronus* olarak onurlandırılan önemli politikacılar veya generaller himayeleri altındaki şehir devletlerine politik ve ekonomik destekler başta olmak üzere pek çok konuda önemli kazanımlar sağlamıştır. Öyle ki çeşitli kentlerin Roma egemenliğinde dahi özgür şehir statülerinin korumalarında bu ilişkilerin etkili olduğu bilinmektedir.

1 Ayrıca *patronus*un selamlanması da geleneksel önemi bulunan bir uygulama olarak bilinmektedir. Bkz. Goldbeck, 2010, s. 24-25, 36.

2 Söz konusu yasal düzenlemenin ilgili maddesi ve muhtemel etkilerine ilişkin olarak bkz. Sirks, 1980, s.286.

Kentlerde yaşamlarını sürdüren Romalı soylu aileler de küçük ölçekli katkılarda bulunmuş ve himayelerindeki kimselerin beslenme ve barınma gibi ihtiyaçlarını karşılamışlardır.

Doğu Akdeniz ve Ege'deki şehir devletlerinde Romalıların himaye ilişkilerine dair fiili olarak bir takım uygulamalar bilinse de patronus (πάτρων/πάτρωνος) teriminin Yunanca yazıtlardaki kullanımını görece geç bir tarihtedir. Patronus unvanı gerek toplumsal yapıda yarattığı etki gerekse de geleneksel bir uygulamanın parçası olması nedeniyle şüphesiz ki Romalılar tarafından büyük bir değer görmüştür. Buna karşın Roma ile temas halindeki veya Roma hakimiyetindeki bölgelerde bu unvanın ne şekilde algılandığını söyleyebilmek zordur. Öyle ki III. Makedonya Savaşı'na (MÖ. 172-168) kadar patronus teriminin Yunan dünyasında himaye ilişkilerini tanımlayan bir terim olarak kullanılmadığı, bunun yerine Yunanca'daki geleneksel onurlandırma-hayırseverlik unvanları olan euergetes (εὐεργέτης), soter (σωτήρ), proksenos (πρόξενος) ve nadir olarak ktistes (κτίστης)'in kullanıldığı bilinmektedir (Touloumakos, 1988, s.305; Eilers, 2002, s. 110-111).

Teos (=İzmir/ Seferihisar) kentinde ele geçirilmiş olan, MÖ. 166 yılına tarihlendirilen bir kararname ise Doğu Akdeniz ve Ege'de Romalıların himayesine – πάτρων teriminin kullanımına – dair bilinen en erken örnektir (Syll. 3, 656; IGRR IV, 1558; Bloy, 2012, s. 192 vd.)³. Trakya kıyısındaki Abdera (=Yunanistan- Batı Trakya/ Xanthi-İskeçe) territoryumu üzerinde Odrys Kralı IV. Kotys'in hak iddiası ve yayılcı politikasına karşı kentin kurucuları olan Teosluların Abdera adına Roma'dan yardım istemeye iki elçi (Amymon ve Megathymos) göndermesi ve Romalı unsurlardan patronus şeklinde bahsetmeleri bu kullanımın bilinen ilk örneği olarak dikkat çekmektedir (Sherk, 1993, No.26, s. 25-26). Anlaşılacağı üzere, Yunan şehir devleti olan Abdera'nın yetkilendirdiği Teosluların doğrudan πάτρων terimini kullanarak Roma'yı hami statüsünde kabul etmesi, sınır anlaşmazlıklarının ve Abdera'nın egemenliğini tehlikeye atan yayılcı komşuların bir sonucudur. D. Braund, yine aynı yılda Bithynia Kralı II. Prusias'ın da tıpkı Abderalıların yaptığı gibi Roma'nın himayesini talep etmiş olabileceğini belirtmektedir (Braund, 1989, s.138).

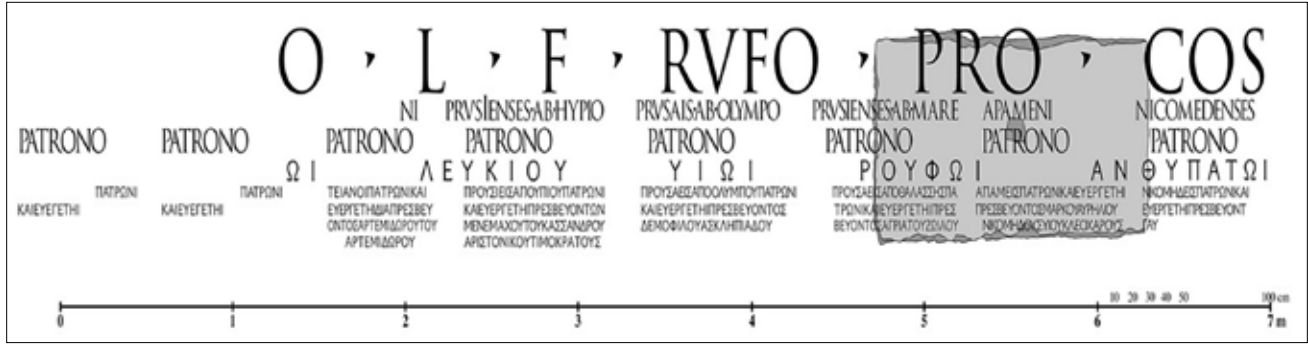
I. Mithradates Savaşı (MÖ. 90-85) sırasında da Plarasa-Aphrodisias elçilerinin Roma'ya bağlılığını göstererek bölgesel güçler dengesi ve yerel rekabet içerisinde gücünü arttırmak için Romalı Q. Oppius'tan patronusluk talep ettikleri bilinmektedir (Eilers, 2002, s. 23-25). F. Quass, Aphrodisias kentinin Q. Oppius'u patronus yapma isteğinin altında kent halkında hem Romalıların karşı duyulan güven ve sempati hem de Roma ordularının durumunun etkili olduğunu belirtmektedir (Quass, 1993, s.138). Bu savaşın ardından Anadolu'daki Yunan şehir devletlerinin siyasi ve ekonomik açıdan güçlü olan Romalıların ve dolaylı olarak Roma Cumhuriyeti'nin desteğine büyük ölçüde güvenmeye başladığı kabul edilmektedir (Rendina, 2020, s.88). Ayrıca Yunan şehir devletlerinin önceki yıllarda Hellenistik Krallıklarla da himaye ilişkilerinde bulunması, Roma'nın patronaj sistemini de kısa sürede benimsemelerini kolaylaştırmıştır (Gruen, 1984, s.175).

MÖ. 76 yılına tarihlendirilen bir yazıtta, Mylasa kentinin hâlihazırda proconsul M. Iunius Silanus'un himayesinde olduğundan bahsedilmesi de yine bu bağlamda değerlendirilmelidir (Quass 1993, s.138). Sonraki dönemlerde Kilikia'daki Soloi kentinin Gn. Pompeius Magnus'un adını alarak Soloi-Pompeopolis ismiyle yeniden adlandırılmasının yanı sıra Pompeius'u kentin ktistes ve patronus'u şeklinde onurlandırması da bu çerçevede değerlendirilebilecek pek çok örnekten bir diğeridir (IGR III, 869). Side, İlion, İonia Koinon'u ve Miletos'un Pompeius'u veya Knidos'un Gaius Iulius Caesar'ı patronus olarak onurlandırması da bu konuda oldukça iyi bilinen diğer bazı örneklerdir (Eilers, 2002, s. 236-246). Şüphesiz ki tüm bu süreç, geç cumhuriyet dönemindeki emperyal Roma politikasının da bir yansımasıdır.

Epigrafik buluntular ve sikkeler, Roma eyaleti halini aldıktan sonra Bithynia'daki kentlerin de politik veya ekonomik patronaj ilişkilerine dâhil olduğunu göstermektedir. Bithynia'yı diğer bölgelerden ayıran başlıca özellik ise bu uygulamanın düşüşe geçtiği dönemlerde Bithynia'da popüler olmasıdır. Bu sebeple Bithynia bölgesindeki patronaj uygulamaları ve patronus teriminin kullanımı da dikkat çekici bir konudur. Bithynia bölgesindeki himaye ilişkileri ve patronaj teriminin kullanımı temelde üç grup altında ele alınabilir:

- a) Roma yönetimini temsil eden valiler,
- b) Koloni kenti patronusları,
- c) Karşılıklı desteğe dayalı himaye ilişkisini sürdüren varlıklı veya soylu aile üyeleri.

³ Roma'nın Syrakusai kentini ele geçirdikten sonra general Marcus Claudius Marcellus'un kentin *patronus*'u olduğu ve Cicero tarafından *certissimis antiquissimisque patronis* şeklinde tanımlandığı bilinse de Anadolu ve Doğu Akdeniz kentlerinde bu ifade ilk olarak MÖ.166 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. Cic. *Verr.* 2.4.90.

Şekil 1. Lucius f. Rufus'u patronus olarak onurlandırma yazıtı. / *The inscription honouring Lucius f. Rufus as patronus*. Kaynak: <https://cil.bbaw.de/ace/id/8810/> (PH0007867 Çizim: W. Eck).

Patronus Valiler: Bithynia kentleri için Rekabet Aracı mı?

Geç Cumhuriyet döneminde Bithynia kentleri ile Romalı varlıklı aileler ve idareciler arasında çeşitli ekonomik ve politik hareketliliğin başladığı bilinmektedir. Öyle ki, Cicero'nun MÖ. 52 yılına tarihlendirilen bir mektubu Romalılar ve Bithynia kentleri arasındaki maddi ilişkilere ışık tutmaktadır. Cicero bu mektubunda, Bithynia et Pontus'un propraetor'u P. Silius Nerva'dan Nikaia kentinin T. Pinnius'a olan 8 milyon sestertii borcunun tahsili konusunda yardımcı olmasını istemiştir (Cic. Fam. XIII, 61). Bu bilgi, Bithynia'nın Roma eyaleti halini almasından itibaren Romalı negotiatores ve varlıklı ailelerin ekonomik destek bulma aracı olarak bölgede öne çıktığını göstermektedir.

Bithynia kentlerinin Romalılarla patronaj ilişkisinin başlamasını ve Bithynia'da patronus teriminin kullanımını gösteren en eski yazıt, Roma'da bulunan ve MÖ. 30 – MÖ. 9 yılları arasına tarihlendirilen 159 cm genişliğindeki Latince-Yunanca çift dilli bir onurlandırma yazıtıdır. Tios, Prusias ad Hypium, Prusa ad Olympon, Kios (Prusias ad Mare), Apameia ve Nikomedeia kentlerini temsil eden proksenoslar tarafından onurlandırılan Lucius oğlu proconsul Rufus, bu kentlerin fahri patronusu ve euergetes'i olarak tanımlanmıştır (CIL VI 1, 1508; IG XIV, No.1077; Eilers, 2002, s. 254-256; Marek, 2003, s.148; Baz, 2013, s.278). Kendisine bu onursal unvanı kazandıran hiç şüphesiz bölgeye yaptığı katkılardır. Patronus teriminin Bithynia'daki bu ilk kullanımın büyük oranda euergetesliği karşılayacak bir anlamda olduğunu söylemek mümkündür. S. Sommer patronus olarak onurlandırılan valilerin genellikle yapı-inşa faaliyetlerine sağladığı mali desteklerden dolayı bu unvanlarla onurlandırıldıklarını öne sürse de bu durumun Bithynia'daki tüm patronus valileri karşıladığını söylemek zordur (Sommer, 2006, s.131).

Geç Cumhuriyet döneminde Bithynia'da da görünür hale gelen patronusluk erken imparatorluk döneminde

artarak devam etmiş, bazı valiler resmi görevlerinin yanında Bithynia'nın başlıca kentleri olan Nikomedeia ve Nikaia sikkeleri üzerinde patronus olarak onurlandırılmışlardır (Eilers, 2002, s.162). Bu anlamda ilk olarak İmparator Claudius döneminin MS. 47-48 yılındaki Bithynia valisi C. Cadius Rufus, Nikomedeia kentinin sikkelerinde patronus olarak onurlandırılmıştır (RPC I, No.2073-2075; Remy, 1989, s. 26-27; Marek, 2003, s.48). Benzer şekilde L. Mindius Pollio (RPC I, No.2031, 2065-72b) ve MS. 48-49/ 49-50 yıllarında görev yapan P. Pasidienus Firmus da Nikomedeia ve Nikaia kentlerinin patronusu olarak adlandırılmıştır (RPC I, No.2047-2048, 2080; Remy, 1989, s. 27-28; Baz, 2013, s.279). Nero döneminde ise MS. 59/60 yılının eyalet valisi M. Tarquiti Priscus Nikaia kentinin patronusu olarak onurlandırılmıştır (RPC I, No.2057; Remy, 1989, s.29; Baz, 2013, s.279). Sonraki yılın valisi L. Venuleius Montanus'un da her iki kentte patronus olarak onurlandırılmış olabileceği, Nikaia kenti tarafından MS. 138/139 yılında onurlandırılan Asia proconsul'ü Lucius Venuleius Apronianus Octavius Priscus'un da atalarından kalan patronaj ilişkisi sayesinde kentte saygın bir konuma sahip olduğu düşünülmektedir (Adak, 2016, s.19).

Bu gelenek Vespasianus döneminde de devam etmiş, MS. 77-79 yılları arasında valilik yapan M. Plancius Varus da Nikaia kenti tarafından patronus olarak onurlandırılmıştır (Remy, 1989, s. 31-34). Evlat edinilmiş imparatorlar döneminde Nikomedeia ve Nikaia kentlerinin Bithynia valilerini patronus olarak onurlandırma geleneği de durmuştur. Bu uygulamanın sona erme nedeni tam olarak bilinmese de, hem imparatorluğun eyaletlerdeki kurumsal yapısının artırılma çabası hem de söz konusu imparatorların kendilerini ve eşlerini imparatorluğun ve kentlerin hamisi olarak tanımlamaları, bu uygulamanın popülerliğini kaybetmesine neden olmuş olmalıdır. Buna rağmen, MS. 202-205 yılları arasında valilik yapan Tiberius Claudius Callipianus Italicus, Nikaia kentinde ele geçirilen Augusta Fulvia Plautilla'yı onurlandırma yazıtında Nikaia'nın patronus'u olarak anılmaktadır (I. Nikaia, No.59).

Yukarıdaki bilgilerimize karşın, Cassius Dio aracılığıyla haberdar olduğumuz, İmparator Augustus tarafından yürürlüğe konulduğu bilinen yasal bir düzenleme Bithynia'daki patronusluğu açıklamayı karmaşık bir hale getirmektedir. Söz konusu kararname Cassius Dio tarafından şu şekilde aktarılmıştır;

“...ὁὐ μὴν ἄλλ’ ἐκεῖνό τε ἀπεῖπε, καὶ τῷ ὑπηκόῳ προσπαρήγγειλε μηδενὶ τῶν προστασσομένων αὐτοῖς ἀρχόντων μήτε ἐν τῷ τῆς ἀρχῆς χρόνῳ μήτε ἐν τὸς ἐξήκοντα ἡμερῶν μετὰ τὸ ἀπαλλαγῆναι σφας τιμὴν τινα δίδόναι, ὅτι τινὲς μαρτυρίας παρ’ αὐτῶν καὶ ἐπαίνους προπαρασκευάζόμενοι.” (Cass. Dio. 56 25.6)

“... [Augustus] halkların kendilerini yönetmekle görevlendirilen bir kişiye görev süresi boyunca veya görevden ayrıldıktan sonraki altmış gün içinde herhangi bir onurlandırmada bulunmalarını yasakladı; çünkü bazı valiler önceden tebaalarının tanıklıklarını ve övgülerini aralarla büyük zararlara yol açıyorlardı...”

Valilerin bir gelenek halini alacak şekilde patronus olarak adlandırılması, ilgili kararın Bithynia’da uygulamaya konulmadığını gösterir niteliktedir. J. Nicols, Bithynia kentlerinin Augustus’un ilgili kısıtlamasını *lex Pompeia*’da bölge kentlerine tanınan bazı ayrıcalıklar ve yasal açıklar sayesinde aşmış olabileceklerini önermektedir (Nicols, 2014, s. 220-222). Plinius’un mektuplarında da adli ve idari konularda sıklıkla *lex Pompeia*’ya atıf yapılması, bu yasaların Bithynia’ya özel haklar tanıdığı fikrini güçlendirmektedir⁴. Neticede Augustus’un düzenlemesinin, kentlerin valileri patronus olarak onurlandırmasını yasakladığı bilinmesine karşın Bithynia kentlerinin bu kurala uymadıkları veya bu kuralın Bithynialıları etkilemediği gözlemlenmektedir.

J. Nicols idari sebepleri göz önünde bulundurarak Bithynia’nın başlıca kentlerinin sikkelerinde veya yazıtlarında yer verilen patronusların Augustus’un patronaj politikasının bir ürünü olduğunu ve Bithynia’daki uygulamalarda problemlili yönetsel yapının etkili olduğunu öne sürmektedir (Nicols, 1990, s. 101-103). Yaygın olarak kabul edildiği şekilde, Doğu Akdeniz’deki patronuslar kentlerle hayırseverlik temelli bir ilişkiye sahip olup, Roma’daki benzerlerinden bu yönüyle ayrılmaktadır (Ferrary, 1997, s.110; Fernoux, 2004, s.183). Fakat Nikomedeia ve Nikaia kentleri arasındaki metropolis ve prote polis olma hususunda yaşanan yoğun rekabet de dikkate alındığında, onursal unvanlara

oldukça ilgi gösteren bu kentlerin, eyalet valisinin bireysel himayesi altına girerek hem yerel çekişmede güç kazanmaya hem de Roma’ya sadakatlerini göstermeye çalıştığı anlaşılmaktadır (Nicols, 2014, s.221). Kendilerine avantaj sağlayabilecek “Romalı” her detaydan faydalanmaya hevesli olan Bithynialı yerel yöneticilerin verebilecekleri en yüksek onursal unvan olan patronusluğu da kentleri için propagandası yapılacak bir araç olarak gördüklerini söyleyebilmek mümkündür. Kısacası patronus unvanına sahip Bithynia valilerinin önemli bir kısmı bu unvanı gayri-resmi veya daha doğru bir ifadeyle onursal olarak almış, kentler de bu unvanı yerel rekabetlerinde öne geçmeyi sağlayacak bir propaganda malzemesi olarak kullanmışlardır.

Ancak aynı zamanda, bu rekabetin bilincinde olan veya bu unvanı kendileri için de bir avantaj olarak gören bazı valiler, yukarıda da görüldüğü gibi genellikle aynı anda her iki kentten de patronusu olmuşlardır. Özellikle pek çok konuda yargılanmaları muhtemel olan valilerin patronaj ilişkileri sayesinde kendilerine politik destek sağladığı veya mahkemelerde kendisini destekleyen tanıklar yarattığı da bilinmektedir (Verboven, 2002, s.54). Eyaletleşme konusunda sorunlar yaşayan ve uzun yıllar çözülemeyen problemlere sahip olan Bithynia’da da valiler tarafından bu türden bir dengenin yaratılmaya çalışılmış olduğu anlaşılmaktadır. Tacitus’un aktardığı üzere Bithynia, Augustus’un ölümünün ardından fazlasıyla sorunlu bir bölge halini almış, valiler Granius Marcellus, Cadius Rufus ve Tarquitius Priscus zimmete para geçirme, rüşvet ve haraç almak gibi mali suçlamalarla yargılanmışlardır (Tac. Ann. 1.74; 12. 22; 14.46). Bu açıdan C. Cadius Rufus’un Nikomedeia, M. Tarquitius Priscus’un da Nikaia kenti tarafından patronus olarak onurlandırılması, bu isimlerin mahkemede söz konusu kentlerin desteğini sağlamış olabileceğini düşündürmektedir.

Şehirlerin patronusları olarak onurlandırılan valilerin dışında, yukarıda da belirtildiği üzere bölgenin koloni kenti olan Colonia Iulia Concordia Apamea’nın Catilius Longus’un himayesine bırakıldığı anlaşılmaktadır. Clustumina tribusu’ndan Publius oğlu Catilius Longus’un kent koloni olarak yeniden düzenlenmesi sırasında bölgeye gelen Romalı kolonistlerin soyundan geldiği ve uzun yıllar Roma için görev yaptıktan sonra nihai bir onur unvanı olarak MS. I. yüzyıl sonlarında Apamea’nın patronusu olarak atanmıştır (I. Apameia, No.2; Eilers, 2002, s.162; Madsen, 2009, s.65). Catilii ailesinin Apamea kentinde ve imparatorluk çapında gücünü koruduğu bilinmekle birlikte kent patronusluğunun kalıtsal olmadığı anlaşılmaktadır (I. Apameia, No.21). Netice itibarıyla Apamea kentindeki söz konusu patronusluğun etkisi ve sürekliliği oldukça sınırlı kalmıştır.

⁴ Anadolu’daki diğer kentlerde ele geçirilen onurlandırma yazıtlarında da imparatorlardan hanedan üyelerine kadar çeşitli isimlerin *patronus* olarak tanımlandığı görülmektedir. Bkz. Eilers, *age.*, Appendix 1.

Nr. 1) Apamea Kenti Patronusu Catilius Longus

Bul. Yeri: Apamea; I. Apamea, No. 2.

- 1 [.Ca]tilio P. f. Clu(stumina) Loŋ[g]o
[t]rib(uno) mil(itum) leg(ionis) III Scythic(ae)
beneficio divi Claudi,
praef(ecto) coh(ortis) III sagittar(iorum),
5 adlecto inter praetor(ios)
[a]b imp(eratore) Vespasiano Aug(usto)
[l]egato pro pr(aetore) provinciae Asiae
[C]ol(onia) Iul(ia) Conc(ordia) Apamea
patrono suo.

Bithynia taşrasında kişisel himaye biçimleri: Patronuslar ve etki alanları

Doğrudan Bithynia kentlerinin içinde olduğu patronaj ilişkilerinin yanında yerel halklar ve zengin kimselerle veya efendi ve azatlı arasında da özel patronus ilişkisini gördüğümüz örnekler de söz konusudur. Öncelikle Eskiçağ'da kırsal yaşamın temel dinamikleri göz önüne alındığında yetersiz hasat ve kıtlık başta olmak üzere, haydutlardan yasadışı uygulamalarda bulunabilen vergi tahsildarlarına, pazar ihtiyacından yasaların işleyişine kadar çeşitli konuların daima asli gündem olduğu bilinmektedir. Bu anlamda kırsal alanda desteksiz şekilde ayakta kalmak Roma dönemi köy toplumları için de oldukça zor olmuştur (Garnsey- Wolf, 1989, s.157). Bithynia'da da bu türden bir zorluğa önlem olarak çeşitli köylerin bir araya gelerek diğer köylerle eşit şartlara ulaşmaya çalıştığı veya çeşitli diğer zorlukların üstesinden geldikleri anlaşılmaktadır. Bölgenin metropolisi Nikomedeia territoryumunda τρικωμία (=üç köy), Kios territoryumunda τετρακωμία (=dört köy) ve Nikaia territoryumunda ise δικωμία (=iki köy) adı verilen çeşitli köy birliklerinin meydana getirildiği bilinmektedir (Schuler, 1998, s.241; Marek, 2003, s.75)⁵. Bu türden tüzel birliklerin yanında kırsal alanda zor durumdaki ailelerin ihtiyaç duyduğu maddi destek ve politik güç çeşitli varlıklı aileler ve Romalı patronuslar tarafından karşılanmıştır. Bithynia bölgesi her ne kadar Romalılaşmış yerel elitlerin oldukça baskın olduğu bir bölge olsa da Romalı patronusların da taşra yerleşimlerinde ortaya çıktığı bilinmektedir.

P. Garnsey'in de vurguladığı üzere, patrocinium'un sağlıklı ve istikrarlı bir şekilde sürdürülebilmesinin başlıca yolu, patronusun yani himaye edenin taşrada yaşayan halklara uyum sağlamasından geçmektedir (Garnsey, 1993, s.61). Busebeple Roma tipi kişisel patronaj uygulamaları Bithynia kentlerinde de büyük oranda taşrada görülmektedir. J. Nollé'nin ele aldığı üzere patronuslar yalnızca etki alanındaki kırsal bölgelerde yaşayan köylülere ekonomik destek sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onlar için gelir

getirici bir ortam da yaratmıştır. Bu anlamda patronajın bir yönüyle de köy halkının ürünlerini satabileceği yerel ve bölgesel pazarların kurulmasına sağlanan destek olduğu bilinmektedir (Nollé, 1999, s. 107-108). Bu da kimi durumlarda patronusların kırsal alanlardaki çeşitli yerleşimlerde gayri resmi bir yönetici hali almasına da yol açmıştır. Bithynia'daki örneklerde böyle bir durum bilinmiyor olsa da Asia eyaletindeki Magnesia ad Maendrum (=Aydın/ Germencik) territoryumundaki köylülerin sorunları eyalet valisine bir patronus tarafından iletilmiştir (Nollé, 1999, s.108).

Bu açıdan Roma İmparatorluk dönemine tarihlendirilen çeşitli epigrafik buluntular, Bithynia taşrasında özel himaye ilişkilerini göstermesi açısından oldukça ilgi çekicidir. Bölgenin metropolisi Nikomedeia'nın territoryumunda bulunmuş olan bir yazıtta P. Vedius Cornelianus Straton adlı bir kişinin üπερ τῆς τοῦ πατρωνος σωτηρίας (patronus'un kurtuluşu için) şeklinde onurlandırıldığı okunmaktadır (TAM IV.1, No.70; Fernoux, 2004, s.160). Söz konusu yazıtta azatlı Vedius Pausanias'ın patronusu Cornelianus Straton için bu ifadeyi kullanmasının nedeni olarak, efendisinin Pausanias'ın köy halkının önemli bir sorununu gidermiş olması söylenebilir.

Nr. 2) Publius Arrius Pyramos

Bul. Yeri: Strobilos; I. Apameia, No. 115.

- 1 Κλαύδιος θ[ρ]επτός ὑπερ τοῦ πατρωνος
αὐτοῦ Ποπλίου Ἀρρίου Πυράμου
Δεὶ Βρονταίω καὶ Δῆ[μητ]ρι εὐχαριστήριον.

Bölgenin Marmara Denizi kıyısında, günümüz Yalova il sınırları içerisinde kalan yerleşim yerlerinden Strobilos'ta MS. II. yüzyıl başında Publius Arrius Pyramos adlı bir kimsenin patronus olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Daux, 1979, s. 15-19; I. Apameia, No.115). Bu bilgiyi elde edebilmemizi sağlayan stel, çocukken Publius Arrius Pyramos tarafından alınıp büyütülen Claudius adlı bir kişinin söz konusu patronusu adına- ὑπερ τοῦ πατρωνος- Phryg Hava Tanrısı Zeus Brontaios ve Demeter'e şükranlarını sunmak için dikilmiştir⁶. Plinius'un mektuplarına yansıyan ve tüm eyaleti ilgilendiren bir sorun, Pyramos ve Claudius arasındaki patronaj ilişkisinin nasıl geliştiğine dair de bizlere bazı fikirler vermektedir. Buna göre, terk edilmeleri veya sahipsiz kalmaları nedeniyle bakıma muhtaç hale gelen ve Bithynia halkı açısından da beslenmeleri büyük bir sorun haline alan Bithynialı threptoı çocukların sosyal ve yasal statülerindeki karmaşıklık Plinius tarafından fark edilmiş ve dönemin İmparatoru Traianus'a iletilmiştir (Plin. Ep. x. 65).

6 Claudius'u tanımlamak için kullanılan θρεπτός (threptos) ifadesi evlatlık veya köle olarak alınan çocukları karşılamaktadır. Söz konusu terimle ilgili detaylı bir inceleme için bkz. Cameron, 1939, s. 27-62.

5 Sencer Şahin, bu türden birleşik köy organizasyonlarının asli amacının vergi toplamada kolaylık sağlamak olduğunu belirtmektedir. Bkz. I. Nikaia, No.726.

Söz konusu mektuplardan hareketle bakıma muhtaç olan çocukların bir kısmının yasal statüleri korunacak şekilde yerel elitler veya Romalı aileler tarafından beslenip büyütüldüğü anlaşılmaktadır (Cameron, 1939, s. 48-51). Bu açıdan Publius Arrius Pyramos'un da threptos olarak tanımlanan çeşitli çocukları (veya yalnızca Claudius'u) himaye ettiğini ve sonrasında özgür bırakması nedeniyle "eski efendi" statüsündeki patronus olarak tanımlandığını söylemek mümkündür.

Pyramos'un yaşadığı Strobilos'un komşu yerleşimi Pylai'de de Quintius Pagnius Licinnianus adlı bir kimsenin de çiftlik sahibi bir patronus olduğu düşünülmektedir (SEG 41, No.1103). Q. Pagnius Licinnianus'un yazıtında patronus olduğunu açıkça vurgulayan bir detay olmasa da diğer bölgelerden ele geçirilen epigrafik buluntular Pagnii soyuna mensup kimselerin patronus olduğunu göstermektedir (Fernoux, 2004, s.157). Daha önce Nikaia territoryumunda ele geçirilmiş kimi yazıtlarda rastlanılan Pagnii ailesinin azatlıları olduğu düşünülen, M. Pagnius [...] (I. Nikaia, No. 347), Pagnius Phlegon (veya P. Pagnius Threptos) P. Pagnius P. f. Aphrodisius'un da Pylai'deki Pagnius Licinnianus veya onun aile üyelerinin Nikaia'daki çiftliklerinde çalışan isimler olabileceğini önermek mümkündür (I. Nikaia, No.172; Corsten, 2007, s.140). Bu açıdan Pagnii ailesi gibi bazı patronusların diğer kentlerde de topraklarının bulunduğu ve köleleri ile azatlılarının da oldukları anlaşılmaktadır.

Mevcut epigrafik buluntulara göre Doğu Bithynia kentlerinden Claudiopolis'te de iki ismin patronus/patrona olarak tanımlandığı bilinmektedir. Bu isimlerden hakkında yeterli bilgi sahibi olmadığımız Güney İtalya kökenli Quintus Pacilius Longus, mevcut yazıtlar ışığında Doğu Bithynia'daki iki Romalı patronus'tan birisi olarak dikkat çeker (I. Apameia, No.31; Fernoux, 2004, s. 159)⁷. Yine Claudiopolis'te ele geçirilen bir başka yazıtta da kentteki Roma kökenli bir diğer isim olan Triaria Ignatia (=Egnatia) Lucilla adlı soylu bir toprak sahibinin patronissa olarak onurlandırıldığı okunmaktadır (Dörner, 1952, s.56, No.145; patrona/ patronissa ifadesinin benzer bir kullanımı için bkz. Takmer- Arslan- Tüner Önen, 2006, s.276, No.7). Buna karşın Romalı kadınların patronissa/ patrona olmadıkları fakat hayırseverlikleri nedeniyle bu unvanı onursal-fahri olarak aldıkları ve kimi yazıtlarda kullandıklarına ilişkin görüşler de söz konusudur (detaylı bir inceleme için bkz. Nicols, 1989, s. 117-142; Hemelrijk, 2004a, s.218-220; Hemelrijk, 2004b, s. 415-427). MS. II. yüzyılda yaşamış olan Romalı hukukçu Gaius'un Institutiones adlı yasa derlemesinde yer alan bir maddede lex Bithynorum'a göre

Bithynialı kadınların da bir anlaşma yapmak veya velayet ilişkisinde bulunmak için eşinden veya en büyük oğlundan izin almak zorunda olduğunun bilinmesi, Bithynia'daki kadınların patronaj gibi doğrudan hami konumunda olduğu örneklerin tartışılmasına neden olmaktadır (Gai. Inst. I, 193.1-5). Bu sebeple MS. III. yüzyıl başında yaşamış olan λαμπρότατη – clarissima femina (=pek ünlü hanımefendi) – onursal sıfatıyla tanımlanan Triaria Ignatia Lucilla'nın patronus unvanıyla da onurlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere imparatorluk döneminde senatoryal bir unvan halini alan clarissimus, MS. II. yüzyıldan itibaren unvan sahibinin diğer aile üyelerine de aktarılabilmiştir (Raepsaet-Charlier, 1981, s. 189-212).

Nr. 3) Clarissima Femina Triaria Ignatia (=Egnatia) Lucilla

Bul. Yeri: Claudiopolis; Dörner 1952, 56, n.145.

- 1 [Οὐλ]πία Σευήρα τειμηθεῖσα ὑπὸ Γλαύκου ἐπιτρόπου ἀποσταλέντος κατὰ ἐγγράφους ἐντολάς
- 5 [ὕ]πὸ τῆς πατρωνίσσης μ[ου] Τριαρίας Ἰγνατίας Λο[υ]-κίλλης τῆς λαμπροτάτη[ς] ἐθέμην ἑμαυτῇ ζῶσα φρονοῦσα κὲ τῷ ἀνδρὶ μου τειμηθέντι τὴν αὐτὴν τε<ι>μῆν Ἰγνατίῳ Θεοφίλῳ καὶ τοῖς παισίν μου μνήμης χάριν.

Bir kadın için patronissa teriminin kullanılması, tıpkı clarissimus unvanını alan kişinin bu unvanı ailenin diğer üyelerine de aktarmasına benzer şekilde seyretmiştir⁸. Claudiopolis'te yaşamını sürdüren Triaria Ignatia Lucilla'nın hem consul Triarius Maternus (veya Triarius Ma[gius]) ve Egnatia Procula'nın soyundan gelmesi, hem de valiler Aulus Triarius Rufinus ve L. Egnatius Victor Lollianus ile akrabalık bağının olması söz konusu ismin Claudiopolis'te oldukça saygın bir konuma gelmesini ve bu unvanları kullanabilmesini anlaşılır hale getirmektedir (Raepsaet-Charlier, 1987, s.766; Chausson, 1997, s.239 vd.; PIR VII, 1, T345; Settiani, 2000, s. 400-404). Bu açıdan Claudiopolis taşrasına yerleşmiş olan Triaria Ignatia Lucilla'nın akrabalık ilişkileri nedeniyle Bithynia'daki en saygın patronusların başında geldiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bithynia'daki tüm bu kentler arasında Nikaia kenti verimli kırsal arazileri ve yoğun nüfusuyla patronaj uygulaması açısından bölgedeki diğer kentlerin önünde gözükmektedir. Bölgedeki Romalı ailelerin varlığının MÖ. I. yüzyıldan itibaren kaynaklara yansımaları da Nikaialıların Romalılarla

⁷ F. Münzer, Pacilius ailesinin Güney İtalya-Samnum yakınlarında Osk kökenli halklardan geldiği düşünülmektedir. Münzer, 1942, s. 2081; I. Klaudiopolis, s.46; H. L. Fernoux ise *Pacilii* ailesinin Apulia-Luceria kökenli olabileceğini önermektedir. Fernoux, 2004, s.159.

⁸ *Patronus* unvanının da Attaleia'daki Calpurnii ailesi örneğinde olduğu gibi kimi ailelerde geleneksel hale geldiği bilinmektedir. Adak, 2020, s. 51-52.

olan ekonomik ve politik ilişkilerinin diğer kentlere göre daha erken başladığını göstermektedir. Kentin territoryumundaki patronuslardan L. Claudius Pacorianus Eupator, Latin-İtalik kökenli olmayıp, bu unvanı alan nadir isimlerdendir (I. Nikaia, 252a, No.1128). Bu ismin dışında kalan, Nikaia territoryumunda çeşitli halkları ve aileleri himaye ettiği anlaşılan diğer patronusların ise *negotiatores*⁹ kökenli ailelere mensup Romalı kimseler olduğu düşünülmektedir (Mitchell, 1995, s.160). *Negotiatores* soyundan geldiği düşünülen isimler, P. Postumius Philiscus'a ve onun ailesine patronusluk yapan P. Postumus Severianus Apollothemis (Fernoux, 2004, s.157), Bithynia'nın güneyinde kalan (olasılıkla Bilecik-Vezirhan/ Gölpazarı arasında) bir köyde patronusluk yapan senator soyundan gelen Annia Astilla ve yine Nikaia territoryumunda kalan Okaenoi köyünde (=Sakarya/ Taraklı yakınları) patronus olarak onurlandırılan Claudia Eias'tır (I. Nikaia, No. 1062, 1131, 1201)¹⁰. Bu isimlerden P. Postumus Severianus Apollothemis'in MS. III. yüzyılda yaşamış olduğu ve Septimius Severus döneminde öldürülen Postumius Severus ile akrabalık ilişkisi içinde olabileceği düşünülmektedir (I. Nikaia, No. 1131).

Görüleceği üzere Bithynia'daki patronaj sistemi ve patronus teriminin yerel ölçekli kullanımı MS. II-III. yüzyıllarda artmış, buna karşın bölgenin yerel elitleri hem ekonomik yardımlar hem de yapı-imar faaliyetleriyle tek seçenek haline gelmiştir¹¹. Bithynia bölgesinde bu türden bir gerileme söz konusu olsa da imparatorluğun diğer eyaletlerinde MS. III. ve V. yüzyıllar arasında halen etkin olan patronusların varlığı bilinmektedir. Özellikle İtalya ve Afrika'daki eyaletlerde M. Ceionius Iulianus Camenius, Valerius Publicola, Postumius Lampadius gibi oldukça ünlü ve etkin patronuslar mevcuttur (Arnheim, 1972, s. 220-222). Buna karşın patronusluk Yunan dünyasında zaman içerisinde klasik anlamdaki önemini ve yaygınlığını kaybetmiş, *πάτριον* terimi de Hıristiyanlık içerisinde genellikle ticari ilişkiler ve din şehidi havariler için kullanılan bir kelime halini almıştır (Bauer - Hutter, 1999, s. 297-298; Lampe, 1961, s.1053).

9 Romalı *negotiatores* ailelerin ele geçirilen pek çok yeni yerleşim yerine giderek iş yaptığı bilinmektedir. Öyle ki Gallia'daki Cenabum (Fransa/Orleans) kentinde meydana gelen isyanda kentteki pek çok *negotiator*'un da öldürüldüğü bilinmektedir. Bkz. Badian, 1981, s.71.

10 Yerleştikleri kentlerde *patronus* halini alan *negotiatores*in yerli halkla ağır yükümlülükleri bulunan işler yapmaları onlara olan desteği azaltmış, buna ek olarak imparatorluk dönemindeki "Romalılaşmış" yerel elitler yaratma politikasıyla birlikte de bu kimselere olan ihtiyaç ve destek büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bkz. Roy, 1978, s.265.

11 Antiokheialı Mixidemus gibi kimi *patronus*ların retorik hocalarını da himaye etmeye çalışarak patronaj sistemini hegemonik-politik bir araç haline getirmeyi amaçladıkları çeşitli örnekler de mevcuttur. Bkz. Criobire, 2013, s.115.

SONUÇ

Günümüzde dahi neredeyse tüm modern dillerde hala yaygın olarak kullanılan 'patronaj' terimi, Roma şehrinin kuruluşuna kadar uzanan ekonomik ve politik bir destek uygulamasını ifade etmektedir. Geç Cumhuriyet döneminde tüm Akdeniz'de popülerleşen, özellikle Roma'nın gücünden faydalanma aracı olarak kentler tarafından da kullanılan fakat zamanla eski önemini ve popülerliğini kaybeden bu sistemin tarihsel süreci hem patronajın geçirdiği dönüşümler hem de Anadolu'da değişen Roma politikalarını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bu yapı, özellikle geç cumhuriyet döneminde Yunan dünyasıyla yakınlaşma ve Romalı unsurların kabulünü kolaylaştırma aracı olarak da görülmüştür. Anadolu'daki ilk patronaj ilişkileri ise Roma'nın önerisiyle değil, özellikle Akdeniz kıyısındaki kentlerin politik destek arayışıyla başlamıştır. Patrocinium, bu yönüyle de söz konusu kentlerin Roma'ya yakınlaşmasında oldukça işlevsel bir araç olmuştur. Cumhuriyet döneminde patronajın yerel ekonomik destek aracı olmaktan çıkıp Roma'nın kentler üzerindeki kontrolünü sağlayan bir araç halini alma sürecinin yansıması olarak Anadolu kentlerindeki ilk ilişkiler bu aşamada başlamıştır. Roma'ya entegre olma konusunda çeşitli sorunlar yaşayan Bithynia kentleri ise diğer kentlere görece geç bir tarihte ilk kez patronus terimini kullanmıştır. Proconsul Lucius f. Rufus'u patronus olarak onurlandırmayla başlayan bu süreç, Bithynia'daki patronaj ilişkilerinin de ne şekilde devam edeceği konusunda ipucu vermektedir. Öyle ki, MS. I. yüzyıl sonlarına kadar Bithynia'daki patronaj ilişkileri doğrudan eyaleti yöneten valilerle olmuştur.

Roma'nın Anadolu'daki egemenliği neticesinde yeni bir sistem olarak Bithynia kentlerinde de görülen patronaj faaliyetlerini ve patronus teriminin kullanımını üç grupta ele almak mümkündür: Bunlardan ilki valilerin kentler tarafından patronus olarak onurlandırılmasıdır. İkincisi, Apamea gibi koloni kentlerinde de görüleceği üzere, kentin doğrudan bir Romalı veterani onurlandırdığı tipteki patronajlık sistemidir. Sonuncusu ise büyük oranda Latin-İtalik kökenli *negotiatores* veya *clarissimus/ clarissima* kimselerin Bithynia taşrasında yaşarken etrafındaki köylüleri veya çeşitli kimseleri himaye etmesidir. Bu açıdan Bithynia bölgesinde patronus teriminin ilk kullanıldığı örnekler kentler tarafından kullanılan yerel rekabete ve politik bir himayeye atıf yapmaktayken MS. II-III. yüzyıllarda Nikaia, Nikomedeia, Claudiopolis ve Strobilos gibi yerleşimlerde karşımıza çıkan örnekler büyük oranda yerel ölçekli bir ekonomik himaye ve azatlı-efendi ilişkisine atıf yapmaktadır.

Eyalet valilerinin patronus olarak sikkelerde veya yazıtlarda onurlandırılmasının İmparator Augustus'un uygulamaya koyduğu kurallarla zıtlık gösterdiği ve diğer eyaletlerden farklı olarak erken imparatorluk döneminde oldukça popüler olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun başlıca nedeni şüphesiz ki Nikomedeia ve Nikaia arasında bitmek bilmeyen rekabette patronusluğu da bir araç olarak kullanma arzusudur. Ayrıca valilerin de bu şekilde kentlerin kendilerine sadık kalmasını sağladığı muhtemeldir. Bu anlamda bölgenin en büyük kentleri tarafından onurlandırılan vali M. Plancius Varus'tan oldukça önemli ailelere mensup olan buna karşın Claudiopolis taşrasında toprak sahibi olarak yaşamını sürdüren Triaria Ignatia Lucilla'ya değin farklı nitelikteki kişiler için patronus veya patronissa terimi kullanılmıştır.

Bithynia kentlerindeki ihtiyaç duyan kimselerle özel himaye ilişkisinde bulunan patronusların ağırlıklı olarak MS. II.-III. yüzyıllarda ortaya çıkması, kırsal alanda bu kimselerin ekonomik veya politik yardımına ihtiyacı olan bazı ailelerin yaşadığını düşündürmektedir. Bir diğer olasılık ise bu kişilerin, yerel elitler gibi, servetlerini artırarak patronus olarak ön plana çıkmış olmalarıdır. Kırsal demosların patronuslarına dair bir bilgimizin olmayışı ise bu alanlarda kentlerdeki yerel elitlerin etkin olmasından kaynaklı olmalıdır. Ayrıca patronusların desteğiyle inşa edildiği bilinen bir yapının da söz konusu olmayışı, patronusların yalnızca taşrada ekonomik himaye odaklı ad hoc –amaca özgü- bir ilişkinin parçası olduğunu göstermektedir.

Bithynia örneğinde de görülen patronusların zor durumdaki halka yardım etmek isteyen hayırseverler olduğu ve kendisine tabi olanlardan herhangi bir beklentisi olmadığı söylenemez. Onursal veya resmi olarak patronus olan Romalı isimlerin öncelikli amacı şüphesiz ki zenginliklerini ve prestijlerini artırarak buldukları kentlerde güçlenmek ve yerel halkla yakınlaşmaktır. Valiler ise hem eyaletteki yönetimlerini sorunsuz hale getirerek politik bir denge sağlamak hem de olası sorunlar karşısında kendisini destekleyecek kitleler yaratmak amacıyla patronus olarak onurlandırılmayı desteklemiştir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Cass. Dio. Cassius Dio, *Roman History*, Volume VII: Books 56-60. çev. Earnest Cary-Herbert B. Foster, Harvard University Press, Cambridge 1924.
- Cic. Fam. Cicero, *Letters to Friends*, Volume I: Letters 1-113. çev. David R. Shackleton Bailey, Harvard University Press, Cambridge 2001.
- Cic. Verr. Cicero, *The Verrine Orations I: Against Caecilius. Against Verres*, Part I; Part II, Books 1-2, çev. Leonard H. G. Greenwood, Harvard University Press, Cambridge 1928.
- Dion. Hal. Ant. Rom. Dionysios of Halicarnassus, *Roman Antiques*: Books 1-2, çev. Earnest Cary, Harvard University Press, Cambridge 1937.
- Gai. Inst. Gaius, *Institutiones, Die Institutionen des Gaius. Texte zur Forschung*; Bd. 81, çev. Ulrich Manthe, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2004.
- Plin. Ep. Plinius, *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları*, çev. Çiğdem Dürüşken-Erendiz Özbayoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- Plut. Rom. Plutarkhos, *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*. çev. Bernadotte Perrin, Harvard University Press, Cambridge 1914.
- Tac. Ann. Tacitus, *Annals*: Books 1-3. çev. Clifford H. Moore, John Jackson. Harvard University Press, Cambridge 1931.

Modern Araştırmalar

- Adak, Mustafa (2016), "Nemesis in der bithynischen Metropole Nikaia und ein Prokonsul der Provinz Asia", *Vir Doctus Anatolicus. Sencer Şahin Anısına Yazılar*, Philia Supplement 1. ed. Burak Takmer – Ebru Nuriye Akdoğu Arca – Nuray Gökalp-Özgül, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1-32.
- Adak, Mustafa (2020), "Civic Notables and Their Honorific Titles in Roman Pamphylia and Pisidia", *Philanthropy in Anatolia through the Ages*. eds. O. Tekin, C. H. Roosevelt, E. Akyürek, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, 47-71.

- Arnheim, Michael T. W. (1972), *The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire*, Oxford: Clarendon Press.
- Badian, Ernst (1981), *Roman Imperialism in the Late Republic*, New York: Cornell University Press.
- Bauer, Johannes B., Manfred Hutter (1999), *Lexikon der christlichen Antike*, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 297-298.
- Baz, Ferit (2013), "Considerations for the Administration of the Province Pontus et Bithynia during the Imperial Period", *Cedrus* 1, 261-284.
- Becker-Bertau, Friedrich, *Die Inschriften von Klaudiu Polis. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 31* (I. Klaudiupolis), Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1986.
- Bloy, Dylan (2012), "Roman Patrons of Greek Communities before the Title Πάτριος." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 61/ S. 2, 168-201.
- Braund, David (1989), "Function and dysfunction: personal patronage in Roman Imperialism", *Patronage in Ancient Society*, ed. Andrew Wallace-Hadrill, New York: Routledge Press, 137-152.
- Bund, Elmar (1979), "Patronus", *Der Kleine Pauly*, C. 4, ed. Konrat Ziegler- Walther Sontheimer, Münih: Deutschen Taschenbuch Verlag, 559-560.
- Chausson, François (1997), "Les Egnatii et l'aristocratie italienne des IIe - IVe siècles". *Journal des savants* 2, 211-331.
- Corsten, Thomas (2007), "Prosopographische und onomastische Notizen III", *Gephyra* 4, 133-144.
- Corsten, Thomas (1987), *Die Inschriften von Apameia (Bithynien) und Pylai*. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 32 (I. Apameia), Bonn: Rudolf Habelt Verlag.
- Cribiore, Raffaello (2013), *Libanius the Sophist: Rhetoric, Reality, and Religion in the Fourth Century*, Londra: Cornell University Press.
- Dörner, Friederich Karl (1952), *Bericht über eine Reise in Bithynien*, Viyana: Röhrer.
- Eich, Peter (2005), *Zur Metamorphose des politischen Systems in der römischen Kaiserzeit: Die Entstehung einer „personalen Bürokratie“ im langen dritten Jahrhundert*, (Klio 9), Berlin: Akademie Verlag.
- Eilers, Claude (2002), *Roman Patrons of Greek Cities*, Oxford: Oxford University Press.
- Fernoux, Henri Louis (2004), *Notables et élites des cités de Bithynie aux époques hellénistique et romaine (IIIe s. av.-IIIe s. ap. J.-C.)*. Essai d'histoire sociale, Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux: Lyon.
- Ferrary, Jean Louis (1997), "The Hellenistic World and Roman Political Patronage", *Hellenistic Constructs: Essays in Culture, History, and Historiography*, ed. Paul Cartledge-Peter Garnsey- Erich S. Gruen, Londra: University of California Press, 105-119.
- Ganter, Angela (2015), *Was die römische Welt zusammenhält: Patron-Klient-Verhältnisse zwischen Cicero und Cyprian*, (Klio 26), Berlin: De Gruyter Press.
- Garnsey, Peter (1993), *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Garnsey, Peter – Greg Wolf (1989), "Patronage of the Rural Poor in the Roman World", *Patronage in Ancient Society*, ed. Andrew Wallace-Hadrill, New York: Routledge Press, 153-170.
- Goldbeck, Fabian (2010), *Salutationes: Die Morgenbegrüßungen in Rom in der Republik und der frühen Kaiserzeit*, (Klio 16), Berlin: Akademie Verlag.
- Gruen, Erich S. (1984), *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, C. I, Londra: University of California Press.
- Hemelrijk, Emily A. (2004a), "City Patronesses in the Roman Empire." *Historia: Zeitschrift Für Alte Geschichte* 53/ S. 2, 209-45.
- Hemelrijk, Emily A. (2004b), "Patronage of Cities: the Role of Woman", *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives*, ed. Luuk De Ligt vd, Amsterdam: Brill Press, 415-427
- Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes*, 4, fasc. 1-9, ed. Georges Lafaye, Paris: Ernest Leroux, 1908-1927.
- Inscriptiones Graecae, XIV. Inscriptiones Graecae Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, ed. Georg Kaibel, Berlin: Georg Reimer, 1890.

- Johnson, Terry – Christopher Dandeker (1989), “Patronage: relation and system”, *Patronage in Ancient Society*, ed. Andrew Wallace-Hadrill, New York: Routledge Press, 219-238.
- Lampe, Geoffrey Hugo (1961), *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford: Clarendon Press.
- Le Roy, Christian (1978), “Richesse et exploitation en Laconie au Ier siècle av. J.-C.” *Ktèma: civilisations de l’Orient, de la Grèce et de Rome antiques* 3, 261-266.
- Madsen, Jesper Majbom (2009), *Eager to be Roman: Greek Response to Roman Rule in Pontus and Bithynia*, Londra: Duckworth.
- Marek, Christian (2003), *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern Verlag.
- Münzer, Friedrich (1942), “*Pacilius*”, *Real-Encyclopädie d. klassischen Altertumswissenschaft*, C. XVIII. 2, Stuttgart 1942, 2081.
- Nicols, John (1989), “*Patrona Duitatis: Gender and Civic Patronage*” *Studies in Latin Literature and Roman History*, Collection Latomus 5, 117-142.
- Nicols, John (1990), “Patrons of provinces in the early principate: The Case of Bithynia”. *ZPE* 80, 101-108.
- Nicols, John (2014), *Civic Patronage in the Roman Empire*, Boston: Brill Press.
- Nollé, Johannes (1999), “Marktrechte außerhalb der Stadt: Lokale Autonomie zwischen Staathalter und Zentralort”, *Lokale Autonomie und römische Ordnungsmacht in den Kaiserzeitlichen Provinzen vom 1. bis 3. Jahrhundert*, ed. W. Eck, Münih: Oldenburg Verlag, 93-114.
- Prosopographia Imperii Romani*, Saec. I. II. III., Pars VII, Fasciculus 1 (PIR VII, 1), ed. Werner Eck vd., Berlin: Walter De Gruyter 2009.
- Quass, Friedemann (1993), *Die Honoratiorenschicht in den Städten des griechischen Ostens: Untersuchungen zur politischen und sozialen Entwicklung in hellenistischer und römischer Zeit*, Stuttgart :Franz Steiner Verlag.
- Raepsaet-Charlier, Marie Therese (1981), “*Clarissima Femina*”, *RIDA* 28, 189-212.
- Raepsaet-Charlier, Marie Therese (1987), *Prosopographie des femmes de l’ordre sénatorial (Ier-IIe siècles)*, Louvain: Aedibus Peeters.
- Remy, Bernard (1989), *Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d’Anatolie au Haut-Empire (31 av. J.-C.- 284 ap. J.-C.) (Pont-Bithynie, Galatie, Cappadoce, Lycie-Pamphylie et Cilicie)*, (Varia Anatolica 2), İstanbul: Institut Français d’Études Anatoliennes-Georges Dumézil.
- Rendina, Simone (2020), “The Cities of the Greek East after the First Mithridatic War. Aspects of Sulla’s Financial Policy”, *Phasis* 23, 74-92.
- Roller, Matthew B. (2001), *Constructing Autocracy: Aristocrats and Emperors in Julian-Claudian Rome*, New Jersey: Princeton University Press.
- Saller, Richard P. (1982), *Personal Patronage under the Early Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schuler, Christof (1998), *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien*, Vestigia 50, Münih: C. H. Beck Verlag.
- Settipani, Christian (2000), *Continuité Gentilice et Continuité Sénatoriale dans les Familles Sénatoriales Romaines à l’époque Impériale*, Oxford: Oxford University Press.
- Sherk, Robert K. (1993), *Rome and the Greek East to the Death of Augustus*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sirks, Adriaan Johan Boudewijn (1980), “A Favour to rich Freed Women (libertinae) in 51 A.D. On Sue. Cl. 19 and the Lex Papia”, *RIDA* 27, 283-293.
- Sommer, Stefan (2006), *Rom und die Vereinigungen im südwestlichen Kleinasien (133 v. Chr. – 284 n. Chr.)*, Hennef: Buchverlag Marthe Clauss.
- Şahin, Sencer, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia). Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien* 9, 10,1-2 (I. Nikaia), Bonn: Rudolf Habelt Verlag, 1979, 1981-1982.
- Takmer, Burak-Murat Arslan-Nihal Tüner Önen (2006), “New Inscriptions from the Kayseri Museum I”. *Gephyra* 3, 169-181.
- Tanner, Jeremy (2000), “Portraits, Power and Patronage in the Late Roman Republic”, *JRS* 90, 18-50.

Tituli Asiae Minoris, IV. Tituli Bithyniae linguis Graeca et Latina conscripti, I. Paeninsula Bithynica praeter Chalcedonem. Nicomedia et ager Nicomedensis cum septentrionali meridianoque litore sinus Astaceni et cum lacu Sumonensi, ed. Friedrich Karl Dörner, Viyana: Röhrer, 1978.

Touloumakos, Johannes (1988), “Zum römischen Gemeindepatronat im griechischen Osten”, *Hermes* 116/S.3, 304-324.

Verboven, Koenraad (2002), *The Economy of Friends. Economic Aspects of Amicitia and Patronage in the Late Republic*, Brüksel: Éditions Latomus.

Wallace-Hadrill, Andrew (1989), “Patronage in Roman Society: from Republic to Empire”, *Patronage in Ancient Society*, ed. Andrew Wallace-Hadrill, New York: Routledge Press, 63-88.

URL Kaynaklar

<https://scholarlyeditions.brill.com/sego/> son erişim tarihi: 22.01.2022.

<https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> son erişim tarihi: 16.11.2022.

<https://cil.bbaw.de/ace/id/8810/> son erişim tarihi: 26.01.2023.

<https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh> son erişim tarihi: 26.01.2023.

ERKEN TUNÇ ÇAĞINDA FİZİKSEL AKTİVİTE VE MOBİLİTE: RESULOĞLU (ÇORUM) İSKELETLERİNE AİT UZUN KEMİKLERİN KESİTSEL GEOMETRİK ANALİZİ

PHYSICAL ACTIVITY AND MOBILITY IN THE EARLY BRONZE AGE: CROSS-SECTIONAL GEOMETRIC ANALYSIS OF LONG BONES FROM RESULOĞLU (ÇORUM) SKELETONS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 22 Temmuz 2022	Received: July 22, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 07 Ağustos 2022	Peer Review: August 07, 2022
Kabul: 19 Temmuz 2023	Accepted: July 19, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1146857

Belkıs ABUFAUR* - Derya ATAMTÜRK** - Ayşegül ŞAHİN*** - İzzet DUYAR****

ÖZET

Arkeolojik alanlarda ele geçen organik kalıntılardan yola çıkarak insanların hareket tarzları ve mobilite örüntülerini ortaya çıkarmaya çalışan araştırmalarda son dönemlerde önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Yeni tıbbi görüntüleme teknikleri uzun kemiklerin kesitsel özelliklerinin (geometrisinin) biyomekanik yöntemlerle incelenmesini kolaylaştırmış ve bu tip araştırmaların artmasına neden olmuştur. Bu çalışmada, Resuloğlu (Çorum) Erken Tunç Çağı (ETÇ III) topluluğuna ait uzun kemiklerin kesitsel geometrik analizi yapılarak bu dönemde yaşayan insanların fiziksel aktivite ve mobilite tarzlarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra, fiziksel aktivite örüntüsünün yaşam/geçim biçimi ve yaşanan coğrafya ile bağlantısı da ele alınmıştır. Bunlara ek olarak, fiziksel aktivite ve mobilitenin cinsiyetler arasında farklılık gösterip göstermediği ve söz konusu farklılığın toplumsal işbölümüne yansımaları da irdelenecektir. Analizler 10 bireye ait 13 femur, 16 bireye ait 19 humerus ve 4 bireye ait 4 tibia olmak üzere toplam 30 bireye ait 36 uzun kemik üzerinde gerçekleştirilmiştir.

* Yüksek Lisans Mezunu, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü,
e-posta: meha.abufaur@gmail.com ORCID: 0000-0002-1368-5809

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü Paleoantropoloji Anabilim Dalı,
e-posta: deryaatamurk@gmail.com ORCID: 0000-0002-4819-7768

*** Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü Paleoantropoloji Anabilim Dalı
e-posta: aysegul.sahin@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-4593-3640

**** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü Fiziki Antropoloji Anabilim Dalı
e-posta: izzetduyar@gmail.com ORCID: 0000-0002-4578-0528

Bu makale, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 29130 numaralı proje çerçevesinde ve İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Antropoloji Anabilim Dalı) tarafından onaylanan Belkıs Abufaur'un 2019 yılına ait yüksek lisans tez verilerinin yeniden değerlendirilmesi ve yazılması suretiyle oluşturulmuştur.

Uzun kemik diafizlerinin kesit görüntüleri bilgisayarlı tomografi yardımıyla alınmıştır. Kesitlerde kortikal alan (CA) ve eğilme-burulmaya karşı gösterilen dayanım (Z_p) ve değişmezlik (J) değerleri hesaplanmıştır. Resuloğlu ETÇ dönemine ait insanların kemiklerine binen yükün özellikle alt uzuvlarda etkili olduğu tespit edilmiştir. İncelenen kesitsel geometrik parametreler, erkeklerin alt uzuvlarında eğilme, burulma ve yatay hareketlere bağlı zorlanmaların daha fazla meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Erkeklerde kesit modülünün (Z_p) değeri karşılaştırılan diğer tüm prehistorik toplumlardan daha yüksek çıkmıştır ki bu, karşılaşılan fiziksel zorlanmaların boyutunu gözler önüne sermektedir. Buna karşılık üst uzuvların eğilme-burulma zorlanması ise erkekler ve kadınlar arasında istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılık göstermemiştir. Resuloğlu iskeletlerinde (özellikle erkeklerde) alt uzuvlarda irilik ve dayanıklılığın diğer prehistorik toplumlara göre daha fazla olmasının olası nedenleri arasında, yaşanan coğrafya, topografya ve geçim ekonomisi yer almaktadır. Resuloğlu'nun engebeli bir arazide ve dik yamaçların hâkim olduğu bir coğrafyada konumlanmış olması, eğilme ve burulma dayanımını artıran önemli bir faktördür. Bunun yanı sıra, Resuloğlu insanların hayvancılık yönü ağır basan bir agropastoral yaşam tarzını sürdürmelerinin de bu örüntünün ortaya çıkmasında etkileri olmuştur. Araştırmamızda, hayvancılık faaliyetlerinin daha çok erkekler tarafından yürütülmüş olabileceğine işaret eden bulgulara ulaşılmıştır. Kesitsel geometrik özellikler, Resuloğlu toplumunda cinsiyete dayalı iş bölümünün belirgin olduğunu, erkeklerin kadınlara kıyasla daha fazla fiziksel güç gerektiren aktivite ve işleri yaptıklarını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kesitsel Geometrik Analiz, Hareket Örüntüsü, Mobilite, Agropastoral Geçim Ekonomisi, Toplumsal İş Bölümü

ABSTRACT

In recent years, significant developments have been made to reveal people's activity and mobility patterns based on organic and human remains found in archaeological sites. New medical imaging techniques have facilitated the examination of the cross-sectional features (geometry) of long bones by biomechanical methods and have led to an increase in this type of research. In this study, it was aimed to reveal the physical activity and mobility patterns of the Resuloğlu (Çorum, northern Central Anatolia) Early Bronze Age (EBA III) people by making cross-sectional properties of the long bones. In addition, the relationship between physical activity pattern, livelihood and geography were analyzed. In addition to these, whether physical activity and mobility differ between sexes and the reflection of this difference on the social division of labor has also been examined. The cross-sectional geometric analysis was applied to 36 long bones (30 individuals), 13 femora (10 individuals), 19 humeri (16 individuals), and 4 tibiae (4 individuals). Section images of long bone diaphysis were taken by computed tomography. Cross-sectional ability to resist compression-tension (CA), polar section modulus (Z_p), and polar second moment of area (J) were calculated. Our study shows that the load especially has an impact on the lower limb bones of Resuloğlu EBA people. The cross-sectional geometric parameters examined illustrated that the lower limbs of males had more strain due to bending, torsion, and lateral movements. The cross-section modulus (Z_p) value in males was higher than in all other prehistoric societies compared, revealing the extent of the physical challenges faced. However, bending-torsion strain of the upper limbs did not differ statistically between men and women. Geography, topography and subsistence economy are among the possible reasons why the lower limb size and strength are higher in Resuloğlu skeletons (especially in males) than in other prehistoric societies. The fact that Resuloğlu is located on a rough terrain and a geography dominated by steep slopes is an important factor that increases its bending and torsional strength. In addition, the fact that the people of Resuloğlu adopted an agropastoral lifestyle dominated by animal husbandry also contributed to the emergence of this pattern. The findings of our study indicate that livestock activities may have been carried out mostly by males. Cross-sectional geometric features reveal that there is a sex-based division of labor in the society, and that males perform activities and jobs that require more physical strength than females.

Keywords: Cross-sectional Geometric Analysis, Activity Pattern, Mobility, Agro-pastoral Subsistence Economy, Division of Labor

GİRİŞ

Canlıların sahip olduğu form ve işlevsel özelliklerin çeşitliliği ve bunların sebeplerini ortaya çıkarmak farklı alanlarda çalışan uzmanların sayesinde gerçekleşmiştir. Bu konudaki çalışmaların öncüsü konumunda olan Julius Wolff (1892), iskelet sistemini detaylı bir şekilde incelediği *Das Gesetz der Transformation der Knochen* adlı kitabında, erişkinlik döneminde maruz kalınan fiziksel etkenlerin morfojenetik gelişimi etkilediği ve bunun sonucunda da iskelet sisteminin yapı ve şeklini değiştirdiğini belirtmiştir. Wolff'un, canlıların gelişimleri sırasında maruz kaldıkları mekanik etkilerin fiziksel özelliklere, yenilenme süreçlerine ve yaşlanmasına etki ettiği fikri günümüzde "kemiğin fonksiyonel adaptasyonu" olarak adlandırılmaktadır (Carter ve Beaupre, 2001). Kemiğin fonksiyonel adaptasyon prensibi kısaca mekanik yük altında kalan kemiğin bu yüke karşı yapısını ayarlaması ve değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Beden boyutunun iri olması ya da artan kas aktivitesi nedeniyle meydana gelen ekstra zorlanmaya (*strain*) karşı kemikler, çoğalan bu stresi normal düzeyine çekmek ve dayanıklılığı artırmak için yeni kemik doku oluşumunu uyarmaktadır.

Kemik üzerinde gerçekleşen uyarlanmalar sıklıkla biyomekanik yöntemlere başvurularak incelenmektedir. Buna göre uzun kemiklerin diafizinin gösterdiği kuvvet ve dayanıklılık, mekanikte kullanılan "kiriş modeli" yardımıyla hesaplanabilmektedir. Kirişe binen kuvvet ve kirişin buna karşı gösterdiği mukavemet ile uzun kemiklerin gün içerisinde maruz kaldıkları kuvvetlere karşı gösterdikleri tepkiler benzerdir (Timoshenko ve Gere, 1972; Shigley, 1976). Bu anlamda uzun kemiklerin diafizleri inceleme yapmak için uygun alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla dışarıdan uygulanan kuvvet, kirişin kesitsel geometrik özelliklerine (şekil, boyut, kemik kütlelerinin dağılımı) bakılarak anlaşılabilir (Larsen, 1995; Ruff, 2000; Ruff ve Hayes, 1983; Stock ve Pfeiffer, 2001).

Antropoloji alanında eski insan topluluklarının uzun kemik diafizlerinden alınan kesit ve derinlik ölçülerinin yanı sıra kemiğin toplam subperiostal alanı (TA), kortikal alanı (CA) ve kemik iliği kanalının alanı (MA) ölçülerek incelenen topluluğun hareket örüntüsü, yaşam şekli ve büyüme örüntüleri hakkında bilgi edinilmektedir (Dobson ve Trinkaus, 2002; Holt, 2003; Marchi, 2008; Marchi ve ark., 2006; Ogilvie ve Hilton, 2011; Ruff ve Hayes, 1983; Ruff ve ark., 1984; Stock ve ark., 2011; Wescott, 2001; Wescott ve Cunningham, 2006). Bu çalışmada Resuloğlu topluluğuna ait uzun kemiklerin kesitsel geometrik özellikleri incelenerek Erken Tunç Çağı insanların mobilite seviyeleri ve günlük fiziksel aktivite örüntüleri ortaya konmaya çalışılmaktadır. Buna ek olarak, mobilite

ve aktivite açısından cinsiyetler arasında farklılığın olup olmadığı ve aktivitelerin uzuvların sağ-sol kullanımına ne ölçüde yansydıkları sorularına da yanıt aranmaktadır.

MATERYAL VE METOT

Materyal

Çalışma, Çorum ili Uğurludağ ilçesi sınırları içinde bulunan Resuloğlu (ETÇ III) nekropolünde açığa çıkartılan insan iskelet kalıntıları üzerinde gerçekleştirilmiştir. Resuloğlu nekropolü 1998 yılında keşfedilmiş olup (Yıldırım, 2006) bu alandaki sistematik kazı çalışmaları 2003 yılında Çorum Müze Müdürlüğü başkanlığında ve Ankara Üniversitesi Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Dr. Tayfun Yıldırım'ın bilimsel sorumluluğunda başlatılmış (Sipahi ve Yıldırım, 2000) ve kazı çalışmaları 2017 yılı itibarıyla sonlandırılmıştır. İlk yıllarda nekropol alanında yoğunlaşan çalışmalar sonraki yıllarda yerleşim yerine kaydırılmış ve kazı çalışmaları sırasında toplam 288 mezar açığa çıkarılmıştır (Dardeniz ve Yıldırım, 2022). Yerleşim yerinin değişik yerlerinden alınan örnekler üzerinde yapılan karbon 14 analiz sonuçları MÖ 2500/2400-2100/2050 tarihlerini vermiştir (Dardeniz ve Yıldırım, 2022).

Elinizdeki çalışma Resuloğlu nekropolünde gün ışığına çıkarılan toplam 115 insan iskeleti içinde uygun özellikleri taşıyan uzun kemikler üzerinde gerçekleştirilmiştir. İskeletlerin genel antropolojik ve demografik özellikleri daha önceki yıllarda tanımlanmış ve çeşitli yayınlarda ele alınmıştır (Atamtürk ve Duyar 2009; Duyar ve Atamtürk, 2011; Şahin, 2017; Şahin ve ark., 2018)¹. İskeletlerde uzun kemiklerin kesitsel geometrik özelliklerinin, büyüme dönemini tamamlamış yani epifizleri tamamen kapanmış bireylerde yapılması nedeniyle (Ruff ve Hayes 1983; Sladek ve ark., 2006; Wescott ve Cunningham, 2006) çalışmamızda da yetişkin bireylerin kemikleri incelenmiştir. Yaş faktörüne ek olarak, hastalık ve belirgin travma izi bulunan iskeletler de çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Bu kriterler dikkate alındığında Resuloğlu topluluğuna ait 81 femur, 100 humerus ve 77 tibia kemiğinden bütünlüğü korunmuş olan 19 humerus (12'si kadın, 7'si erkek), 13 femur (7'si kadın, 6'sı erkek) ve 4 tibia kemiği (3'ü kadın, 1'i erkek) üzerinde ölçü alınabilmektedir. Bazı bireylerde hem sağ hem de sol taraf kemikleri ele geçtiği için sonuçta 16 bireyin humerusu, 10 bireyin femuru ve 4 bireyin tibiası bu çalışmanın materyalini oluşturmuştur. İncelenen uzun kemiklerin cinsiyetlere göre dağılımı Şekil 1'deki grafikten izlenebilir.

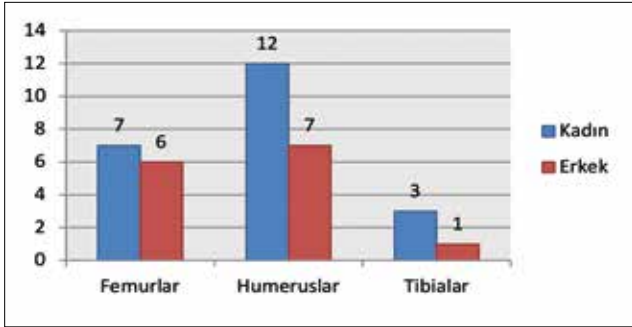
¹ Resuloğlu'ndan çıkarılan ve ETÇ dönemine tarihlendirilen insan iskeletleri farklı çalışmalara da konu olmuştur. Bu çalışmalar için bkz. Atamtürk ve Duyar, 2010; Güner et al., 2011; Şahin, 2017; Şahin ve ark., 2018; Arıcan et al., 2018.

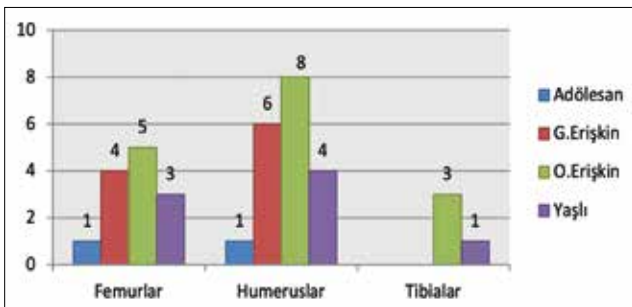
İncelenen kemiklerin yaş gruplarına göre (adölesan, genç erişkin, orta erişkin ve yaşlı) dağılımları Şekil 2'de verilmiştir. Buradan da görüleceği üzere tüm yaş gruplarına mensup materyal bulunmaktadır, ancak tahmin edileceği gibi adölesan² ve yaşlı grupta ölçülen kemik sayısı görece azdır.

İncelenen uzun kemiklerin sağ-sol ayrımları ve bu ayrımın cinsiyet grupları yönünden dağılımları Şekil 3'te görülebilir. Buna göre incelenen 13 femur kemiğinin 7'si sağ, 6'sı sol tarafa; 19 humerus kemiğinin 8'si sağ, 11'i sol tarafa; 4 tibia kemiğinin 1'i sağ, 3'ü sol tarafa aittir. Uzun kemiklerin sağ-sol ayrımlarının yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında, 7 sağ femur kemiğinin 2'sinin genç erişkin, 4'ünün orta erişkin ve 1'inin yaşlı gruba ait olduğu görülür (Şekil 4). Sağ humerus kemiği 6 erişkin, 2 yaşlı, sol humerus kemiği ise 1 adölesan, 8 erişkin ve 2 yaşlı bireyle temsil edilmektedir.

Tahmin edileceği üzere iskelet popülasyonlarında aynı bireyin hem sağ hem de sol kemikleri sağlam olarak ele geçemeyebilir. Nitekim Resuloğlu popülasyonunda da 3 bireyin hem sağ hem sol femurları, 3 bireyin de hem sağ hem humerusları ölçülebilir vaziyette ele geçmiştir. İncelenen tibialarda ise hem sağ hem de solu ölçülebilecek düzeyde sağlam olan iskelet bulunmamaktadır.

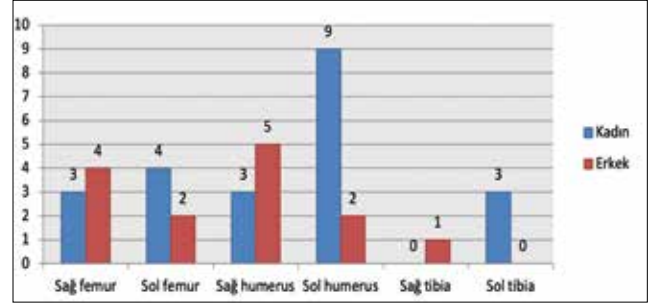

Şekil 1. Resuloğlu topluluğunda incelenen uzun kemiklerin cinsiyetlere göre dağılımı. / *Distribution of long bones examined in the Resuloğlu community by sex.*

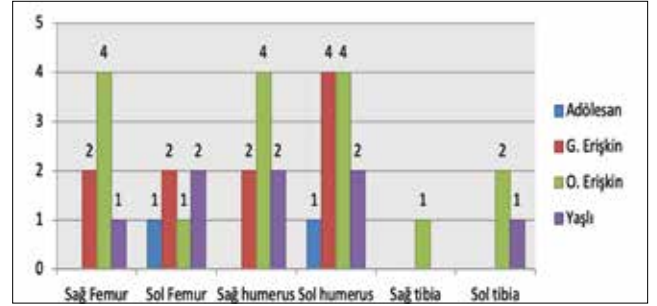

Şekil 2. Resuloğlu topluluğunda incelenen uzun kemiklerin yaş gruplarına göre dağılımı. / *Distribution of the long bones examined in the Resuloğlu community by age groups.*

2 Araştırmaya dâhil edilen bu adölesanlarda uzun kemik epifizlerinin tamamen kaynaşmış olduğu ve bu çalışmaya engel olacak hiçbir patolojik lezyon taşımadıkları vurgulanmalıdır.

Şekil 3. İncelenen uzun kemiklerin cinsiyetlere göre dağılımı. / *Distribution of examined long bones by sex.*

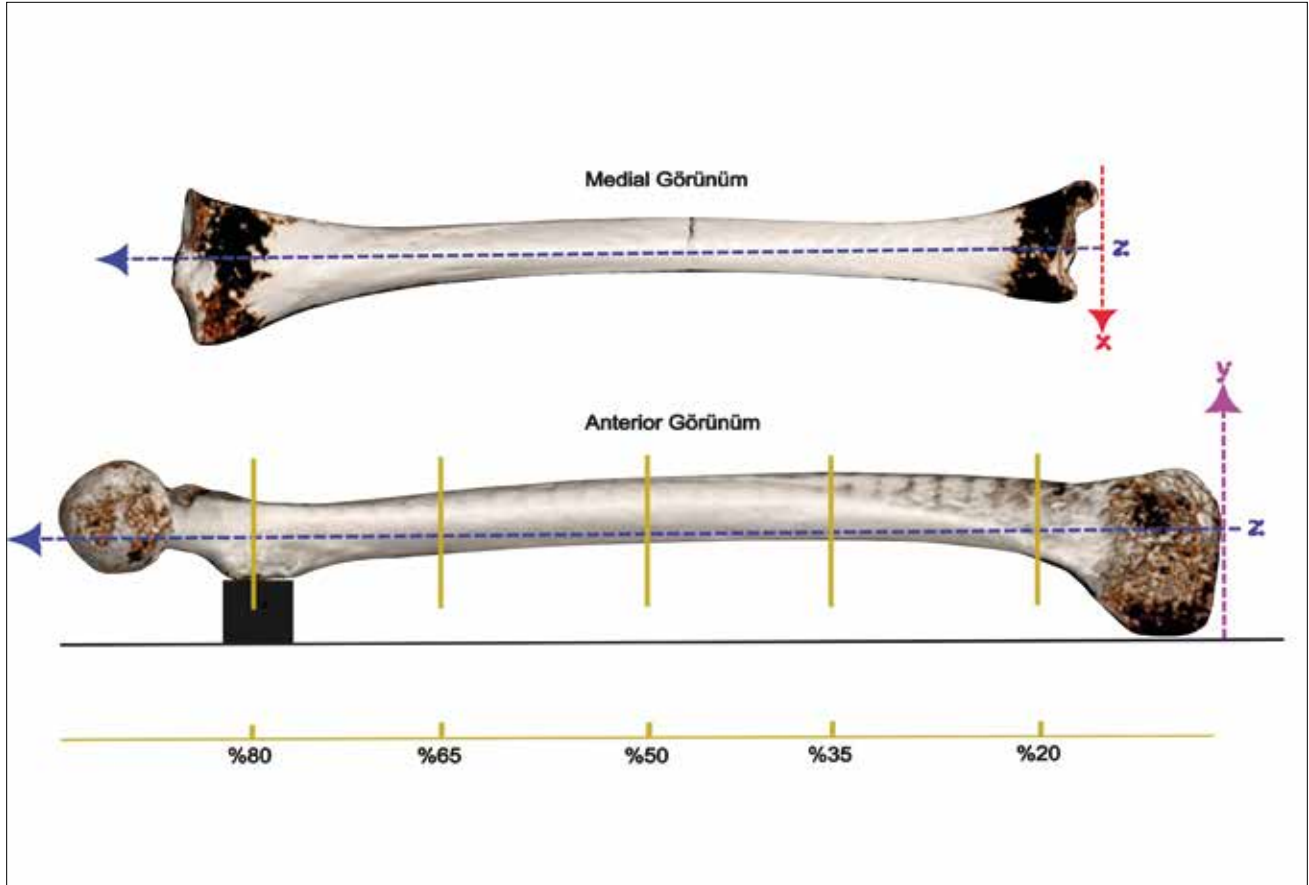
Şekil 4. İncelenen uzun kemiklerin yaş gruplarına göre dağılımı. / *Distribution of examined long bones by age groups.*

Metot

Kiriş modelinde kemiğin değişmezlik (atalet) ve dayanıklılık değerlendirmesi, uzun kemik diafizlerinin orta bölgesinden ölçülen kortikal alan (CA) değerinden yapılmaktadır (Ruff 2008). Bu sebeple araştırmaya uygun bulunan 36 kemik anatomik pozisyonda osteometri tahtasına yerleştirilerek uzunluk değerleri ölçülmüştür. Kemik kesit geometrilerinin yüklerden etkilendiği bilinmektedir (Lovejoy ve ark., 1976, Ruff ve Hayes, 1983). Bu nedenle çalışmamızda daha önceden elde edilen kemik uzunlukları, Şekil 5'te görüleceği üzere, %20'lik dilimler oluşturacak şekilde 5'e bölünerek kemiklerin kesit özelliklerinin inceleneceği noktalar belirlenmiştir.

Daha önce yapılan çalışmalarda alt ekstremite diafizlerinin orta bölgesinin, eğilme yüklenmesi³ altında en yüksek oranları sergilediği gözlenmiştir (Ruff ve Hayes, 1983). Orta noktaların yanı sıra femurun %80'e denk gelen kesitinin, mediolateral burulma yüklenmesini⁴ en iyi yansıtan bölge olduğu tespit edilmiştir (Ruff ve Hayes, 1983). Humerus kemiğinin ise orta noktaya distalden en yakın %35 ya da %40'lık bölgeleri, deltoid çıkıntısı hesaplama dışı bıraktığı için çekime uygun görülmüştür (Ruff ve Hayes, 1983).

- 3 Uzun kemiklerin eğilmesine yol açan yüklenmeler. Bu eğilme, kemiğin eksenine tam düşey olarak meydana gelmeyen, yani belli bir açıyla meydana gelen zorlanmalar neticesinde oluşur ve gövde ortasında konkavite meydana gelir (Bankoff, 2012).
- 4 Uzun kemikleri kendi ekseninde dönmeye ya da kemiği burğaç yapacak şekilde dönmeye zorlayan yüklenmeler (Bankoff, 2012).

Şekil 5. Çekim öncesi kemik eksenlerinin ve osteometrik noktaların belirlenme işleminin M149'a ait sol femur ve EBTS 3 bireyine ait sol tibia kemiği üzerinde şematik gösterimi. / Schematic representation of the determination of bone axes and osteometric points before extraction on the left femur of M149 and the left tibia of EBTS 3 individual.

Bu nedenle çalışmamızda literatürle de uyum sağlamak için femur ve tibia kemiklerinde uzunluğunun %50'nci noktası (yani kemiğin ortası), humerusta kemiğin uzunluğunun üst %35'inci noktası bilgisayarlı tomografi⁵ (BT) çekimine hazır hale getirilmiştir.

Çekim esnasında kemiklerin gantry açıklığına X, Y, Z eksenlerine göre yerleştirilmiş olmasına dikkat edilmiştir. Elde edilen görüntülerin periostal ve endosteal sınırları, Adobe Photoshop yazılım programı kullanılarak belirginleştirilmiştir. Kesit özelliklerinin hesaplamaları ise ImageJ programı yardımıyla açılan ve bir mühendislik eklentisi olan MomentMacro⁶ programıyla yapılmıştır.

Kesitsel Geometrik Özellikler

Kemik diafizinin kortikal alanından eğilme ve burulmaya yol açacak zorlanmalara karşı gösterdiği

direnç, atalet momenti ya da diğer adıyla eylemsizlik momenti⁷ ile bulunmaktadır (Larsen, 1995; Larsen, 2002; Ruff ve Hayes, 1983). Toplam subperiostal alan (TA) kemik kesitinin boyutunu, kortikal alan (CA) ise kesitte bulunan kompakt kemik miktarıyla orantılı basma/çekme zorlanması hakkında bilgi vermektedir. Atalet momenti (I ve J), eğilme ve burulma zorlanmalarına karşı kemik kesit dayanıklılığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Larsen, 2002; Ruff ve Hayes, 1983). Polar atalet momenti (J), iki eğilme değişmezliğinin ($I_{max}+I_{min}$) sonucunu gösteren kemik diafizinin burulma ve eğilme değişmezliğinin ölçütü olarak dikkate alınmaktadır (Trinkaus ve Ruff 1999).

Kişinin mobilite ve aktivite seviyesini belirlemede öncelikli kemikler alt ekstremitede yer alan tüm uzun kemikler olmakla birlikte bu anlamda en fazla incelenen kemikler femur ve tibia'dır. Femur diafizinin ortasından alınan kesit görüntüsünden hesaplanan kesit modülü (Z_p) kemiğin burulma ve eğilmeye karşı direncini göstermektedir.

⁵ Kemik üzerinde tespit edilen noktaların bilgisayarlı tomografi (BT) çekimleri İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Radyoloji Bölümünde bulunan Siemens Somatom Sensation Cardiac makinesiyle yapılmıştır. Çekim protokolü KV: 120, kesit kalınlığı: 1mm, B31f kernel, zoom factor: 0,97 olarak belirlenmiştir.

⁶ Çalışmada MomentMacroJ v1.4B sürümü kullanılmıştır.

⁷ Moment mühendislikte döndürebilme kabiliyeti olarak kullanılmaktadır. Moment şiddeti kuvvetle eksen etrafında materyali döndürme anlamına geldiğinden F.I olarak ifade edilir (Bozdager 2016).

Ayrıca kemiğe binen yükün niteliğini ortaya koymak için ön-arka (A-P) ve sağ-sol (M-L) eksenlerindeki eğilme dayanımının (mukavemet) birbirine oranı (Zx/Zy) hesaplanmıştır. Bu oran kemik diafizinin şeklini ortaya koymaktadır; 1'e eşit olan Zx/Zy değeri kemiğin her iki ekseninde de eşit yüklenmeye maruz kaldığını, 1'den büyük değerler A-P eksenindeki yüklenmenin M-L eksenindeki yüklenmeye nazaran daha fazla olduğunu, tam tersi durumda ise değer 1'den düşük değerler verdiğini ifade etmektedir. Zx/Zy (eğilme dayanımı) oranının 1'den yüksek çıkması A-P eksenlerindeki yüklenmenin, dolayısıyla kuadriseps ve hamstring kaslarının, tırmanma gibi aktivitelerde sıkça kullanıldığını ifade etmektedir (Ruff, 1987). Bu da femur iriliği, mobilite ve yaşanan arazi arasında ilişki olduğu anlamına gelmektedir (Ruff ve ark., 2006).

Beden kütlesi, hareket sisteminin hem aksel yüklenmesine hem de alt uzuv üzerindeki burulma ve eğilme yüklenmelerine doğrudan etki etmektedir (Ruff ve ark., 1993). Bu nedenle kemiklerden elde edilen matematiksel değerlerin beden kütlesi ile standardize edilmesi (düzeltmesi) büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple çalışmada kemiklerin kesitsel geometrik değerleri hesaplanmadan önce bireylerin beden kütlesi tahmin edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu hesaplamalarda femur başının (*caput femoris*) genişlik ölçülerinden geliştirilen aşağıdaki regresyon eşitliklerine başvurulmuştur (Auerbach ve Ruff 2006; Ruff ve ark., 2006; Sladek ve ark., 2006; Stock ve Macintosh, 2016):

1. Beden kütlesi (BK, kg) = 2,741 x Femur başının çapı – 54,9 (erkekler)
2. Beden kütlesi (BK, kg) = 2,426 x Femur başının çapı – 35,1 (kadınlar)
3. Beden kütlesi (BK, kg) = 2,239 x Femur başının çapı – 39,9⁸
4. Beden kütlesi (BK, kg) = 2,268 x Femur başının çapı – 36,5⁹

Kesitsel parametrelerin beden kütlesi ile standardizasyonu için kullanılan eşitlikler Tablo 1'de yer almaktadır. Kırılmaya karşı kemiğin gösterdiği değişmezliğin ölçümü için kullanılan I_{max} , I_{min} ve J , beden kütlesinin kemik uzunluğunun karesiyle çarpımına bölünerek; bedene uygulanan kuvvete karşı kemiklerin gösterdiği dayanımını ölçen kesit modülü (Zp) ile ön-arka (A-P) ve sağ-sol (M-L) kortikal kalınlıkları ile maksimum ve minimum kesit modülleri (Zx , Zy) beden kütlesi ve kemik uzunluğu değeri üzerinden standardize edilmiştir (Marchi ve ark., 2006;

Tablo 1. Uzun kemiklerden alınan ölçülerin standardizasyonunda kullanılan formüller / *Formulas used for standardization of measurements taken from long bones.*

Kemik	Standardizasyon işlemi
Humerus (n = 19)	TA/Uzunluk3
	CA/Uzunluk3
	J/Uzunluk5.33*
	Zp/Uzunluk5,33
Femur (n = 21)	(TA/BK) x 102
	(CA/ BK) x 102
	J/(BK x Uzunluk2) x 105 **
	Zp/(BK x Uzunluk) x 104
Tibia (n = 4)	(TA/BK) x 102
	(CA/ BK) x 102
	J/(BK x Uzunluk2) x 105 **
	Zp/(BK x Uzunluk) x 104
Kısaltmalar: TA: Toplam alan; CA: Kortikal alan; I: Atalet momenti;	
J: Polar atalet momenti; Zp: Polar kesit modülü; BK: Beden kütlesi.	
* Ruff ve ark., 1993; Ruff, 2019.	
** Marchi ve ark., 2006; Ruff, 2008; Shaw ve Stock, 2009.	

Ruff, 2008; Shaw ve Stock; 2009).

Kemiklerdeki yüklenmenin cinsiyetler arası gösterdiği farklılık, diğer bir deyişle seksüel dimorfizm [(erkekler - kadınlar) / kadınlar] x 100 formülü kullanılarak hesaplanmıştır (Stock ve Pfeiffer 2004; Ruff, 2005). Elde edilen tüm biyomekanik değerler PASW Statistics 18 programına aktarılarak gruplar arasındaki farklılıklar parametrik olmayan testlerden Mann-Whitney U testi ile sınanmıştır.

BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

Resuloğlu topluluğunda incelenen uzun kemiklerin kesitsel geometrik özellikleri cinsiyet grupları özelinde Tablo 2'de verilmiştir (tablolarda istatistiksel olarak anlamlı farklılık gösteren değişkenler koyu renklerle işaretlenmiştir). Görüleceği üzere üst ekstremitede (humerus) standardize edilmiş kesitsel geometrik verilerden kortikal alan (CA), J ve Zx/Zy değerleri erkekler lehine istatistiksel açıdan anlamlı farklılık göstermektedir. CA, kemiğin deskriptif özellikleri hakkında bilgi vermekle birlikte biyomekanik etkenlerle doğrudan ilintisi yoktur (Ruff, 2019). Buna karşılık J ve Zx/Zy parametreleri bireylerin fiziksel aktivite örüntüleri hakkında bilgi verme potansiyeline sahiptir. Nitekim erkeklerde pazı kemiklerinin (humerus) daha yüksek Zx/Zy değerine sahip olması, bu bireylerin eğilme ve burulmaya karşı daha fazla dirençli bir yapı geliştirdikleri anlamına gelmektedir. Benzer şekilde biyomekanik analizlerde burulma (dönme)

8 Bu eşitlik cinsiyeti bilinmeyenler için kullanılmaktadır.

9 Bu eşitlik kadın ve erkek değerlerinin ortalaması alınarak hesaplanmıştır.

Tablo 2. Kesitsel geometrik özelliklerin cinsiyet gruplarına göre aldığı değerler / *Values of cross-sectional geometric features by sex groups.*

	Kadın			Erkek			P
	n	Ortalama	Standart sapma	n	Ortalama	Standart sapma	
Humerus							
CA	11	656,90	99,10	6	809,83	124,37	0,030
J	11	619,16	159,25	6	824,09	204,76	0,047
lmax/lmin	11	1,26	0,12	6	1,22	0,09	0,483
Zp	11	653,45	151,05	6	777,33	135,26	0,144
Zx/Zy	11	1,06	0,05	6	1,10	0,03	0,023
Femur (%50)							
CA	6	522,16	60,40	6	813,62	83,07	0,003
J	6	373,86	123,33	6	627,91	140,25	0,025
lmax/lmin	6	1,38	0,18	6	1,44	0,40	0,298
Zp	6	945,77	93,97	6	1540,06	187,20	0,003
Zx/Zy	6	0,95	0,09	6	0,85	0,13	0,230
Tibia							
CA	3	235,18	78,60	1	266,25	-	-
J	3	336,95	118,48	1	514,68	-	-
lmax/lmin	3	2,65	0,50	1	2,30	-	-
Zp	3	724,32	211,50	1	1190,97	-	-
Zx/Zy	3	1,55	0,03	1	1,32	-	-

dayanıklılığını yansıtan *J* değerinin erkeklerde daha yüksek çıkması, bu cinsiyetin döndürmeye ve burkmaya dayalı işleri daha fazla yaptıkları anlamına gelmektedir.

Alt ekstremiteyi oluşturan kemiklerden femurda erkeklere ait CA, *J* ve *Zp* değerleri kadınlardan daha yüksek değerlere sahiptir (*J* için $P=0,025$; CA ve *Zp* için $P=0,003$). Burada dikkati çeken nokta, femur kemiğindeki istatistiksel farklılıkların humerus kemiğinde gözlenen duruma oranla daha belirgin düzeyde olmasıdır. Bunun anlamı, erkeklerde alt ekstremiteelerde kadınlara kıyasla bariz biçimde daha fazla basma-çekme yüklenmesine maruz kalmanın izlerinin oluştuğudur. Ayakta stabil durma ya da yürüme durumlarında kemiklerde basma kuvveti hakim iken, bedenin aktif olduğu çoğu durumda çekme kuvveti kendini göstermektedir. Dolayısıyla eldeki verilerle, Resuloğlu toplumunda erkeklerin, alt uzuvlarını daha aktif şekilde kullandıkları bir yaşam sürdürdüklerini ifade edebiliriz. Öte yandan, tibia kemiğinde kesitsel geometrik parametrelerin çoğu erkeklerde daha yüksek değerler göstermekle birlikte, incelenen tibia sayısının çok sınırlı olması sebebiyle, farklılığın istatistiksel anlamlılık düzeyine çıkmadığı ifade edilebilir. Örnek sayısı sınırlı olsa da femur kemiğinde karşılaşılan genel tablonun tibia kemiğiyle paralellik gösterdiği belirtilebilir.

Kesitsel geometrik özelliklerin cinsiyet grupları açısından gösterdiği farklılıklar seksüel dimorfizm hesaplamaları vasıtasıyla daha net bir şekilde ortaya konabilir. Bu veriler, eski toplumlarda cinsiyete dayalı iş bölümünün ve yine cinsiyete dayalı toplumsal tabakalaşmanın anlaşılmasında önemli bir veri kaynağı olabilmektedir. Nitekim kimi araştırmacılar, kemiğin fonksiyonel adaptasyonu ile geçmiş dönem insan topluluklarındaki hareket örüntülerini bu yolla analiz etmeye çalışmışlardır (Auerbach ve Ruff, 2006; Churchill ve Formicola, 1997; Ruff ve Jones, 1981; Trinkaus ve ark., 1994). Resuloğlu topluluğunda kesitsel geometrik özelliklerin seksüel dimorfizm değerleri Tablo 3'te özetlenmiştir. Buradan da görüleceği gibi, seksüel dimorfizmin en belirgin görüldüğü değişken *J* dir ($P=0,007$). Bu bulgu, erkeklerin eğilme ve burulma gibi hareketleri kadınlara kıyasla daha fazla yaptıkları ve engebeli bir arazide dengeyi koruma için daha fazla çaba sarf ettikleri anlamına gelmektedir. Femur ve humerus kemikleri için hesaplanan *J* değerleri cinsiyet grupları arasında karşılaştırıldığında (femur için $P=0,007$, humerus için $P=0,102$), femur kemiğindeki cinsiyet farklılığının daha bariz olduğu görülür. Bu bulgu üst ekstremiteyi kullanma açısından cinsiyetler arasında bariz farklılıkların olmadığını, ancak alt uzuvları kullanma yönünden cinsiyetler arasında belirgin ayrımların olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Kesitsel geometrik ölçümlerin cinsiyet grupları arasında gösterdiği farklılık (seksüel dimorfizm) / *Difference in cross-sectional geometric measurements between sex groups (sexual dimorphism).*

Imax/Imin	Erkek		Kadın		Dimorfizm (E-K)/K*100	Student-t P
	Ortalama	Standart sapma	Ortalama	Standart sapma		
Femur	1,44	0,39	1,38	0,18	3,9	0,767
Humerus	1,22	0,09	1,26	0,12	-3,5	0,416
Tibia	2,30	-	2,65	0,50	-13,2	-
Ix/Iy						
Femur	0,80	0,26	0,95	0,20	-15,6	0,318
Humerus	1,17	0,80	1,15	0,11	1,8	0,670
Tibia	1,00	-	1,66	0,57	-40,0	-
CA						
Femur	813,66	83,07	522,16	60,40	55,8	0,012
Humerus	476,83	77,83	375,09	40,90	27,1	0,022
Tibia	601,67	-	415,45	126,12	44,8	-
J						
Femur	627,90	140,25	373,86	123,33	68,0	0,007
Humerus	889,30	285,07	620,35	116,82	43,4	0,102
Tibia	514,68	-	336,95	118,48	52,7	-

TARTIŞMA

İnsanların mobilite düzeylerini ve aktivite örüntülerini, alt ekstremitemizi oluşturan uzun kemiklerden anlayabiliriz. Arkeolojik materyal söz konusu olduğunda, görece daha sağlam olarak ele geçmeleri femur kemiğini avantajlı hale getirmektedir. Nitekim literatüre bakıldığında, antik toplumların mobilite ve aktivite düzeyini açığa çıkarmayı amaçlayan çalışmaların büyük ölçüde femur kemiği üzerinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Femur kemiğinin genel dayanıklılık düzeyini polar kesit modülüne, yani Z_p parametresine bakarak anlayabiliriz. Resuloğlu toplumunun Z_p değerlerini farklı dönem ve geçim ekonomisine sahip iskelet toplumlarının değerleriyle karşılaştırarak daha net bir şekilde ortaya koyabiliriz.¹⁰ Bu anlamda Anadolu'da¹¹ karşılaştırma yapabileceğimiz tek örnek Çatalhöyük Neolitik dönemi insanlarıdır (Larsen ve ark., 2013). Anadolu dışındaki karşılaştırma verileri Avrupa coğrafyasının çeşitli bölgelerinde¹² ele geçen

iskelet serilerinden derlenmiş ve Şekil 6 oluşturulmuştur. Buradan da görüleceği üzere, femura ilişkin dayanıklılık parametresi değerleri Üst Paleolitik'ten Tunç Çağına değin zaman içerisinde tedrici bir şekilde azalmaktadır. Resuloğlu kadınlarına ait değerler anılan zaman dilimindeki azalma eğilimiyle uyum içerisindeyken, erkeklere ait değer bu genel örüntüyü bozacak şekilde yüksek çıkmaktadır. Erkeklerin Z_p değerlerinin daha yüksek olması, bu cinsiyetin kadınlara kıyasla daha fazla fiziksel güce dayalı iş yaptıkları anlamına gelmektedir. Resuloğlu erkeklerinde Z_p değerinin diğer toplumlardan daha yüksek çıkması, erkeklerin eğilme ve burulma (dönme) gerektiren aktiviteleri diğer tüm toplumlardan daha fazla yaptıklarını, hatta bu açıdan Erken Üst Paleolitik dönemde yaşayanları bile geride bıraktıkları ortaya çıkmaktadır. Bu bulgu aynı zamanda, Resuloğlu toplumunda cinsiyet farklılığının burulmaya ve eğilmeye karşı direnç açısından diğer prehistorik toplumlardan daha ileri düzeyde olduğunu da ima etmektedir.

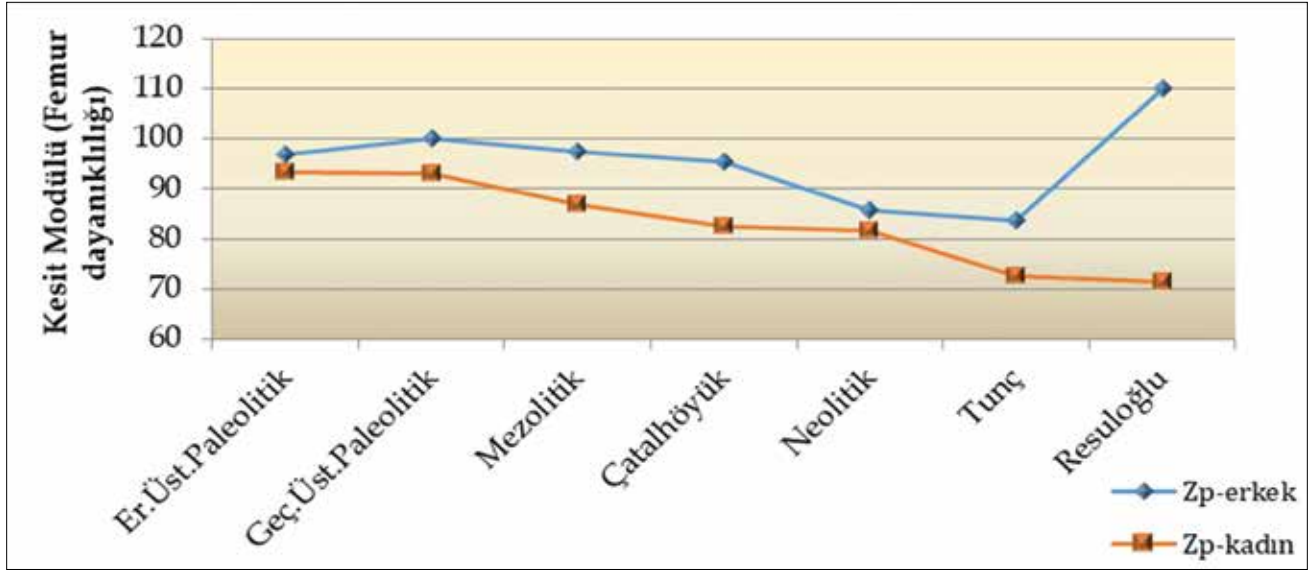
10 Daha önce yapılan çalışmalarla karşılaştırabilmek amacıyla hesapladığımız modül değeri J 'nin 0,73 katsayısı ile çarpılarak düzeltilmiştir (bkz. Ruff et al. 2006).

11 Eski Anadolu toplumlarında Çatalhöyük dışında uzun kemiklerin kesit özelliklerinden yararlanarak mobiliteyi belirlemeye dönük çalışmalar olmasa da, uzun kemiklerin boyut, çap ve çevre ölçülerinden yola çıkarak kemik kütleliliğinin dönemler arası değişimini (Aslan 2005) ya da tek merkezde çap ölçülerindeki zamansal değişimi konu alan (Güleç ve Duyar 1998) çalışmalar yapılmıştır.

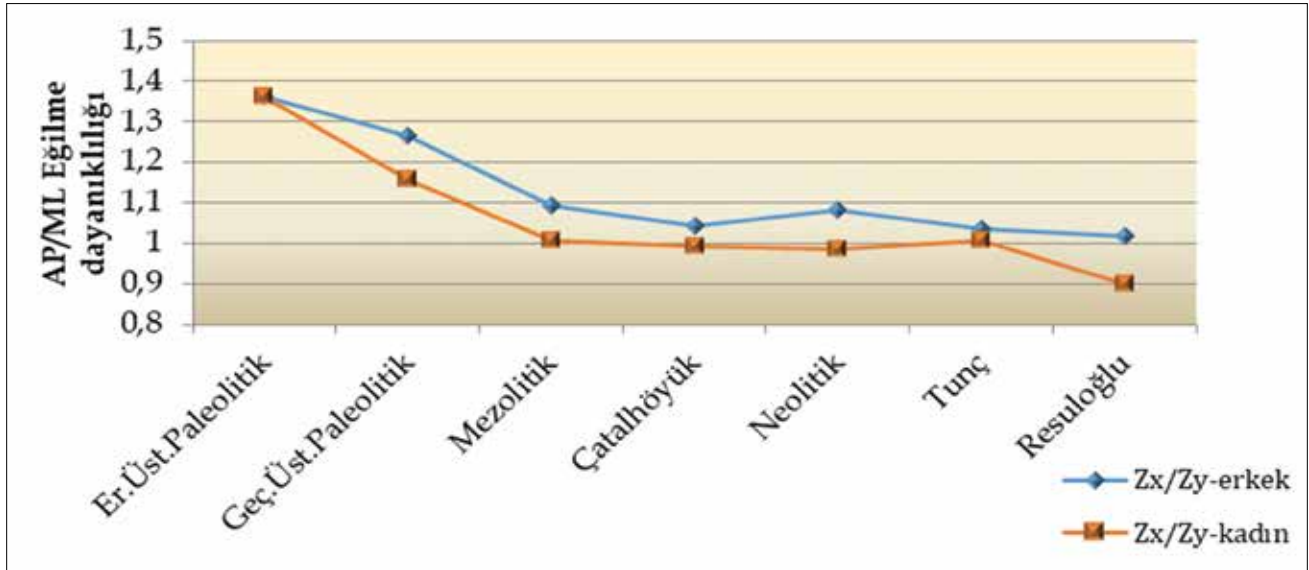
12 Buluntu yerleri (alfabetik sıya ile) şunlardır: Üst Paleolitik

için Arene Candide, Bruniquel, Cap Blanc, Chancelade, Grotte des Enfants, Laugerie-Basse, Neussing, Oberkassel, Riparo Continenza, Riparo Tagliente, Rocheril, Romanelli, Romito; San Teodoro, St. Germain-la-Riviere, Veyrier; Mezolitik için Birsmtten, Bottendorf, Culoz, Dragsholm, Gramat, Hoedic, Kolbjerg, Korsor Glasvaerek, Le Rastel, Loschbour, Molara, Mondeval, Moita de Sebastiao, Muge Arruda, Serjo, Taviec, Unseburg, Uzzo, Vaegenso, Vatte di Zambana; Neolitik için Arene Candide, Arma dell'Aquila ve Pollera. İskeletlere ilişkin betimsel istatistiksel veriler Marchi et al. (2006)'da verilmiştir. Grafiklerde yer alan diğer buluntu yerlerine (Çatalhöyük ve Tunç Çağı) ilişkin istatistiksel veriler ise Larsen et al. (2013)'te bulunmaktadır.

Şekil 6. Femur kesitinden ölçülen Zp değerlerinin toplumlar ve dönemler yönünden karşılaştırılması (Kaynaklar: Larsen vd., 2013; Ruff vd., 2006; Sladek vd., 2006; Örnek sayıları: Erken Üst Paleolitik 11 erkek, 5 kadın; Geç Üst Paleolitik 14 erkek, 8 kadın; Mezolitik 30 erkek, 12 kadın; Neolitik 30 erkek, 23 kadın; Çatalhöyük 30 erkek, 31 kadın; Tunç Çağı 41 erkek, 38 kadın; Resuloğlu 6 erkek, 6 kadın) / Comparison of Zp values measured from the femur section in terms of societies and periods (References: Larsen et al., 2013; Ruff et al., 2006; Sladek et al., 2006; Number of samples: Early Upper Paleolithic 11 men, 5 women; Late Upper Paleolithic 14 males, 8 females; Mesolithic 30 men, 12 women; Neolithic 30 men, 23 women; Çatalhöyük 30 men, 31 women; Bronze Age 41 men, 38 women; Resuloğlu 6 men, 6 women)

Şekil 7. Femur kesitinden ölçülen Zx/Zy değerlerinin toplumlar ve dönemler yönünden karşılaştırılması (Kaynaklar: Larsen et al., 2013; Ruff et al., 2006; Sladek et al., 2006; Örnek sayıları: Erken Üst Paleolitik 11 erkek, 5 kadın; Geç Üst Paleolitik 14 erkek, 8 kadın; Mezolitik 30 erkek, 12 kadın; Neolitik 30 erkek, 23 kadın; Çatalhöyük 30 erkek, 31 kadın; Tunç Çağı 41 erkek, 38 kadın; Resuloğlu 6 erkek, 6 kadın) / Comparison of Zx/Zy values measured from the femur section in terms of societies and periods (References: Larsen et al., 2013; Ruff et al., 2006; Sladek et al., 2006; Number of samples: Early Upper Paleolithic 11 males, 5 females; Late Upper Paleolithic 14 males, 8 females; Mesolithic 30 males, 12 females; Neolithic 30 males, 23 females; Çatalhöyük 30 males, 31 females; Bronze Age 41 males, 38 females; Resuloğlu 6 males, 6 females)

Femur kemiğinin kesitsel özelliklerinin incelenmesinde başvurulan diğer bir değişken de anteroposterior (A-P) çap ölçüsünün mediolateral (ML) çap değerine bölünmesi suretiyle elde edilen eğilme dayanımıdır (Zx/Zy). Parametrenin oluşumunda farklı etkenler devreye girse de değerin yüksek olması, genellikle uzun mesafeli yürüme ve koşmanın bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Ruff, 1987). Nitekim günümüz insanları üzerinde

yapılan araştırmalar yürümenin, koşmanın ve zıplamanın alt tarafta yer alan uzun kemiklerin ilgili parametresini artırdığı yönünde bulgulara ulaşılmıştır (Macdonald ve ark., 2009). Şekil 7, Erken Üst Paleolitikten Tunç Çağına kadar geçen zaman diliminde Zx/Zy parametresinde meydana gelen değişimi gözler önüne sermektedir. Grafikten de anlaşılacağı üzere, mobilite seviyesi (yürüme, koşma vs.) Üst Paleolitikten başlayarak hem

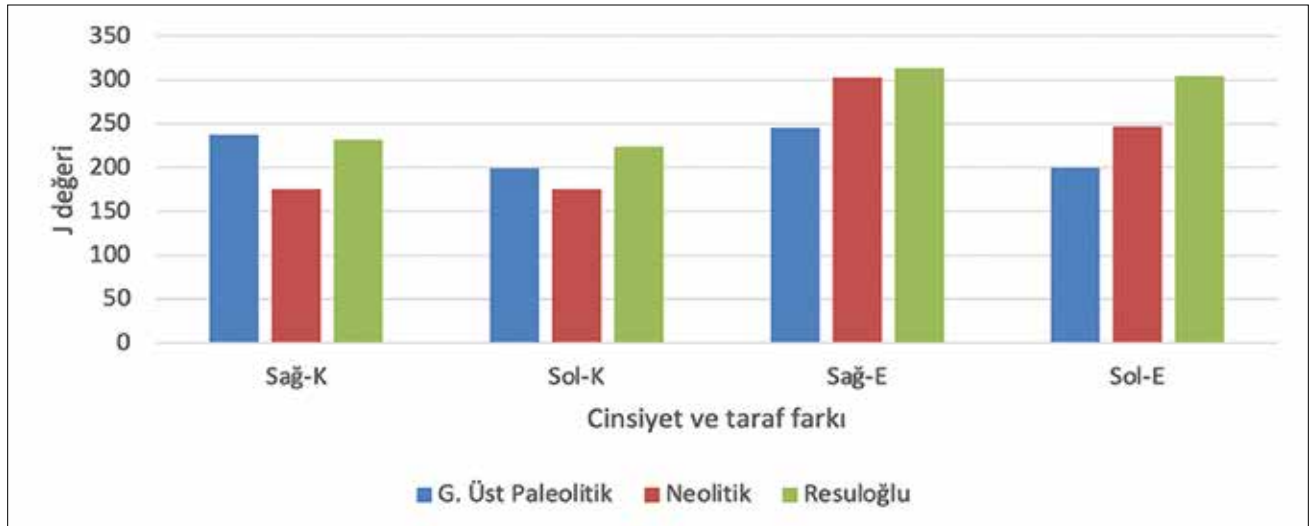
erkeklerde hem de kadınlarda azalmış, yerleşik hayata geçişle birlikte azalma eğilimi durmuş gibi görünmektedir. Ancak literatürden de gayet iyi bilindiği üzere azalma eğilimi bir süre duraklama gösterdikten sonra günümüze değin tekrar kendini göstermiştir (Ruff, 2019).

Şekil 7’de ortaya çıkan örüntü içerisinde Resuloğlu toplumunun durumunu nasıl değerlendirmeliyiz? Öncelikle Resuloğlu kadınları ve erkeklerinin süregiden bu genel eğilimi bozmayacak değerler gösterdikleri anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle toplumun mobilite seviyelerinin diğer çağdaşı gruplarla benzer oldukları söylenebilir. Grafikten ayrıca, kadınların erkeklere oranla daha az mobil oldukları sonucu da çıkmaktadır. Üzerinde durulması gereken başka bir konu da, Resuloğlu iskeletlerinde mobilite yönünden cinsiyet farklılığının karşılaştırılan diğer toplumlardan daha fazla olmasıdır. Gerek Paleolitik ve Mezolitik serilerinde ve gerekse de Neolitik ve Tunç Çağı serilerinde incelenen parametre yönünden cinsiyet farklılığı Resuloğlu’ndan bir miktar daha düşüktür. Zp ve Zx/Zy parametrelerinde ortaya çıkan bu tablo, Resuloğlu toplumunda uzun mesafeli yürüme ve koşma gibi günlük aktivitelerin genel eğilime uygun olarak azalmakla birlikte, erkeklerin bacak ve diz bölgelerinde dönme (burgu) ve lateral yönlü bacak hareketlerinin bariz biçimde artış (Şekil 6) gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Zp ve Zx/Zy parametrelerinde ortaya çıkan bu durumu (Şekil 6 ve 7) Resuloğlu’nun da içinde yer aldığı coğrafi bölgenin topografyası ve dönemin geçim ekonomisi ile açıklayabiliriz. Nitekim iskelet toplulukları üzerinde yapılan çalışmalarda, yaşanılan bölge topografyası ile femur kemiğinin dayanıklılığı ve eğilme direnci arasında ilintinin olduğu gösterilmiştir (Ruff, 2005; Ruff, 2008; Weiss, 2009). Resuloğlu iskeletlerinde ulaşılan bulgular, agropastoral bir toplum yapısının gerektirdiği anatomik ve morfolojik özelliklerle karşı karşıya olduğumuzu ortaya koymaktadır. Arıkan ve Yıldırım (2018) bölgenin

topografik ve jeomorfolojik özelliklerini konu edindikleri çalışmalarında Resuloğlu’nun da içinde yer aldığı Delice Vadisi’nin büyük oranda engebeli arazi yapısına sahip olduğuna işaret etmektedirler. Aynı çalışmada yazarlar, bölgenin tarıma uygun alanlar içerdiğini belirtmekle birlikte, hayvan yetiştiriciliğinin daha ön planda olduğu tespitini yapmaktadırlar. Resuloğlu verileri bize, hayvancılığın ön planda, tarımın ise daha geri planda olduğu bir toplumda özellikle erkeklerin engebeli arazide ve dik yamaçlarda aktif olduğu bir yaşam ve geçim biçimi ortaya koymaktadır.

Yakın tarihli bir çalışmada çeşitli arkeolojik veriler bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilerek Resuloğlu ETÇ toplumunun sosyoekonomik profili ortaya konmaya çalışılmıştır (Ünar, 2022). Söz konusu çalışmada, bu yerleşim yerinin fiziki ve topografik özelliklerinin yanı sıra arkeolojik verileri de dikkate alınarak toplumda tarım ve hayvancılığa dayalı bir geçim ekonomisinin hüküm sürdüğüne vurgu yapılmıştır. Ancak çalışmada bizim açımızdan dikkat çeken husus, zooarkeolojik veriler ve bulunan hayvan figürleri ışığında, daha çok büyükbaş hayvanlara ağırlık veren bir hayvancılığın var olduğudur. Bunların yanı sıra, büyükbaş hayvanların Resuloğlu yakınlarında mevcut olan tuzun (Sönmez 2014; Ünar 2022) (elde yeterli kanıtlar olmamakla birlikte) diğer bölgelere taşınmasında da kullanıldığı varsayılabilir. Çoğunluğu büyükbaş olan hayvanlara dik yamaçları olan engebeli bir arazide çobanlık etmek, onları otlatmak, sulamak gibi pek çok faaliyet Resuloğlu sakinlerinde ortaya çıkan kemik kesit özelliklerini açıklar niteliktedir. Özetle, Resuloğlu sakinleri yerleşik bir toplum olarak uzun mesafeli yürüme ya da koşma gibi faaliyetlerini azaltmış olsa da, erkeklerin gerek dik yamaç ve tepelik arazide hayvancılık ve ziraat faaliyetleri nedeniyle alt ekstremitte ve diz bölgelerinde kendini gösteren zorlayıcı dönme, burgu ve lateral yönde hareketler yapmayı gereken işlerle uğraştıkları anlaşılmaktadır.

Şekil 8. Humerus kemiğinin atalet momenti değerlerinin (J) dönemler, cinsiyetler ve sağ-sol taraflar yönünden karşılaştırılması. / Comparison of moment of inertia values (J) of humerus bone in terms of periods, sex and right-left sides

Çalışmamızda, kollarla ve ellerle yapılan işlerin humerus kemiğine etkisi J parametresi üzerinden değerlendirilmiştir (Şekil 8). Buradaki grafikte hem farklı dönemler için hesaplanan J değerlerini görmek hem de cinsiyetler açısından bir karşılaştırma yapmak mümkün olabilmektedir. Şekildeki Geç Üst Paleolitik ve Neolitik dönem verileri Marchi ve arkadaşlarından (2006) alınmış olup Tunç Çağı verisi olarak da Resuloğlu'nda hesaplanan rakamlar kullanılmıştır.

Grafikte yer alan veriler, Resuloğlu toplumunda burulma ve eğilme/bükülme değişmezliğini yansıtan J parametresindeki sağ-sol taraf farkının (asimetri) erkeklerde ve kadınlarda benzer düzeylerde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Resuloğlu toplumunda sağ ve sol kollara binen yük açısından bariz cinsiyet farklılığının olmadığına işaret etmektedir. Geç Üst Paleolitik ve Neolitik toplumlarında ise daha farklı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. Geç Üst Paleolitik verileri hem kadınların hem de erkeklerin bariz biçimde sağ-sol taraf farkı gösterirken, Neolitikte taraf farkının yalnızca erkeklerde gözlemlendiğini, kadınlarda ise olmadığını ortaya koymaktadır.

Humerus kemiği için elde edilen bu bulgular (Şekil 8), kolların ve ellerin günlük yaşamdaki kullanımının dönemsel değişimi hakkında da bazı değerlendirmeler yapmamıza olanak sağlamaktadır. Bunlardan ilki, Paleolitik dönem insanların üst uzuvlarında sağ-sol kullanımı açısından bariz farklılıkların olmasıdır. Nitekim Marchi ve arkadaşlarının (2006) da belirttiği gibi, Paleolitik yaşam tarzının tek tarafa yük bindiren hareketleri (örneğin zıpkın ve atlatl kullanma ve mızrak atma ya da özellikle sağ kolla toprağı kazıp yumru çıkarma işlemleri gibi) zorunlu kıldığı bilinmektedir. Neolitik dönemde tablo bir miktar değişmekte ve kadınların üst uzuvlarında eğilme-bükülme değişmezliğinde sağ-sol farklılığı ortadan kaybolmaktadır. Bu da bize, Neolitik dönemde yetişkin yaş gruplarında yapılan işler açısından kadınların erkeklerden farklı işler yapmaya yöneldiklerini ima etmektedir. Öte yandan, Neolitik dönemde erkeklerin yaptığı işlerin niteliği Paleolitik döneme göre değişiklikler gösterse de, yapılan işlerin sağ-sol kullanım farklılığını dayatan karakterini kaybetmediği ifade edilebilir.

Bu değişim sürecinde Resuloğlu insanların nereye yerleştirebiliriz? Tunç Çağında günlük aktivite örüntüsü ve yapılan işler genel hatlarıyla Paleolitik dönemden ziyade Neolitik döneme benzediği için Resuloğlu iskeletlerindeki kesitsel geometrik parametrelerin de Neolitik döneme yakın değerler göstermesi beklenir. Bu çerçeveden bakıldığında, Resuloğlu erkeklerinde üst ekstremiteler arasında sağ-sol taraf farkının belirgin olması gerekirdi, ancak incelediğimiz iskeletlerde ne kadınlarda ne de erkeklerde bu tür bir farklılık söz konusu değildir. Dolayısıyla Paleolitik ve Neolitik

dönemlerinde karşımıza çıkan sağ-sol taraf farklılığının Tunç Çağında azaldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Daha önceki satırlarda da belirtildiği gibi, Resuloğlu toplumu engebeli bir topoğrafyada tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Görece düz alanlarda yaşayan ve ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlerle yaşamlarını devam ettiren (çok fazla mobil olmayan yerleşik) Neolitik toplumlarıyla karşılaştırıldığında, Resuloğlu kadınlarının üst uzuvlarıyla daha zorlu işler yaptıkları (ama sağ ve sol kollarını neredeyse eşit düzeyde kullanarak) anlaşılmaktadır. Öte yandan, erkeklerin de benzer biçimde diğer dönem insanlarına göre sağ ve sol kollarını (ve dolayısıyla ellerini) yaklaşık eşit yüklenme altında kullandıkları ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın bulguları, Resuloğlu toplumunun yaşam ve geçim biçiminin ne olduğu konusunda yapılan tespitlerin tekrardan gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Resuloğlu kazılarında elde edilen bulguları analiz eden araştırmacılar toplumun yaşam ve geçim biçimi üzerinde farklı önerilerde bulunmuşlardır. Yayınların bazılarında Resuloğlu sakinlerinin hayatlarını ziraatla idame ettirdikleri belirtilmektedir (Dardeniz ve Yıldırım, 2022; Yıldırım, 2006). Diğer bazı çalışmalarda ise Resuloğlu'nda yaşam biçiminin hem tarıma hem de pastoral (hayvancılık) karakterler gösterdiği (agropastoral) belirtilmiştir (Arıkan ve Yıldırım, 2018). Uzun kemiklerin kesitsel geometrik özelliklerinin incelendiği bu çalışmada ise Resuloğlu toplumunun yalnızca tarımcı bir toplum olmaktan ziyade hem tarımcı hem de pastoral (hayvancılık) bir toplumla uyumlu sonuçlara ulaşıldığını ifade edebiliriz.

SONUÇLAR

Çalışma, Delice Vadisi'nde (Uğurludağ, Çorum) yer alan ve Erken Tunç Çağı III'e tarihlendirilen Resuloğlu mezarlık alanında gün ışığına çıkarılan insan iskeletlerinin uzun kemiklerinin kesitlerinin geometrik özellikleri dikkate alınarak günlük fiziksel aktivite ve mobilite düzeylerinin ortaya çıkarılması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Sözü edilen bölge coğrafya ve topoğrafya açısından zorlu bir alan olup, Delice Vadisi'ndeki diğer yerleşimler gibi dik yamaçların egemen olduğu engebeli bir arazide yer almaktadır. Bu merkezde, agropastoralist karakterler gösteren, ancak hayvancılığa dair özelliklerin ağır bastığı bir toplum yaşamaktadır (Arıkan ve Yıldırım, 2018).

Uzun kemiklerin kesitlerinden alınan görüntüler üzerinde yapılan geometrik analizler, Resuloğlu'nda Erken Tunç Çağı III döneminde yaşayan insanların yerleşik hayata geçmiş diğer Neolitik ve Tunç Çağı toplulukları düzeyinde yürüdüklerini ve/veya koştuklarını göstermektedir. Ancak Resuloğlu toplumunun erkeklerinin femur kemiklerinin gövde kesitlerinin geometrik özellikleri

incelendiğinde, hem aynı toplumun kadınlarından hem de diğer toplumların kadın ve erkeklerinden daha fazla oranda dönme, burkulma ve lateral yönlü zorlayıcı hareketler yaptıklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu bulgular, Resuloğlu sakinlerinin (özellikle de erkeklerin) yaşadıkları bölgenin coğrafi ve topografik özellikleriyle uyumludur. Her ne kadar ziraat yapılsa da pastoral (hayvancılık) yönü ağır basan bir geçim ekonomisinin bu geometrinin ortaya çıkmasıyla ilintili olduğu ifade edilebilir.

Resuloğlu toplumuna ait hesapladığımız veriler, Paleolitikten başlayıp Tunç Çağına dek uzanan süreçte fiziksel aktivite ve mobilite düzeyinin azaldığı yönündeki literatür verisini desteklemekle birlikte erkeklerde alt uzuvlara olan aşırı yüklenmenin bu genel örüntüye uymadığını ortaya koymaktadır. Pastoral yaşam koşulları ve dik yamaçların egemen olduğu coğrafya koşulları, alt uzuvların polar kesit modülünü belirgin biçimde artırarak incelediğimiz grubun diğer toplumlardan ayrışmasına neden olmuştur.

Tüm bu veriler, Resuloğlu toplumunun, sahip olduğu geçim stratejisi ve bulunduğu coğrafyanın da etkisiyle özellikle erkeklerde daha belirgin olmak üzere tepelikli ve engebeli bir arazide aşırı fiziksel yük gerektiren bir yaşam sürdürdüklerine (olasılıkla hayvancılık faaliyetleri) işaret etmektedir. Veriler ayrıca cinsiyete dayalı iş bölümünün karşılaştırılan diğer eski toplumlara oranla daha ileri seviyede olduğuna ilişkin ipuçları vermektedir. Gösterdikleri kesitsel geometrik özelliklere dayanarak kadınların, aynı toplumdaki erkeklerden daha az mobil oldukları ve görece daha az efor gerektiren aktiviteler ve işler yaptıkları (örneğin domestik işler) anlaşılmaktadır.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir (Proje No. 29130). Kemik üzerinde tespit edilen noktaların bilgisayarlı tomografi (BT) çekimleri İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Radyoloji Bölümünde gerçekleştirilmiştir. Destekleri için İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi ve İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Radyoloji Bölümü çalışanlarına teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Arıcan, E., Duyar, İ., Atamtürk, D., Yıldırım, T. (2018). Resuloğlu (Çorum) kazısından çıkarılan insan iskeletlerinin cinsiyetlerinin moleküler teknikler kullanılarak belirlenmesi. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 33(2):37-44.
- Arıkan, B. and Yıldırım, T. (2018). Paleoclimate, geology, geomorphology, and Middle Holocene settlement systems in the Delice Valley of North-Central Anatolia, *Journal of Field Archaeology* 43(8):570-590.
- Aslan, G. (2005). *Anadolu'da Neolitik dönemden günümüze kalan uzun kemiklerin boyutları ve iskelet kütleliliğinin değerlendirilmesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi] Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Antropoloji Anabilim Dalı.
- Atamtürk, D. ve Duyar, İ. (2009). Resuloğlu (Uğurludağ, Çorum) iskeletlerinin antropolojik analizi, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 25:311-328.
- Atamtürk, D. ve Duyar, İ. (2010). Resuloğlu Erken Tunç Çağı topluluğunda ağız ve diş sağlığı, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 27(1):33-52.
- Auerbach, B. M. and Ruff, C. B. (2004). Human body mass estimation: a comparison of morphometric and mechanical methods, *American Journal of Physical Anthropology* 125:331-342.
- Auerbach, B. M. and Ruff, C.B. (2006). Limb bone bilateral asymmetry: variability and commonality among modern humans, *Journal of Human Evolution* 50:203-218.
- Bankoff, A. D. P. (2012). Biomechanical characteristics of the bone. In Goswami, T. (ed), *Human Musculoskeletal Biomechanics* (s. 61-86). Rijeka, Croatia: IntechOpen.
- Bozdager, E. (2016). *Mukavemet Ders Notları*, İstanbul: İTÜ Makine Mühendisliği Fakültesi.
- Carter, D. R. and Beaupre, G. S. (2001). *Skeletal Function and Form*, New York: Cambridge University Press.
- Churchill, S. E. (1994). *Human Upper Body Evolution in the Eurasian Later Pleistocene* (The University of New Mexico, Unpublished PhD Thesis), Albuquerque, New Mexico.

- Churchill, S. E. ve Formicola, V. (1997). A case of marked bilateral asymmetry in the upper limbs of an Upper Paleolithic male from Barma Grande, Italy, *International Journal of Osteoarchaeology* 7:18-38.
- Dardeniz, G. and Yıldırım, T. (2022) Metal consumption of a middle-range society in the late 3rd millennium BC Anatolia: a new socioeconomic approach. *Plos One* 17(6): 1-38.
- Dobson, S. D. and Trinkaus, E. (2002). Cross-sectional geometry and morphology of the mandibular symphysis in Middle and Late Pleistocene Homo, *Journal of Human Evolution* 43:67-87.
- Duyar, İ. ve Atamtürk, D. (2011). Erken Tunç Çağında Orta Anadolu'da ölü gömme âdeti, sağlık yapısı ve yaşam biçimi: Resuloğlu örneği, *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* 1:29-41.
- Grine, F., Jungers, W., Tobias, P. V., Pearson, O. M. (1995). Fossil Homo femur from Berg Aukas, northern Namibia, *American Journal of Physical Anthropology* 97:151-185.
- Güleç, E. ve Duyar, İ. (1998). Panaztepe MÖ İkinci Bin ve Roma dönemi iskeletlerinin antropolojik analizi (1985-1990), *Antropoloji* 13:179-206.
- Güner, C., Aliyev, V., Atamtürk, D., Duyar, İ., Söylemezoğlu, T. (2011). Retention of Zn, Cu, Cd, Pb, and As on human bones unearthed at a Central Anatolian Early Bronze Age excavation site (Resuloğlu, Türkiye), *Eurasian Journal of Anthropology* 2(1):27-39.
- Holt, B. M. (2003). Mobility in Upper Paleolithic and Mesolithic Europe: evidence from the lower limb, *American Journal of Physical Anthropology* 122:200-381.
- Larsen, C. S. (1995). Biological changes in human populations with agriculture, *Annual Review of Anthropology* 24:185-213.
- Larsen, C. S. 2002. Bioarchaeology: the lives and lifestyles of past people, *Journal of Archaeological Research* 10:119-166.
- Larsen, C. S., Hillson, S. W., Ruff, C. B., Sadvari, J. W., Garofalo, E. M. (2013). The human remains II: interpreting lifestyle and activity in Neolithic Çatalhöyük, In Hodder, I. (ed) *Human and Landscapes of Çatalhöyük* (s. 397-412). Cotson Institute of Archaeology/British Institute at Ankara.
- Lovejoy, O. C., Burstein, A. H., Heiple, K. G. (1976). The biomechanical analysis of bone strength: a method and its application to platycnemia, *American Journal of Physical Anthropology* 44:489-506.
- Macdonald, H. M., Cooper, D. M., McKay, H. A. (2009). Anterior-posterior bending strength at the tibial shaft increases with physical activity in boys: evidence for non-uniform geometric adaptation, *Osteoporosis International* 20:61-70.
- Marchi, D. (2008). Relationships between lower limb cross-sectional geometry and mobility: the case of a Neolithic sample from Italy, *American Journal of Physical Anthropology* 137:188-200.
- Marchi, D., Sparacello, V. S., Holt, B., Formicola, V. (2006). Biomechanical approach to the reconstruction of activity patterns in Neolithic Western Liguria, Italy, *American Journal of Physical Anthropology* 131:447-455.
- McHenry, H. (1992). Body size and proportions in early hominids, *American Journal of Physical Anthropology* 87:407-431.
- Ogilvie, M. D. and Hilton, C. E. (2011). Cross-sectional geometry in the humeri of foragers and farmers from the prehispanic American Southwest: exploring patterns in the sexual division of labor, *American Journal of Physical Anthropology* 144:11-21.
- Ruff, C. B. (1987). Sexual dimorphism in human lower limb bone structure: relationship to subsistence strategy and sexual division of labor, *Journal of Human Evolution* 16:391-416.
- Ruff, C. B. (2000). Body size, body shape, and long bone strength in modern humans, *Journal of Human Evolution* 38:269-290.
- Ruff, C. B. (2005). Mechanical determinants of bone form: insights from skeletal remains, *Journal of Musculoskeletal and Neuronal Interactions* 5:202-212.
- Ruff, C. B. (2008). Biomechanical analyses of archaeological human skeletons, In M. A. Katzenberg and S.R. Saunders (Ed) *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, (s. 183-206). Hoboken, New Jersey.
- Ruff, C. B. (2019). Biomechanical analyses of archaeological human skeleton, In M.A. Katzenberg and A. L. (Ed.) *Biological Anthropology of the Human Skeleton*, (3rd ed., s. 189-224). Hoboken, New Jersey.

- Ruff, C., Hayes, B., Wilson, C. (1983). Cross sectional geometry of Pecos-Pueblo femora and tibiae—A biomechanical investigation, *American Journal of Physical Anthropology* 60:359-381.
- Ruff, C. B., Holt, B. M., Sladek, V. (2006). Body size, body proportions, and mobility in the Tyrolean Iceman, *Journal of Human Evolution* 51:91-101.
- Ruff, C. and Jones, H. H. (1981). Bilateral asymmetry in cortical bone of the humerus and tibia—sex and age factors, *Human Biology* 53:69-86.
- Ruff, C. B., Larsen, C. S., Hayes, W. C. (1984). Structural changes in the femur with the transition to agriculture on the Georgia Coast, *American Journal of Physical Anthropology* 64:125-136.
- Ruff, C. B., Scott, W. W., Liu, A. Y. (1991). Articular and diaphyseal remodeling of proximal femur with changes in body mass in adults, *American Journal of Physical Anthropology* 86:397-413.
- Ruff, C. B., Trinkaus, E., Walker, A., Larsen, C. S. (1993). Postcranial robusticity in Homo: I temporal trends and mechanical interpretation, *American Journal of Physical Anthropology* 9:21-53.
- Shigley, J. F. (1976). *Applied Mechanics of Materials*, New York: McGraw-Hill.
- Shaw, C. N. and Stock, J. T. (2009). Intensity, repetitiveness, and directionality of habitual adolescent mobility patterns influence the tibial diaphysis morphology of athletes, *American Journal of Physical Anthropology* 140:149-159.
- Sipahi, T. ve Yıldırım, T. (2000). 1998 yılı Çorum bölgesi yüzey araştırması, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 17(2):31-40.
- Sladek, V., Berner, M., Sailer, R. (2006). Mobility in Central European Late Eneolithic and Early Bronze Age: tibial cross-sectional geometry, *Journal of Archaeological Science* 33:470-482.
- Sönmez, İ. (2014). Bozkır formasyonunda globerit-halit birlikteliği (Pliyosen, Çankırı-Çorum Havzası, Orta Anadolu, Türkiye), *Maden Tetkik ve Arama Dergisi* 149:153-175.
- Stock, J. and Macintosh, A. A. (2016). Lower limb biomechanics and habitual mobility among Mid-Holocene populations of the Cis-Baikal, *Quaternary International* 405:200-209.
- Stock, J. T., O’neill, M. C., Ruff, C. B., Zabecki, M., Shackelford, L., Rose, J. C. (2011). Body size, skeletal biomechanics, mobility and habitual activity from the Late Palaeolithic to the Mid-Dynastic Nile Valley, In R. Pinhasi and J. T. Stock (Ed.) *Human Bioarchaeology of the Transition to Agriculture* (s. 347-367), New York, Wiley-Blackwell.
- Stock, J. and Pfeiffer, S. (2001). Linking structural variability in long bone diaphyses to habitual behaviors: foragers from the Southern African Later Stone Age and the Andaman Islands, *American Journal of Physical Anthropology* 115:337-348.
- Stock, J. T. and Pfeiffer S. K. (2004). Long bone robusticity and subsistence behavior among Later Stone Age foragers of the forest and fynbos biomes of South Africa, *Journal of Archaeological Science* 31:999–1013.
- Şahin, A. (2017). *Resuloğlu İskeletlerinde Dış Varyasyonları* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Şahin, A., Atamtürk, D., Duyar, İ. (2018). Resuloğlu Erken Tunç Çağı iskeletlerinde dış varyasyonları, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 33(1):117-130.
- Timoshenko, S. and Gere, J. M. (1972). *Mechanics of Materials*, New York Van Nostrand Reinhold.
- Trinkaus, E., Churchill, S., Ruff, C. B. (1994). Postcranial robusticity in Homo, II: humeral bilateral asymmetry and bone plasticity, *American Journal of Physical Anthropology* 93:1–34.
- Trinkaus, E. and Christopher, B. (1999). Diaphyseal cross-sectional geometry of Near Eastern Middle Palaeolithic humans: the femur, *Journal of Archaeological Science* 26:409-424.
- Ünar, A. (2022). Resuloğlu Erken Tunç Çağı toplumunun sosyoekonomik yapısına ilişkin gözlemler, *Arkeoloji Dergisi* 29(2):17-52.
- Yıldırım, T. (2006). An early Bronze Age cemetery at Resuloğlu, near Uğurludağ, Çorum. A preliminary report of the archaeological work carried out between years 2003-2005, *Anatolia Antiqua* 14:1-14.
- Yıldırım, T. ve Ediz, İ. (2005). 2003 yılı Resuloğlu mezarlık kazısı, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 26(2):193-202.

- Weiss, E. (2009). Sex differences in humeral bilateral asymmetry in two hunter-gatherer populations: California Amerinds and British Columbian Amerinds, *American Journal of Physical Anthropology* 140:19–24.
- Wescott, D. (2001). *Structural Variation in the Humerus and Femur in the American Great Plains and Adjacent Regions: Differences in Subsistence Strategy and Physical Terrain* (The University of Tennessee, Unpublished PhD Thesis), Knoxville.
- Wescott, D. J. and Cunningham, D. L. (2006). Temporal changes in Arikara humeral and femoral cross-sectional geometry associated with horticultural intensification, *Journal of Archaeological Science* 33:1022–1036.
- Wolff, J. (1892). *Das Gesetz der Transformation der Knochen*, Berlin: Hirschwald.

BİR ENDÜSTRİ MİRASI, KOCAELİ ÇUHA FABRİKASI BACALI AMBARI

AN INDUSTRIAL HERITAGE, THE WAREHOUSE OF THE KOCAELI CLOTH (ÇUHA) FACTORY

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 18 Mart 2023	Received: March 18, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 23 Mart 2023	Peer Review: March 23, 2023
Kabul: 05 Haziran 2023	Accepted: June 05, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1267414

Gülçin KAHRAMAN* - Banu BODUROĞLU**

ÖZET

Osmanlı da Tanzimat dönemiyle birlikte sanayileşmeye önem verilmiş; fabrika yapıları kurulmaya başlanmıştır. Kocaeli bu dönemde İstanbul'a yakınlığı ve limanının olması ile fabrikaların kurulduğu aktif bir ticaret kenti olmuştur. Bu dönemin ilk fabrikalarından olan Çuha Fabrikası 1843'te Kocaeli'nde ordunun tekstil ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuş bir endüstri yapısıdır. Sultan Abdülmecid bu döneme kadar yurtdışından karşılanan çuhanın yurt içinde üretilerek hem Avrupa'dan bağımsız olunması hem de yerli halka iş imkânı sağlanması için bir çuha fabrikası kurulmasına, bütçenin ise devletten karşılanmasına karar vermiştir. Zamanla eklenen yapılarla büyüyen fabrikada yurtdışından getirilen makinelerle üretim sağlanmıştır. Kocaeli bu dönemde önemli bir sanayi kenti olduğu için Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler ve Yunanlar tarafından işgal edilmek istenmiştir. 1920'de İngilizler'in fabrikayı bombalamaları ile birlikte yapılar ağır hasar görmüş; üretim durmuştur. Bu dönemden sonra askeriye devredilen fabrika, günümüzde de askeri alan içerisinde kalmaktadır ve birçok fabrika yapısı kullanılmaz durumdadır. Bu çalışmada Çuha fabrikasının tarihi ile birlikte fabrika içerisinde "Bacalı Ambar" olarak adlandırılan eski dokuma atölyesinin ve bacasının mimari özellikleri incelenmiştir. Bombardımandan sonra fabrikanın işlevsiz kaldığı ancak bacalı ambarın bu dönemde hasar almadığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Ancak 1999 yılına kadar geçen sürede yapıya ilişkin belgelere ulaşılmamış olup atölye yapılarından birinin kayba uğradığı, ayakta kalan bölümlerinde ise değişiklikler yapıldığı tespit edilmiştir. Endüstri mirası olan yapının kayba uğramış öğeleri ve arşiv belgeleriyle özgün durumu değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Endüstri yapısı, mimari miras, Çuha Fabrikası, bacalı ambar, Tanzimat dönemi

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul, TÜRKİYE
e- posta: gulcin.kahraman@izu.edu.tr, gulcinkah@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0074-0514

** Y. Mimar, İstanbul, TÜRKİYE
e- posta: banuuzun@icloud.com

ORCID: 0009-0004-6747-3475

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, during the Tanzimat period, industrialization was given importance; factory structures started to be established. In this period, Kocaeli became a busy trade city where factories were established, with its proximity to Istanbul and its port. The cloth Factory, one of the first factories of this period, was an industrial structure established in Kocaeli in 1843 to meet the textile needs of the army. Sultan Abdülmecid decided to establish a broadcloth factory, and the budget to be covered by the state, to be independent of Europe and provide job opportunities to the local people by producing the broadcloth, which had been supplied from abroad until this period. In the factory, which grew with the structures added over time, production was ensured with the machines brought from abroad. Since Kocaeli was an important industrial city in this period, it was desired to be occupied by the English and Greeks in the First World War. With the bombing of the factory by the English in 1920, the structures were severely damaged; production stopped. The factory, which was transferred to the military after this period, remains in the military area today, and many factory structures are unusable. In this study, together with the history of the Broadcloth factory, the architectural features of the old weaving atelier and its chimney called the “Warehouse with Chimney” in the factory were examined. It is seen in the archive documents that the factory became dysfunctional after the bombardment, but the warehouse was not damaged during this period. However, until 1999, the documents related to the building were not reached, and it was determined that one of the workshop buildings was lost, and changes were made to the surviving parts. The original condition of the building, which is an industrial heritage, has been evaluated with its lost elements and archival documents.

Keywords: Industrial structure, architectural heritage, Broadcloth Factory, chimney warehouse, Tanzimat period

GİRİŞ

Kocaeli, Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde önemli bir endüstri kenti olmuştur. Kentte 19. ve 20. yüzyıllarda birçok fabrika kurulmuştur. Abdülmecid kentin İstanbul ile bağlantısının sağlanması için Osmanlı'nın ilk demiryolunu kurdurmuştur. Kentin sanayi ile birlikte gelişmesi Birinci Dünya Savaşı'nda işgal kuvvetlerinin de dikkatini çekmiştir.

Osmanlı'nın batılılaşma ve sanayileşme döneminde ilk kurulan endüstri yapılarından biri de İzmit Çuha Fabrikası'dır. 1843'te kurulan fabrika 1920 yılına kadar ordunun çuha ve giysi ihtiyacını karşılamıştır. İlk dönemde yalnızca ordu için üretim yapan fabrika daha sonraları halk için tekstil ürünleri üretmeye başlamıştır. Fabrika yapısının kurulması için Sultan Abdülmecid karar vermiş olup fabrikanın Kocaeli'nde kurulmasını istemiştir. Günümüzde Kocaeli ili, Kartepe ilçesi, Rahmiye Mahallesi, G24D 01D 1A pafta, 157 ada, 1 parselde yer alan yapı askeri alan içerisinde kalmaktadır.

Çuha Fabrikası Paris, Londra ve Avusturya'dan getirilen makineler ile üretim yapmıştır. Tesisin elektrik ihtiyacını karşılamak amacıyla Kiles Deresi üzerine hidroelektrik santrali, baraj ve bentler kurulmuştur. Fabrikanın körfez ve liman ile bağlantısının sağlanması amacıyla da Başiskele'ye ulaşan bir dekovil hattı kurulmuştur, hattın fabrika içerisinde kalan kısmı korunarak günümüze ulaşmıştır. 1920'de İngilizlerin fabrikayı bombalamasıyla üretim durmuştur. Cumhuriyet döneminde fabrika askeriye devrolmuş ve torpido fabrikası olarak kullanılmıştır. Bombardıman sonrası onarım görmeyen fabrika yapılarının bir kısmı kayba uğramış, birçoğu da hasarlı durumdadır. Fabrika içerisinde ambar, dekovil hattı, elektrik santrali, ahır (av köşkü) yapıları günümüze ulaşmıştır.

ÇUHA FABRİKASI TARİHİ

Kocaeli ve İstanbul, Bizans ve Osmanlı döneminde önemli ticaret kentleri olmuştur (Çetin, 2000). Osmanlı, Tanzimat döneminde sanayi faaliyetlerine ağırlık vermiştir (Dölen, 1992). 19. ve 20. yüzyıllarda fabrika yapıları inşa edilmiştir. İzmit'in bir liman kenti olması ve İstanbul'a yakın olması sanayileşmede gelişmesini sağlamış ve aktif bir ticaret kenti olarak kullanılmıştır (Çetin, 2000). 1843'te sarayın döşeme, kumaş, halı gibi ihtiyaçlarını da karşılayan Hereke Fabrika-ı Humayun burada kurulmuştur (Dölen, 1992). Aynı yıl İzmit'te ordunun tekstil ihtiyaçlarını karşılamak için Çuha Fabrikası, 1845'te ise Mensucat Fabrikası kurulmuştur (Karavar, 2007).

Bu dönemde demiryolu ulaşımına da önem verilmiş; Kocaeli ve İstanbul arasındaki demiryolu hattının yapımına 1871'de başlanmış, 1873'te tamamlanmıştır (Fıratlı, 1971; Zamanın Aynasında Kocaeli, 2022).

Sultan Abdülmecid'in 1839 yılında yayımladığı Gülhane Hattı Hümayununda Çuha Fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir. Ordunun ihtiyacı olan giysilerin yurtdışından temin edilmesi, halk ve ordu için giysi ihtiyacında kullanılan çuha bedelinin yurt dışına ödenmesi sebebiyle yurt içinde fabrikalar kurulmasını istemiş, böylelikle halkın da iş imkânı kazanacağını söylemiştir (BOA Hat 1229/47954/A).

Hattı hümayunun ardından 1843 yılında İzmit'in dışında Hazine-i Hassaya ait kiraz bahçesine Çuha Fabrikası kurulmasına karar verilmiştir (BOA, 1637). Fabrikanın kurulması için masrafların Kocaeli Sancağı'ndan, Hazine-i Hassa'dan, İzmit mal sandığından, İzmit mahsulünün gelirinden, maliye hazinesinden karşılanmıştır (BOA, Hh.d 256).

Fabrikanın açılışını Sultan Abdülmecid yapmıştır (Aydın, 2016). Fabrikanın mimarlarının saray kalfası Garabet Amira Balyan ile Altunizade İsmail Zühtü Paşa olduğu düşünülmektedir, her iki mimar da bu dönemde saraya hizmet etmektedir (Tuğlacı, 1993; Tekeli, 1994). Fabrikanın tüm aletleri yurtdışından getirilmiştir; Barutçubası Evans Londra'ya giderek gerekli makineleri almıştır (BOA, C.İ, 1449). 1854 yılında fabrikaya yapılar eklenmiş, boyahane tamir edilmiş ve Paris'ten yeni makineler getirilmiştir (BOA, İDH, 41916/51), (Foto.1).

Fotoğraf 1. Çuha Fabrikası'nın (Çuha Fabrika-i Hümayun) Genel Görünümü-1901. / General view of the Cloth Factory (Çuha Fabrika-i Hümayun)-1901 (Dölen, 1992).

İlk uluslararası sergi olan 1851 yılındaki Londra Sergisine, Osmanlı Devleti de katılmıştır. 1855 yılında fabrikada üretilen ürünler Paris Sergisinde sergilenerek satışa sunulmuştur. 55 parçadan oluşan elbiselik kumaş, yünlü dokuma, iç çamaşırı, keçe numuneleri mansiyon ödülü almıştır. Aynı yıl fabrika askeriye devredilmiştir.

1870 ve 1910 yıllarında Avrupa'dan makineler sipariş edilerek yenilenmiştir (Karavar, 2007). Fabrika yapıları 1894 depreminden zarar görmüştür ve tamir edilmiştir (Ertürk, 2009). 1906'ya kadar üretimde bulunan fabrikanın yabancılara satılması planlanırken bunun halk üzerinde kötü etki yaratacağı düşünülerek vazgeçilmiştir. 1908'de tekrar faaliyete geçen fabrikaya yeni makineler alınmış; 1913-1915'te bir turbo elektrik santrali ithal edilerek Almanlar tarafından modernize edilmiştir (Aydın, 2016).

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri tarafından işgale uğramıştır. Milli Mücadele Dönemi'nde İzmit kara, deniz ve demir yolları ile önemli bir ulaşım ağına sahip olmuştur. Anadolu ve İstanbul arasında askeri sevkiyatları engellemek için işgal güçleri İzmit'i kontrolünde tutmak istemektedir. İstanbul Boğazı'nı da kontrol etmek için Kocaeli önemli bir yerd; bu nedenle Kocaeli önce İngilizler'in daha sonra ise Yunanlar'ın işgaline uğramıştır (Sofuoğlu, 2016). Fabrika 1920 yılında İngilizler tarafından bombalanması ile çıkan yangın sonucunda da kapanmıştır; fabrikaya gönderilen askeri yetkililer kalan malzemeyi Ankara'ya göndermişlerdir. Savaş sonrasında, 1923'te yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde, fabrikanın tekrar kurulması için delegeler talepte bulunmuş; ancak İzmit'in farklı bölgelerinde kurulmasına karar verilen sanayi kolları belirlenerek İzmit Çuha Fabrikası torpido fabrikası olmak üzere Deniz Kuvvetlerine tahsis edilmiştir. Günümüzde bir kısmı ayakta kalan fabrika, askeri bölge içerisinde (Karavar, 2007).

Şekil 1. 19.yy.'a tarihlendirilen haritada Çuha Fabrikasının konumu (Volkan Şenel arşivi). / *The Cloth Factory on the map dated to the 19th century (from Volkan Şenel archive).*

ÇUHA FABRİKASI YAPILARI VE BACALI AMBAR

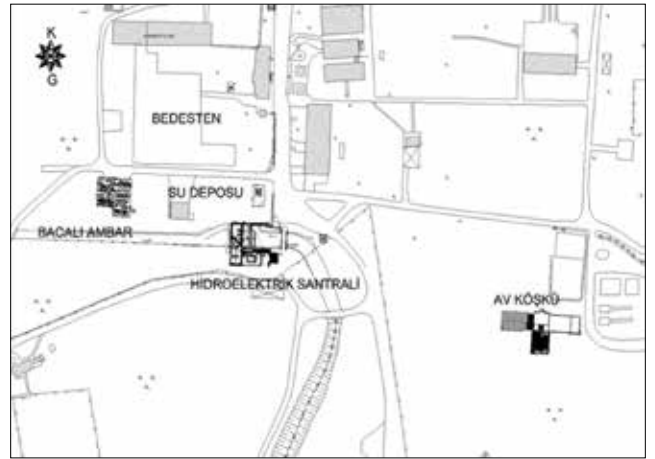
Çuha Fabrikası İzmit Körfezi'nin doğusunda yer almaktadır. 19. yüzyıla tarihlendirilen haritada yapının körfez ve çevre yol hatları ile ilişkisi görülmektedir. Bu dönemde fabrika içerisindeki dekovil hattı ile körfeze

bağlantı sağlanmaktaydı (Karavar, 2007), (Şekil 1). Fabrika günümüzde Kartepe ilçesi, Rahmiye Mahallesi, G24D 01D 1A pafta, 157 ada, 1 parselde; batıda Doğantepe Cumhuriyet Caddesi, güneyde Kuzu Sokak ve Vatan Caddesi, doğuda ve kuzeyde İzmit Caddesi ile sınırlandırılan askeri alan içerisinde yer almaktadır.

Fotoğraf 2. Bombardıman öncesi Çuha Fabrikası. / *Cloth Factory before the bombardment during the First World War (Karavar, 2007).*

Fabrika, dokumahane (dokuma atölyesi), bükme hane, boyahane, dekovil hattı, bacalı ambar, hidroelektrik santrali, ahır (av köşkü), seyis odaları, bedesten (üretim tesisi), misafirhane, kütüphane ve mescit yapılarından oluşmuştur (Karavar, 2007). 1920'deki bombardıman sonrasında yapıların büyük bir bölümü hasar görmüştür. Günümüzde dokumahanenin bir kısmı, dekovil hattı, bacalı ambar, hidroelektrik santrali, bentler ve ahır ayakta kalabilmiştir.

Şekil 2. Çuha Fabrikası yapıları vaziyet planı / *The Cloth Factory site plan (Kahraman and Boduroğlu, 2019).*

Bacalı ambar fabrikanın ve dokuma atölyesinin güneyinde yer almaktadır (Şekil 2). Mimarının Altunizade İsmail Zühtü Paşa olduğu düşünülmektedir. Dokuma atölyesi olarak kullanılan yapıda üretim sistemine bağlı olarak bir baca yer almaktadır. Bu nedenle bacalı ambar olarak nitelendirilmektedir. Fabrika işlevini yitirince ikmal ambarı olarak kullanılmıştır (Karavar, 2007).

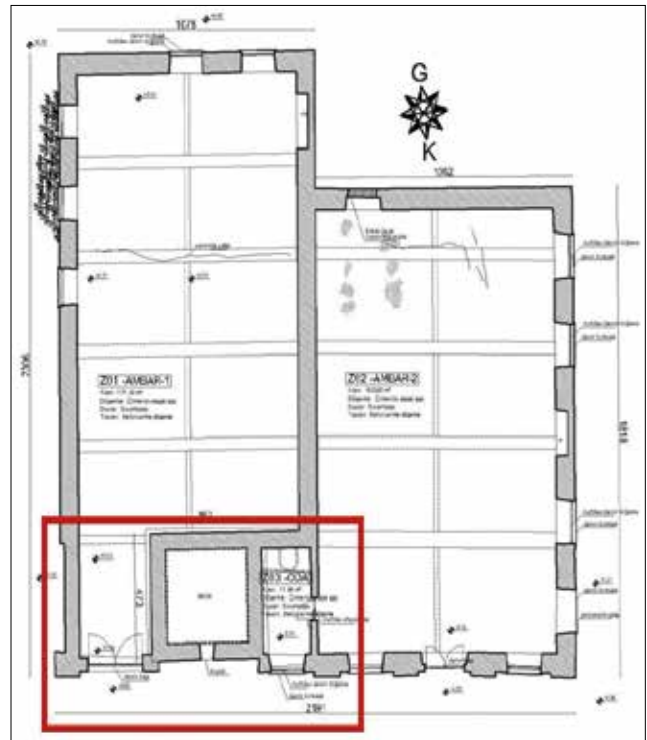
Fotoğraf 3. Bacalı ambarın kuzeybatıdan görünüşü / *The view of the warehouse from the northwest* (Kahraman and Boduroğlu, 2019)

BACALI AMBARIN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Bacalı ambar girişleri bağımsız iki birim ve bir bacadan oluşan tek katlı kagir bir yapıdır. Yapı Kiles Deresi'nin hemen kuzeyine inşa edilmiştir, günümüzde bedesten olarak adlandırılan eski dokumahanenin ise güneyinde yer alır (Şekil 2). Moloz taş ve harman tuğlası hatıllı olarak örülmüş kagir duvarlarının kalınlığı yaklaşık 80 cm.'dir. Yapı muhdes betonarme çatı örtüsüyle örtülüdür, cephesi tümüyle sıvalıdır (Foto. 3). Dörtgen bir kaideyle zemine oturan baca ise silindirik bir şekilde tamamlanmıştır.

Plan Özellikleri

Ambar yapısı kuzey cephesinden girişleri olan iki ayrı bölümden oluşmaktadır. Şekil 3'de görülen Z01 numaralı mekân 10,78 x 23,06 m. ölçülerinde içerisinde bacası olan bir mekandır. Z02 numaralı mekan, Z01 numaralı mekanın batısında 10,62 x 18,18 m. ölçülerinde dikdörtgen planlıdır, içerisinde muhdes bir tuvalet yer almaktadır. Z01 Ambarı içerisinde yer alan baca yapısına herhangi bir odadan bağlantı verilmemiş sadece kuzey cephesinden bir boşluk bırakılmıştır. Z01 ve Z02 kodlu ambar hacimlerine de kuzey cephesinden muhdes çift kanatlı demir kapılarla giriş sağlanmaktadır. Z02 numaralı ambardan ahşap bir kapıyla geçişi olan tuvalet bölümü, doğuya doğru diğer ambar mekanına taşmaktadır, bu nedenle yapıya sonradan eklenmiş olduğu düşünülmektedir (Şekil 3).

Şekil 3. Bacalı ambar rölöve planı / *The warehouse survey plan* (Kahraman and Boduroğlu, 2019).

Batıdaki Z01-Ambara yol seviyesinden 28 cm.'lik bir basamakla inilmektedir. Bu hacmin kagir duvarları çimento esaslı sıvalı, zemini ise çimento esaslı şap kaplıdır.

Betonarme çatı örtüsü ise sıvasız ve yalnızca boyalıdır. 1920 yılı öncesine ait fotoğraflarda yapının kuzey cephesinin bacanın gerisinde olduğu görülmektedir (Foto. 4). Yapıda yapılan onarım çalışmalarında cephenin bacayı da içine alacak şekilde yaklaşık 5 m. kuzeye doğru genişletilmiş olduğu tespit edilmektedir. Kuzey cephesindeki düzensizlik dikkat çekmektedir. Bu mekânın kuzeye doğru genişletilirken batı duvarı uzatılmış, sonradan örülen bu kısmın duvar kalınlığı farklılaşarak 60 cm. olarak düzenlenmiş ve taşıyıcı sistemi de betonarme olarak çözülmüştür.

Fotoğraf 4. İngiliz bombardımanı öncesi çekilmiş keşif fotoğrafı / *The photograph taken before the British bombardment during the First World War (Karavar, 2007).*

Mekânın batı duvarında 3, güney duvarında 2 adet olmak üzere birbiri ile benzer ölçülerde (100 x 130 cm.) dikdörtgen pencereler yer almaktadır. Doğu duvarında da sonradan örülerek bir niş haline gelmiş boşluk bulunmaktadır (Şekil 3). Ambar-1'in yüksekliği yaklaşık 7.50 m.'dir. Yapıyı örten kırma çatı formundaki betonarme döşeme sonradan eklenmiştir. Yapı duvarları yaklaşık 6.40 m. yüksekliğine kadar kagir sistemle devam etmekte, üst kısmı ise betonarme kirişler ile yükselmektedir. Tüm yapı duvarlarının üstünde devam eden bu sistem, doğu-batı yönünde düzenlenmiş olan 5 adet kirişle (boyutları yaklaşık 45x85 cm.) bağlanmıştır (Foto.5). Bu aks sistemi Ambar-2'de de devam etmektedir (Şekil 3).

Fotoğraf 5. Z01 no.lu mekan (Ambar-1) / *Room Z01 (Warehouse-1).*

Fotoğraf 6. Z02 no.lu mekan (Ambar-2) / *Room Z02 (Warehouse-2).*

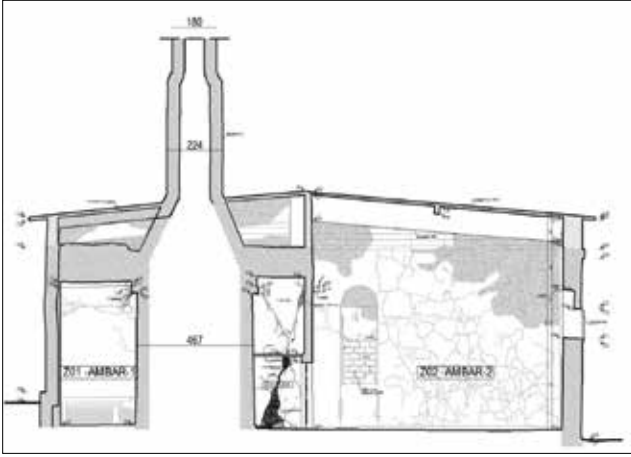
Doğudaki Z02-Ambar-2 ise 165,05 m² alana sahiptir. Bu mekânın da duvarları çimento esaslı sıvalı, zemini ise şaptır. Yapının bu kısmının plan özelliği korunmuş, herhangi bir müdahale gözlemlenmemiştir. Bu mekânın kapı ve pencere boşlukları kemerlidir, ancak pencereler kısmen örülerek dikdörtgen formlu üst pencereli olarak düzenlenmişlerdir. Çift kanatlı demir giriş kapısının her iki yanındaki pencereler birbirine göre simetrik ve aynı ölçülerdedir (Foto.6). Doğu duvarının ortasında kemerli uzun bir niş yer almakta, her iki tarafında da kemerli üst pencereler bulunmaktadır (Şekil 3) (Foto. 6). Güney duvarındaki pencere boşluğu briket ile örülerek kapatılmıştır. Her iki mekânın da pencerelerinde muhdes demir doğramalar ve korkuluklar yer almaktadır. Pencere kenarlarındaki siva çatlaklarından pencerelerin daraltılarak yeniden düzenlendiği gözlemlenmektedir. Doğu ve batı duvarlarında da birbirleriyle aynı seviyede demir NPI profillerin kesilerek duvar içerisinde bırakıldığı görülmektedir (Foto. 7).

Fotoğraf 7. Ambar-2 doğu duvarı / *The east wall of the Warehouse-2.*

Ambar-2'den muhdes ahşap kapı ile geçilen Z03 numaralı mekân, sonradan eklenen duvarlar ile oluşturulmuştur. Yaklaşık 12 m² alana sahip olan bu hacmin duvarları da çimento esaslı sıvalı ve zemini de şaptır. Batısında bulunan bacanın duvarı mekânın duvarını oluşturmaktadır.

Şekil 4. Bacadan geçen enine kesit / The section through the chimney of the warehouse (Kahraman and Boduroğlu, 2019).

Ambar- 1 içerisinde kalan bacanın kaidesi 4.67 x 4.72 m. boyutlarında ve kare formdadır (Şekil 3). Yüksekliği kaideden itibaren yaklaşık 28 m.dir. Kaide kısmı ambarların kagir duvarlarının bitişine kadar kare formda devam etmekte, ardından daralarak yaklaşık 2,24 m. çapında 4,50 m. yükseklikte silindirik formda gövde kısmına yükselmektedir (Şekil 4). Bu daralan kısımda cephede tuğralı dikey bir bezeme bandı yer almaktadır (Şekil 4-5). Baca bu bölümden itibaren 1,80 m. çapında silindirik formda sıvalı olarak devam etmektedir (Şekil 4). Baca duvarlarında bölgesel olarak yapılmış araştırma raspası sonucunda kagir duvar örgüsünün kireç taşı, ateş tuğlası ve bölgeden çıkan od taşından inşa edildiği tespit edilmiştir.

Sonradan yapılan müdahaleler ile yapının içerisinde kalmış olan bacanın plan ve cephe düzeninde de, ayrı biçimde tasarlanmış olduğunu gösteren izler bulunmaktadır. Kaidesinin üst kısmında iki sıra taş korniş yer almaktadır ve bu kornişlerden sonra yapı daralmaktadır. Yapının içerisinde kalan kornişler korunmuşken (Foto. 8), bacanın duvar içerisinde kalan kısımlarında yalnızca alt sıradaki korniş görülmektedir (Şekil 4 ve Şekil 5).

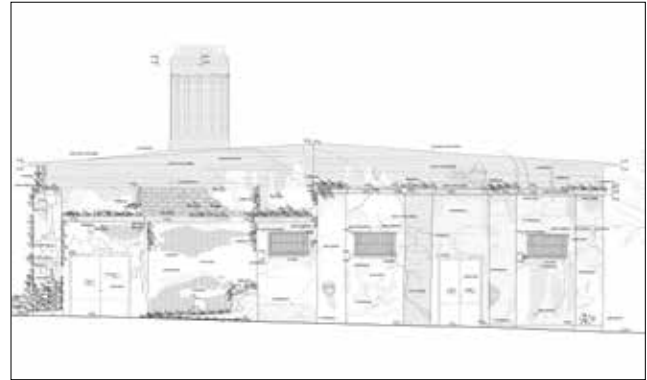

Fotoğraf 8. Ambar-1 içerisindeki baca kaidesinin kornişleri / The cornices of the chimney base in the Warehouse-1.

Cephe Özellikleri

Giriş cephesi, yapıya ait bitişik iki bağımsız hacmin girişlerinin olduğu kuzey cephesidir. Tüm cepheler sıvalıdır ve cephelerde yoğun derecede rutubetlenme, yosunlanma, kısmi olarak da sıva kayıpları, yüzey kayıpları, boya dökülmeleri, tüm demir elemanlarda da korozyon ve bitkilenme gözlemlenmektedir. Cephede 2.33 m. x 3.11 m. ve 1.68 m. x 3.15 m. boyutlarında muhdes iki demir kapı ve yaklaşık 1.40 x 0.97 m. boyutlarında üç adet muhdes demir doğramalı pencere bulunmaktadır. Pencerelemlerin önlerinde donatı demirleri ile oluşturulmuş niteliksiz demir korkuluklar yer almaktadır. Doğramaların camları bulunmamaktadır, tel kafes ile kapatılmışlardır.

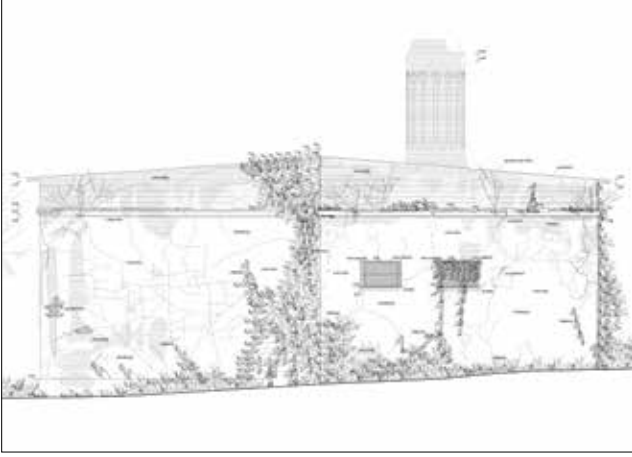
İki farklı düzene sahip olan giriş cephesinin sağ kısmının özgün olarak korunduğu, sol kısmındaki ambar yapısının genişletilmesinden dolayı farklılaştığı görülmüştür. Ambar-2'nin cephesinde yaklaşık 1.05 m. genişliğinde kornişe kadar yükselen payeler bulunmaktadır. Birbiri ile eş mesafede düzenlenmiş olan ayakların arasında pencere boşlukları, ortada da kapı açıklığı yer almaktadır. Cephede simetrik düzenin uygulandığı dikkat çekmektedir. Cephenin sol kısmında, sağdaki ambardaki gibi binayı çevreleyen bir korniş bulunmamakla birlikte baca kaidesine ait korniş devam ettirilmiştir. Kagir yapım tekniği Ambar 2'nin saçak korniş seviyesine kadar her iki mekanda da devam etmektedir. Bu korniş seviyesinden itibaren duvarlar betonarme sistemle yükseltilmiş ve yapı betonarme döşeme ile örtülmüştür (Şekil 5 ve 6).

Şekil 5. Yapının kuzey cephesi rölövesi / The survey drawing of the northern façade of the building (Kahraman and Boduroğlu, 2019).

Bacanın kuzey duvarı Ambar-1'in dış cephesini de oluşturmaktadır. Bacanın kaidesi yalnızca bu cepheden görülebilmektedir. Mevcut zeminden yaklaşık 45 cm. yüksekliğinde odun atma deliği yer almaktadır. İç mekânda görülen ilk sıra korniş bu cephede de yer almaktadır ve Ambar-1'e ek yapılan kuzey duvarında da devam ettirilmiştir. Baca ile ek kısmın arasındaki fark algılanmakla birlikte bu korniş Ambar 2'nin saçak kornişinden alt seviyede yer almaktadır (Şekil 5). Bacanın gövdesinde tuğralı ve yivli bezeme bandı tüm bacayı sarmaktadır (Şekil 5 ve 6).

Şekil 6. Yapının güney cephesi rölövesi. / *The survey drawing of the south façade of the building* (Kahraman and Boduroğlu, 2019).

Doğu cephesi de tümüyle sıvalıdır. Bu cephenin korniş hattının ek yapılan kısma kadar Ambar-2'nin korniş ile eş seviyede düzenlenmiş, ek yapılan kısım ile birlikte kesildiği görülmektedir (Foto. 3). Cephede yoğun derecede bitkilenme olduğundan pencere boşlukları tam olarak algılanmamakta, yüzey kirliliği ve rutubetlenmeden dolayı cephedeki hasarlar meydana gelmiştir.

Güney cephesi Ambar-1 ve 2'nin cephelerinin bir arada görüldüğü diğer bir cephedir. Her iki mekanın cephesi benzer genişliklerdedir. Ambar-2, Ambar 1'e göre daha kısa olarak düzenlendiğinden cephede bir kademelenme bulunmaktadır. Ancak korniş seviyelerinin birbiri ile eş olduğu, betonarme giriş sisteminin iki hacmin ortak duvarı ile yükselerek iki tarafa eğimli betonarme bir döşeme ile yapının örtüldüğü görülmektedir (Şekil 4 ve 6).

Yapının batı cephesi Ambar-2'nin cephesidir. Bu cephede diğer cepheler gibi çimento esaslı sıvalıdır, yoğun rutubetlenme ve bitkilenme bulunmaktadır. Bu cephe de arazi eğiminden dolayı yapının subasmanı açığa çıkmış durumdadır. Subasmanın güney cephesinde de devam ettiği görülmektedir (Şekil 6). Ambar-1'in cephesinde arazi eğimi yükseldiği için bir subasman görülmemektedir, ancak bu kısımda da devam ediyor olmalıdır.

BACALI AMBARIN ÖZGÜN DURUMUNA İLİŞKİN ÖNERİLER

Çuha Fabrikası bacalı ambarının yapımına ait detaylı veriler bulunmamaktadır. Osmanlı arşiv belgelerinde çuha fabrikasının yapımı, makineleri, işleyişi ve ana yapılarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bacalı ambarın Kurtuluş savaşı sırasında çekilmiş olan, 19 Haziran 1920 tarihli İngiliz bombardımanı öncesi ve sonrası fotoğraflarında özgün durumunu değerlendirmek açısından iyi bir kaynaktır.

Bu fotoğraflarda yapının günümüzdeki durumundan farklı bir mimari özellikte olduğu görülmektedir (Foto. 9 ve 10). Askeri dokümanlarda yapıyla ilgili bazı bilgiler verilmekle birlikte yapıdaki onarımlarla ilgili bilgiye ulaşılamamaktadır.

Fotoğraf 9. 19 Haziran 1920 tarihindeki bombardıman öncesine ait fotoğraf (kısmi). / *Before the bombardment in 19 June 1920,* (Karavar, 2007).

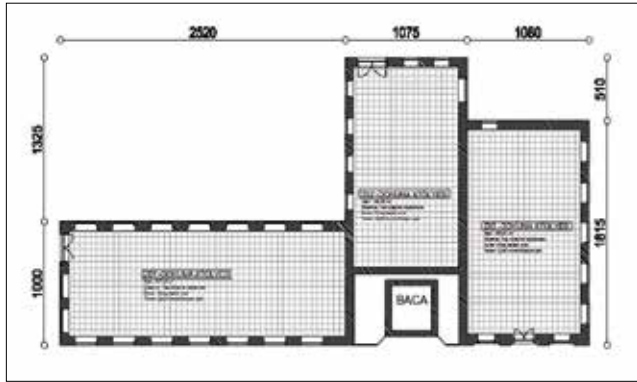
Fotoğraf 10. Fabrikanın bombardıman sonrasına ait fotoğraf. / *The photo of the factory after the bombardment* (Karavar, 2007).

Günümüzde "Bacalı Ambar" olarak adlandırılan dokuma atölyesinin ilk inşa edildiğinde 3 farklı dikdörtgen hacmin bir araya gelmesinden oluştuğu görülmektedir (Foto. 9, 10). Yapının batıdaki kolunun 1920 yılı sonrasına ait fotoğraflarda mevcut olduğu görülürken, bu kısmın ne zaman kayba uğradığı ile ilgili net bir bilgiye ulaşılmamıştır. 1999 depreminde fabrikada yapılan tespitlerde yapıda gerçekleştirilen onarımlarda çatı örtüsünün betonarmeye dönüştüğü, pencerelerin onarıldığı, duvardaki betonarme sistemin önceki onarımlara ait olduğu belgelenmiştir (Şekil 7). Yapının askeriye devredilmesinden sonra kullanıma uygun olarak pencere boşluklarının daraltıldığı ve bazı pencerelerin ise tamamen örülerek kapatılmış olduğu düşünülmektedir. Kagir sistemle inşa edilmiş olan yapı, onarımlar sırasında çimento esaslı sıva ile sıvanmış olmalıdır.

BİR ENDÜSTRİ MİRASI, KOCAELİ ÇUHA FABRİKASI BACALI AMBARI

ADI	: BACALI AMBAR
YERİ	: ÇUHANE / KULLAR
İLİ	: KOCAELİ
İLÇESİ	: İZMİT
YÜZÖLÇÜMÜ	: 441 m ²
YAPI CİNSİ	: KAGİR
YAPIM TARİHİ	: 1839 - 1862
BUGÜNKÜ KULLANIM AMACI	: KULLANILMIYOR
BİNANIN MİMARİ	: MİMAR ALTUNİZADE İSMAIL ZÜHTÜ PAŞA
YAPITIRAN (BANESİ)	: SULTAN ABDULMECİT
YAPIM AMACI	: ASKERİ MENSUCAT DOKUMA ATÖLYESİ
ONARIM TARİHLERİ	: ONARIM TARİHİ BİLİNMEMEKLE BERABER DUVAR SİSTEMİ PENCERELERİN BİR KISMI ONARIM GÖRMÜŞ OLUP ÖRTÜ SİSTEMİ BETONARMEYE DÖNÜSTÜRÜLMÜSTÜR.
BUGÜNKÜ DURUMU	: 1999'DAKİ DEPREMDEN SONRA BİNANIN DUVARLARINDA ÇATLAKLAR OLUŞMUŞ, GEREK DİŞ SIVADA GEREKSE SİLMELERDE DOKÜMELER MEYDANA GELMİŞTİR. YAPININ TASIYICI SİSTEMİNİN GENEL DURUMU İYİ OLMAKLA BERABER BACA KISMINDA YIKILMA TEHLİKESİ MEVCUT OLUP BAKIMA İHTİYAÇ DUYULMAKTA DİR.

Şekil 7. T.C. Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Mühimmat Depo ve Bakım Komutanlığı Tarihi Eserler Broşürü. / *T.C. Naval Forces Command Ammunition Depot and Maintenance Command Historical Artifacts Brochure.*

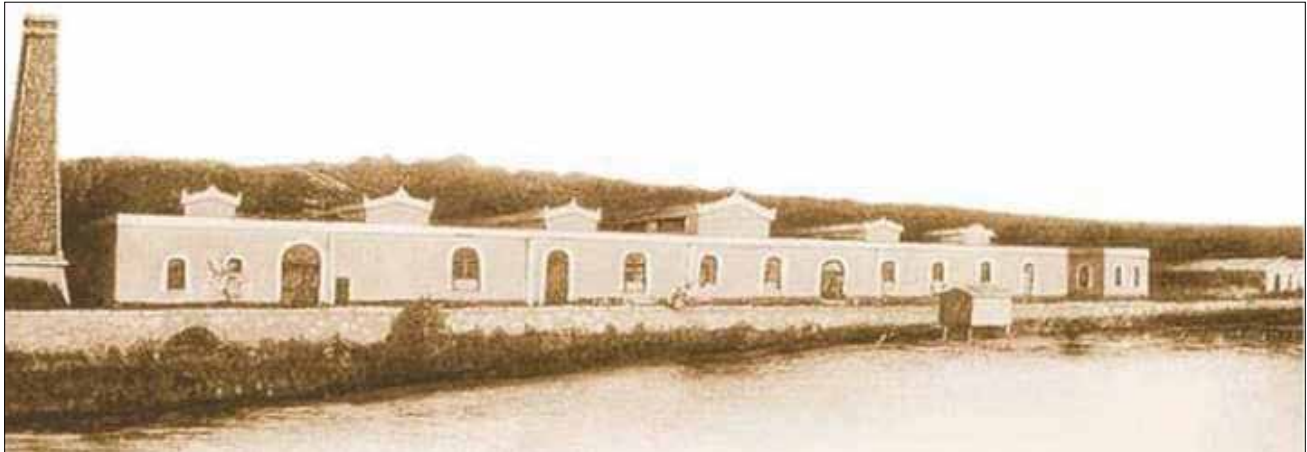
Şekil 8. Bacalı Ambarın restitüsyon plan önerisi. / *Restitution plan proposal of the Warehouse.*

Yapılan georadar tespitleri ve yapıya ait arşiv fotoğraflarından faydalanarak yapının kayba uğramış olan üçüncü hacminin boyutlarının yaklaşık olarak 25.95 x 10.00 m. olduğu düşünülmektedir. Bu yapı eski fotoğraflarda da görüldüğü gibi doğu-batı yönünde

Fotoğraf 11. Osmanlı Kibritleri Fabrikası kuzeybatı cephesi (Kıraç, 2018). / *The northwest facade of the Ottoman Match Factory (Kıraç, 2018).*

dikdörtgen planlıdır. Ambar 1 ve 2 birbirinden ayrı şekilde planlandığı için bu yapı da ayrı girişli olarak planlanmış olmalıdır. Ambar-1'in duvarlarında da bu yapı ile bağlantısının olabileceği herhangi bir kapı izine rastlanmamıştır. Günümüzde yapının içerisinde yer alan bacanın eski fotoğraflarda görüldüğü üzere (Foto. 9, 10) ve yapıdaki izler de takip edildiğinde yapının dışında tasarlanmış olduğu sonucuna varılmaktadır. Ambar 1'in özgün duvarı bacanın gerisinde düzenlenmiş olmalıdır, bu kısmın batı duvarında yapılmış olan ek kısım hem duvar kalınlığından hem de cephedeki kornişin bu kısma devam etmemesinden tespit edilebilmektedir (Şekil 8). Benzer dönem fabrika yapıları da incelendiğinde bacaların bağımsız bir birim olarak düzenlendiği görülmektedir

Fotoğraf 12. Karamürsel Mensucat Fabrikası. / *Karamürsel Textile Factory (Sanal Kocaeli, 2023).*

(Foto. 11, 12). Baca üzerinde günümüze kadar ulaşmış olan tuğralı bezeme de bir dış cephe olduğunu ve bu bezeme ile baca yapısının vurgulandığını göstermektedir. Yapının pencere boşlukları askeriye kullanımında daraltılmış olduğu düşünülmekte, örülerek kapatılmış olan kısımlar duvar örgüsünde kullanılan muhdes yapı malzemesinden ve sıvadaki çatlaklardan takip edilebilmektedir. Ambar-2 yapısında kemerli formda olan pencerelerin yapının özgününe ait olduğu düşünülmektedir. Boşlukların ölçüleri yapıdaki rölöve çalışmaları sırasında tespit edilmiş ve fabrikaya ait arşiv kaynakları da değerlendirilmiştir. İlk Osmanlı dönemi kartpostalcılarının olan Max Fruchtermann'a ait 19.yy. Çuha Fabrikasına ilişkin kartpostalda fabrika yapılarının kemerli uzun pencerelere sahip oldukları görülmektedir (Foto. 13). Yapıdaki izler doğrultusunda bacalı ambarın da pencerelerinin bu formda olduğu düşünülmektedir (Şekil 8).

Fotoğraf 13. İzmit Çuha Fabrikası girişi (Max Fruchtermann Kartpostalları, Sandalcı, 2000). / Izmit Cloth Factory entrance (Max Fruchtermann Postcards, Sandalcı, 2000).

Kayba uğramış üçüncü mekana ilişkin tek arşiv kaynağı Foto. 9, 10'da görülen fotoğraflardır. Bu yapının yüksekliği Ambar-1 ve 2'nin mimari özelliklerinde de bahsettiğimiz gibi aynı seviyede birbiri ile benzer şekilde düzenlenmiş olmalıdır. Foto. 9'da bu yapının güney cephesindeki pencere sayıları tespit edilebilmektedir. Bu pencerelerin de yapının diğer pencereleri ile benzer form ve ölçülerde olduğu söylenebilse de net bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yapının doğramaları Foto. 13'de Çuha Fabrikasının genelinde olduğu gibi ahşap doğramalı olmalıdır. Benzer dönem sanayi yapılarından Foto. 14.'de Zeytinburnu Demir Fabrikası ile Foto. 15.'de Feshane-i Amire'de Çuhane yapılarına benzer nitelikte ahşap doğramalar kullanılmış olduğu görülmektedir. Farklı endüstri yapılarının bir arada bulunduğu fabrika yapılarında kemerli ahşap giriş kapılarının uygulandığı görülmektedir.

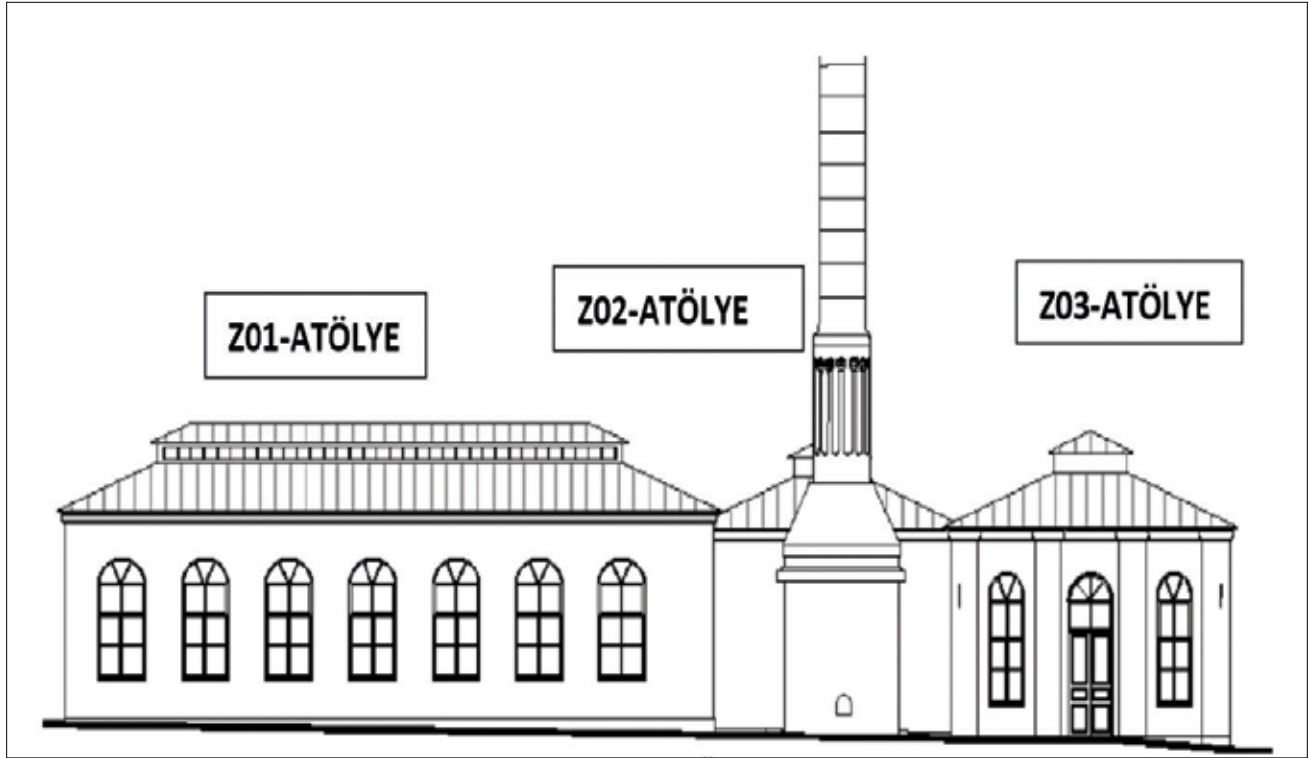
Fotoğraf 14. Zeytinburnu Demir Fabrikası (II. Abdülhamit Albümü, 1880-1893, 11917/30) / Zeytinburnu Iron Factory (Abdulhamid II Album, 1880-1893, 11917/30).

Fotoğraf 15. 19.yy'ın son döneminde Feshane-i Amire (II. Abdülhamit Arşivi, 1880-1893, 11911/43) / Feshane-i Amire in the last period of the 19th century, (Abdülhamit II Album, 1880-1893, 11911/43).

Pencerelere benzer özellikte üst camlı olan kapılar göbekli olarak düzenlenmişlerdir (Foto. 14, 15). Bu verilerden hareketle yapının doğramalarının da ahşap olduğu düşünülerek özgün durumuna ilişkin restitüsyon cephe önerisi sunulmaktadır (Şekil 9).

Yapı mevcut durumunda muhdes betonarme çatı örtüsüne sahiptir. Foto. 13' de Çuha Fabrikasının yapılarının örtüleri kiremit olarak görülmektedir; Foto. 9, 10'da da ana atölyenin kiremit örtülü olduğu ancak bacalı ambarın farklı olarak metal olduğu görülmektedir. Ambar-2'nin duvarlarında kesilerek duvar içlerinde bırakılmış çelik kirişler görülmektedir (Foto. 7). Osmanlı sanayi yapıları içerisinde demirin strüktürel olarak kullanıldığı erken endüstriyel örneklerden biri de Çuha Fabrikası'dır. Ayrıca bu dönemin endüstri yapılarında doğal aydınlatmanın kullanıldığı erken örneklerdendir (Boyacıoğlu, 2013). Endüstri yapılarında enerji tüketimini azaltmak için aydınlatma için gün ışığı kullanımını artıracak mimari düzenlemeler yapılmaktadır. Bununla birlikte gün ışığı doğru bir tasarım ile uygulanırsa insan performansını da

Şekil 9. Bacalı Ambar Kuzey Cephesi Restitüsyon Önerisi / The restitution proposal for the north facade of the Warehouse (Kahraman and Boduroğlu, 2019).

yükseltmektedir (Arpacıoğlu, 2012). Üretim yapılarında doğrudan ve dolaylı olarak gün ışığı kullanılmaktadır. Mekân pencerelerinden doğrudan sağlanan ışık ve havalandırma ile çatı pencerelerinden de yansımali olarak ışık sağlanmış olduğu görülmektedir (Şekil 14, 15).

Atölye yapıları iç mekanlarında geniş alanlarda üretim yapılabilmesi amacıyla çelik taşıyıcı çatı örtüsüne sahiptirler. Bombardıman öncesi ve sonrası hava fotoğraflarında çatı örtüsü iki kademeli olarak görülmektedir (Foto. 9, 10). Foto. 11 ve Foto. 12'deki örneklerde de benzer çatı örtüleri de referans alınarak yapının özgün çatı örtüsünün Şekil 9'daki iki kademeli ve çatı pencereli olduğu düşünülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kocaeli Çuha Fabrikası Osmanlı'nın ilk sanayi yapılarından birisi olmasıyla önemlidir. Osmanlı'da endüstrileşme hareketi ile dışa bağımlı üretim yapısı değişmiş ve devlet güçlenmeye başlamıştır. Sultan Abdülmecid bu döneme kadar yurtdışından sağlanan çuha ihtiyacının son bulması için Çuha Fabrikasının Kocaeli'nde kurulmasına karar vermiş, böylelikle kentin ticaret potansiyeli değerlendirilmiş ve ardı sıra fabrikalar yapılmıştır. Fabrika, içerisindeki hidroelektrik santrali, dekovil hattı ile zamanla büyüyen ve gelişen bir yapı olmuştur. Ayrıca demirin strüktürel olarak kullanıldığı erken endüstriyel yapılardan biridir. Fabrika yurtdışından getirilen aletlerle donatılmış, Paris ve Londra Sergisi'ne

fabrikada üretilen ürünler ile katılmış ve ödül almıştır. Fabrika Kurtuluş Savaşı sırasında işgal kuvvetlerinin de dikkatini çekmiştir. 1920 yılında fabrikanın İngilizler tarafından bombalanmasıyla üretim durmuş ve onarılmamıştır. Fabrika askeriye devredilerek torpido fabrikası olarak kullanılmıştır, hasar gören yapılarda onarım yapılmamıştır.

Ana dokumahane yapılarının güneyinde yer alan dokuma atölyesi ambar olarak işlevlendirilmiştir. Yapı üretim amaçlı kullanılmak üzere tasarlanmış olduğu bacasıyla birlikte bir kompleks oluşturduğu görülmektedir. Günümüzde bacalı ambar olarak nitelendirilen yapının savaş sonrasına ait arşiv görsellerinde ayakta olduğu görülmektedir. Osmanlı'nın endüstrileşme devrine ait olan bacası ile birlikte korunmuş önemli bir yapıdır. Ancak yapıya ait görsel ve yazılı belgelerle günümüze ait tespitlerinin birlikte değerlendirildiği bu çalışmada yapının metruk durumda olduğu, 1920 ile 1999 yılları arasında geçen süre zarfında atölye yapılarından birinin tümüyle yok olduğu, ayakta kalan kısımlarının ise büyük müdahaleler geçirerek özgün mimari öğelerini kaybettiği görülmektedir. Günümüzde tescilli kültür varlığı olan yapıda ağır hasarlar mevcuttur. Bütünlüğünü kaybetmiş ve taşıyıcı sisteminde değişiklikler yapılmış olan bacalı ambar yapısının fabrika yapılarıyla bütünlüğü, özgün mimari özellikleri ve bir endüstri mirası olması nedeniyle korunması esastır. Mimari mirasın korunmasında özgünlüğünü kaybetmeden sürdürülebilirliğini sağlamak önemlidir (Arpacıoğlu, 2015).

KAYNAKLAR

- Arpacıoğlu, Ü. (2012). Mekânsal Kalite ve Konfor İçin Önemli Bir Faktör: Günışığı, *Mimarlık*, 368, 48-52.
- Arpacıoğlu, Ü. (2015). Restorasyon Çalışmalarında Alınan Fiziksel Çevre Kararlarının Enerji Kullanımına Etkisinin Değerlendirilmesi, *Divanhane Örneği, Yapı*, 409, 142-149.
- Aydın, E., Ö. (2016). “Osmanlı Devleti’nin Kocaeli’ndeki Sanayi Mirası: Hereke ve İzmit (Çuhane) Fabrika-İ Hümayunları”, *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 733-746.
- Boyacıoğlu, D. (2013). Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları.
- Çam, Y. (2001). İzmit Tersanesi ve Marmara Üss-İ Bahriye, *M. Sabrı Yalım’a Armağan*, Kocaeli.
- Çark, Y. G. (1970). *Türk Devletine Hizmet Eden Ermeniler 1453-1953*, İstanbul: Yeni Matbaa.
- Çetin, A. (2000). *İzmit Tarihinden Sayfalar*, Kocaeli.
- Dölen, E. (1992). *Tekstil Tarihi Dünya’da ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisinin ve Sanayisinin Tarihsel Gelişimi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ekinci, M. (2013). İzmit Çuha Fabrikası Dokuma Atölyesi’nin (1 No’lu) Restorasyon Projesi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- Fıratlı, N. (1971). *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hazır, A. (2013). İzmit Çuhane Tavla Yapısının Restorasyon Projesi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.
- İnalcık, H. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul.
- Kahraman, G. ve Boduroğlu, B. (2019). Kartepe Çuhane Fabrikaları Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri, Kartepe Belediyesi, Etüt ve Proje Müdürlüğü.
- Karavar, H. (2007). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İzmit Çuha Fabrikası*, (Editör:Volkan Şenel), Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kıraç, B. (2018). Küçükçekmece Osmanlı Kibritleri Fabrikası’nın Endüstriyel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi, *Megaron*, 13, 1, 67-84.
- Küçükerman, Ö. (1988). *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika “Feshane” Defterdar Fabrikası*, İstanbul: Sümerbank Yayınları.
- Sandalcı, M. (2000). *Max Fruchtermann Kartpostalları*, İstanbul: Koçbank Yayınları.
- Şimşek, A. S. (1960). *Feshane Mensucat Fabrikası*, İstanbul: Öztürk Basımevi.
- Tekeli, İ. (1994). Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, Cilt 4, İstanbul.
- Tuğlacı, P. (1993). *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi’nin Rolü*, İstanbul: Yeni Çığır Kitapevi.
- Sofuoğlu, A. (2006). *Millî Mücadele Döneminde Kocaeli*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sanal Kocaeli. com (2023). http://www.sanalkocaeli.com/images/haberler/turk_tesktil_sanayisinin_en_eski_kurulusu_karamursel_mensucat_fabrikasi_h2329.jpg
- Zamanın Aynasında Kocaeli (2022). <http://e-kutuphane.kocaeli.bel.tr/Kitaplar/Kultur/Zamanin-Aynasinda-Kocaeli-25>.

ARŞİV KAYNAKLARI

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Dahiliye İdaresi, DH. İD 25/1.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Cevdet İktisat, 1637.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Cevdet Maliye, 1729.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Hat 1229/47954/A
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Hazine-i Hassa Defteri (HH.d) 65, s. 9.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA, Hazine-i Hassa Defteri (HH.d) 256, s. 62A.

İZNIK/HİSARDERE NEKROPOLÜ'NDE BULUNAN EROS-KOMOS BEZEMELİ İKİ LAHİT

TWO SACROPHAGI WITH EROS-KOMOS DECORATION FROM IZNIK/HISARDERE NECROPOLIS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 20 Ocak 2023	Received: January 20, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 01 Mart 2023	Peer Review: March 01, 2023
Kabul: 17 Mayıs 2023	Accepted: May 17, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1239925

Fatih Hakan KAYA* - Aygün EKİN MERİÇ -
Ahmet TÜRKMEÑOĞLU*** - Gülşen KUTBAY******

ÖZET

Bu çalışmada Bursa ili, İznik İlçesindeki Hisardere Nekropolü'nde 2021 yılı kazılarında bulunmuş olan Eros Komos betimli, Roma Dönemi'ne tarihlenen iki adet lahdin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmada literatür taraması ile analogik değerlendirmeler yapılmış, ocak ve ışıkların belirlenebilmesi için lahitlerden ve çevredeki antik taş ocakların numuneler alınarak petrografik analizler gerçekleştirilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda Eros Komos betimlerinin Roma kenti ve Attika lahitlerinde MS 2. yüzyılın 2. yarısından sonra kullanımının yaygınlaştığı görülmüştür. Anadolu ışıklarında, Attika etkisi ile kısa süreli olarak üretilen bu sahneleri içeren lahitlerin tam ve in-situ örnekleri nadirdir. Ayrıca önceki yıllarda yapılan lahit çalışmalarına göre Nicaea atölyelerine atfedilen fakat kesin bir yargıya varılamayan "plasterli lahitler" grubunun eksiksiz ve in-situ bir örneği de bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Literatür çalışmaları sırasında bu makalede incelenen lahitlerde kanonik Eros Komos tiplerine ek olarak yerel inanışlarla paralel yeni tipler de tespit edilmiştir. Bu makale ile ilk defa tespit edilen bu veriler yapılacak olan diğer çalışmalara ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nekropol, Frizli Lahit, Pilaster Lahit, Eros-Komos, Roma Dönemi

* Araş. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir
e-posta:fatih.kaya@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002- 2644-5345

** Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, İzmir
e-posta:aygun.ekin@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1343-847X

*** İznik Müzesi Müdürü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İznik Müze Müdürlüğü, Bursa, İznik
e-posta: ahmet.turkmenoglu@ktb.gov.tr ORCID: 0000-0002-8771-4318

**** Dr. Arkeolog, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir
e-posta:kutbaygulsen@gmail.com ORCID: 0000-0001-9013-2266

ABSTRACT

In this study, it was aimed to examine two sarcophagi with the depiction of Eros Komos and dated to the Roman Period, which were found during the 2021 excavations in Hisardere Nekropol in the Iznik District of Bursa. In the study, analogical evaluations were made with the literature review, petrographic analyzes were carried out by taking samples from the sarcophagi and the ancient stone quarries in the vicinity in order to determine the quarries and workshops. As a result of the studies, it was seen that the use of Eros Komos depictions in Roman city and Attica sarcophagi became widespread after the second half of the 2nd century AD. In Anatolian workshops, complete and in-situ examples of sarcophagi containing these scenes, which were produced for a short time under the influence of Attica, are rare. In addition, a complete and in-situ example of the group of "plaster column sarcophagi" attributed to the Nicaea workshops, but which could not be definitively judged, is the subject of this study. During the literature studies, in addition to the canonical Eros Komos types, new types parallel to local beliefs were also identified in the sarcophagi examined in this article. These data, which were determined for the first time with this article, will shed light on other studies to be carried out.

Keywords: Necropolis, Frieze Sarcophagus, Pilaster Sarcophagus, Eros-Komos, Roman Period

GİRİŞ

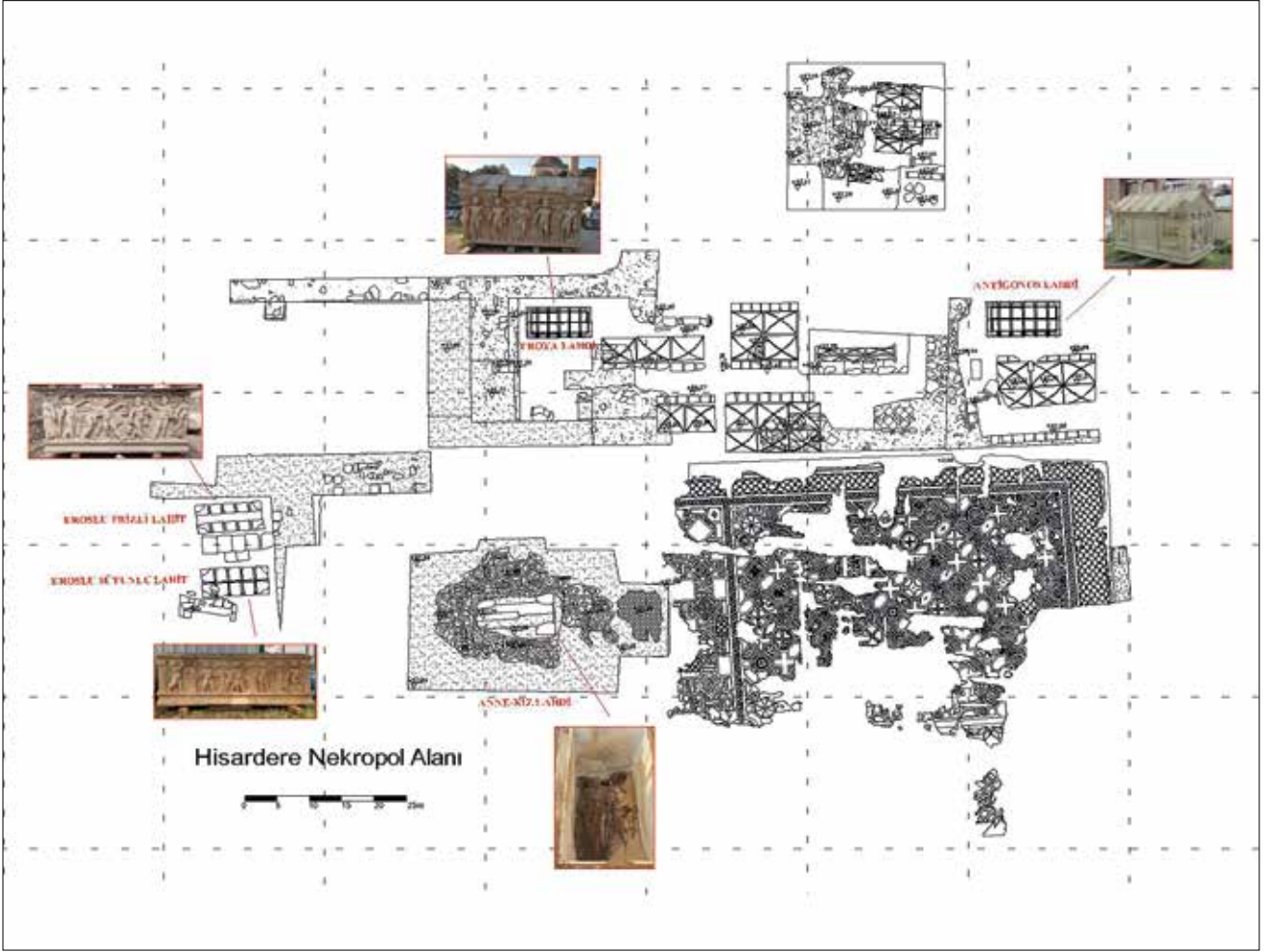
Hisardere Nekropol Alanı, İznik kent merkezinin yaklaşık 2,4 km kuzeyinde yer almaktadır. İlk kez 1992 yılında yapılan bir kaçak kazı ile tespit edilmiş olan Hisardere Nekropolü, Bursa Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından I. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescil edilmiştir. Devam eden yıllarda kaçak kazılar sonucunda; 2015 yılında sütunlu bir lahit (Eraslan-Altın, 2021), 2016 yılında Komutan Antigonos'a ait yazıtlı bir lahit, 2017 yılında sanduka tipinde anne ve kızına ait bir lahit (Ekin Meriç-Dreyer, 2021) ve terrakotta plaka kapaklı oda mezarlar (Ekin Meriç-Kutbay, 2021) tespit edilmiştir. 2018 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı

tarafından kamulaştırılan alanda ilk sistemli kazılar 2019 yılından itibaren İznik Müzesi Başkanlığında, Dokuz Eylül Üniversitesi'nden Prof. Dr. Aygün Ekin Meriç bilimsel koordinatörlüğünde kurulan bir ekip tarafından gerçekleştirilmektedir. Ayrıca Hisardere Nekropol alanında, lahitler dışında hipoje ve basit mezarlar da bulunmaktadır. Bu çalışmada 2021 yılında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında açığa çıkarılan, Eros kabartmaları ile süslenmiş biri frizli, diğeri pilasterli iki lahit incelenecektir.

İznik Hisardere Nekropolü'nde (Şekil 1), önceki yıllarda yapılan çalışmalar sırasında bulunan duvarların mimari bütünlüğünü anlamak için gerçekleştirilen kazı

Şekil 1. İznik haritası ve Hisardere Nekropolisi / Iznik map and Iznik Hisardere Necropolis.

Fotoğraf 1. Hisardere Nekropolü'nde bulunan mozaikli alan ve lahitler/ *Mosaic area and sarcophagi in Hisardere Necropolis.*

çalışmaları sonucunda, pilasterli ve frizli iki adet Roma Dönemi Eros figürlü lahit açığa çıkarılmıştır (Foto. 1). Bu lahitlerin açığa çıkarılması için yapılan temizlik çalışmaları sırasında her iki lahdin de güneyinde basit duvar örgülü birer adet mezarlar da bulunmuştur.

Her iki lahit de Eros figürleri ile bezelidir. Benzer konuları içeren lahitlerde bezeme kompozisyonu farklılık göstermektedir. Lahit 1'in figürleri bir friz kuşağı ile betimlenirken (Foto. 3), Lahit 2'nin figürleri sarmaşık bezemeli pilasterler ile sahnelere ayrılmıştır (Foto. 10). Lahit 1'in teknesi oldukça iyi korunmuş olmakla beraber kapağının üst bölümünün, eldeki yeni bulgulara göre, MS. 5-6 yüzyıllarda bu alan inşa edilen Bazilika yapısının (Foto. 1) zemin tesviye çalışmaları sırasında tıraşlandığı anlaşılmıştır. Lahit 2'nin teknesi sağlam ele geçmesine karşın kaçak kazı sırasında kapağının patlatılmış olduğu görülmüştür.

Lahit 1'in güney paralelinde doğu-batı yönlü, kapağı bezemesiz kesme taş ve kırık bir mermer sütun parçasından oluşturulmuş, tekne bölümü taş ve pişmiş toprak levhalarla örülü 245x45x42 cm ölçülerindeki Mezar 1 açığa çıkarılmıştır (Foto. 2). Mezarın kuzey duvarı Lahit 1'in ön yüzüne bitişik olarak inşa edilmiştir.

Fotoğraf 2. Lahit 1 ve 2'nin insitu halleri / *Insitu states of sarcophagi 1 and 2.*

Fotoğraf 3. Lahit 1'in fotoğraf ve çizimi / *Photograph and drawing of Sarcophagus 1.*

Basit kireç harcı ve moloz taşlarla örülmüş olan mezar duvarının kapağa temas eden üst bölümleri farklı boyutlarda pişmiş toprak tuğlalar ile oluşturulmuştur. Mezar 1'in içerisinde farklı kotlarda olmak suretiyle iki bireye ait iskelet kalıntısı tespit edilmiştir. Mezar tabanı yedi adet pişmiş toprak levha ile kaplanmıştır.

Lahit 2'nin güney paralelinde, pişmiş toprak plakalarla örtülmüş Mezar 2 açığa çıkarılmıştır (Foto. 2). Lahit 2'de gerçekleştirilen kaçak kazılar esnasında Mezar 2'nin önemli ölçüde tahrip edildiği görülmüştür. Farklı boyutlarda 4 ile 6 sırası korunmuş pişmiş toprak plakalar ve kireç harcı ile oluşturulan mezarın üstü bir tanesi korunagelen büyük boyutlu pişmiş toprak levha ile kapatılmıştır. Mezarın ölçüleri 194x70x40 cm olarak ölçülmüştür.

Çalışmalar sonucunda herhangi bir buluntuya rastlamamakla birlikte, kondisyonu oldukça kötü durumda neredeyse toz halinde gelmiş iskelet kalıntıları tespit edilmiştir.

FIGÜRLÜ FRİZLİ LAHİT (LAHİT 1) (FOTO. 3)

Figürlü frizli lahit grubunda değerlendirilen (Koch, 2001, s. 166) ve Nike-Eros bezemeli, "beşik çatı" formunda bir kapağa sahip olan Lahit 1, in-situ halde bulunmuştur.

Lahit yapımında ince kristalli, mavi damarlı beyaz mermer kullanılmıştır. Yapılan petrografik analizler sonucunda Lahit 1'in Hisardere Mermer Ocağı'ndan sağlanan mermerden imal edildiği anlaşılmıştır. Dokuz Eylül Üniversitesi, Torbalı Meslek Yüksekokulu, İnşaat Bölümü, Doğal Yapı Taşları Teknolojisi Programında görevli Dr. Öğr. Üyesi Sayın Ramazan Hacimustafaoğlu tarafından gerçekleştirilen petrografik analizler sonucunda Lahit 1'in, Hisardere Mermer Ocağı adı verilen ve Hisardere Nekropol alanına kuş uçuşu 2,6 km mesafede bulunan ocaktan sağlanan mermerden imal edildiği anlaşılmıştır. Yapılan doğal taş analizlerine ilişkin bilimsel veriler ilerleyen zamanda yayınlanacağı için bu makalede yer verilmemiştir.

Lahit kapağının üst bölümü ve dört adet olan köşe akroterlerinden üçü kısmen traşlanmış şekilde bulunmuştur. Lahit teknesi üzerinde alçı harç ile kenetlenmiş olan kapak, 47 cm yüksekliğinde, 224 cm uzunluğunda ve 100 cm genişliğindedir. Kapağın iki kısa kenarında kenet oyuntuları bulunmakta ancak herhangi bir metal kalıntısı görülmemektedir. Lahit kapağının uzun kenarlarında ikişer adet, taşınması veya ikincil gömüler esnasında açılıp kapanmasını kolaylaştırmak amacıyla yapılmış dikdörtgen çıkıntılar bulunmaktadır. Kısa kenarlardan birinde, kenet kısmının olduğu yerde çıkıntı görülürken, diğer kısa kenarın kenet bölümü kırıkta.

Kapakta Anadolu'daki Roma Dönemi lahitlerine özgü örneklerde olduğu gibi her iki tarafta dört adet olmak üzere sekiz kalypter aracılığıyla çatı görüntüsü yaratılmış olup, her birinin ucuna birer aslan başlı çörtlenler işlenmiştir (Koch, 2001, s. 212). MS. 135-140 yıllarından sonra lahit kapaklarında antefiksler yerine, aslan başları görülmeye başlanmıştır. (Waelkens, 2019, s. 591; Waelkens ve ark., 2019, s. 193) Roma Dönemi lahit kapaklarında sevilerek kullanılan bu forma ilişkin birçok örnek görülebilmektedir (Eraslan-Altın, 2021, s. 272; Papagiani, 2007, s. 187; Topbaş, 1987, s. 371, Fig. 15). Aslan başlı çörtlenler ve palmet motifli akroterler lahit kapağının yalnızca güneye bakan (ön) yüzünde özenle işlenmiş olup, kapağın kuzey (arka) yüzünde kabaca birer kabartma şeklindedir. Kapağın alınlık bölümleri ise bezemesiz olarak düz bırakılmıştır.

Lahdin teknesi 90 cm yüksekliğinde, 211 cm uzunluğunda ve 86 cm genişliğindedir. Lahdin ön ve yan yüzleri işlenmiş olup, arka yüzü kabaca işlenmeden bırakılmıştır. Roma Dönemi lahit üretiminde arka yüzlerin yarı işlenmiş ya da işlenmemiş durumda olmasına çok sık rastlanılmaktadır. İznik ve çevresinde bulunan lahitlerin büyük bir kısmında bu durum gözlemlenmektedir (Altın, 2019, s. 131-132, 13-136, 142-143). Lahdin arka yüzünün işlenmemiş olması, bu yüzün bir duvara dönük olması ihtimalini güçlendirmektedir. Lahdin iki kısa ve bir uzun yüzü Eros ve Nike kabartmalarıyla süslü olup, bu tarz lahitler için "Eros Komos Lahitleri" tanımlaması yapılmaktadır.

Eros-Komos bezemeli lahitlerin Anadolu'daki en bilinen temsilcisi Side'de Doğu Mausoleion'da bulunmuş ve bugün Side Müzesi'nde (bu makalede S1 olarak adlandırılacaktır) korunan lahittir (Mansel, 1978, s. 293-294, Res. 331-332; Turak, 2011, s. 101, Lev. XXXVII, Res. 127-129). Lahit 1'de, S1 Lahdine benzer şekilde köşelere yerleştirilen Nikeler aracılığıyla sınırlandırılan frizlerde (Koch, 2001, s. 166; Turak, 2011, s. 101) Eroslar'ın komos sahnesi işlenmiştir (Turak, 2011, s. 101). Figürlü frizli lahitlerde köşe figürü olarak Nike'lerin kullanılması alışlagelmiş bir durumdur (Koch, 2001, s. 166). Yan yüzlere işlenmiş olan Nike betimleri ön yüzdekilere göre daha özensizdir. Nike betimlerinin hepsi temelde biçim olarak aynı şekilde işlenmiş olsa da yüzler ve ifadeler birbirinden farklı portre özelliği taşımaktadır.

Lahdin ön yüzünde beş adet Eros figürü bulunmaktadır. Ayakta betimlenmiş olan Eros figürleri soldan sağa doğru hareket eder biçimdedir. Tamamı çıplak olmakla beraber birkaçının omuzunda manto görülmektedir. Figürler çocuk Eros tipinde olsalar da üst gövdeleri kaslı ve daha atletik bir görüntüye sahiptir. Yüzlerinde olgun bir ifade vardır ve bukleli saçları kulaklarını

Fotoğraf 4. Lahit 1, fig. 1-2/Sarcophagus 1, fig. 1-2.

kapatacak şekilde uzundur. Figürlerin açık olarak betimlenmiş kanatlarında uçma ve örtü telekleri detaylı olarak işlenmiştir. Eros'ların kanatlı olarak betimlenmesi Anadolu lahitlerine özgüdür. Attika tipin de ise Eros'lar kanatsızdır (Koch, 2001, s.240-262; Turak, 2011, s. 102).

Sahnenin solundaki Nike'nin (Foto. 3, 4) baş kısmı kırıktır. Tam köşede bulunan ve kanatları açık betimlenen bu Nike'nin vücudunun büyük bölümü ön yüze, sağ kolu ve kanadı yan yüze (A) işlenmiştir. Khitonunun "V" şeklinde yakası göğsün üzerine düşmektedir. Khiton, göğüs altından ince bir kuşak yardımıyla orta kısımda fiyonk biçiminde bağlanmış, kıyafetinin katlanarak bel hizasına kadar sarkan bölümü apodygma (Şeki, 1985, s. 24) oluşturmuştur. Ayak bileği hizasına kadar uzanan elbisenin derin yırtmacı ve kıyafetin bir rüzgâr esintisiyle uçmuş algısı yaratan görüntüsü dikkat çekmektedir. S1 Lahdi ile benzer biçimde (Turak, 2011, s. 101) kıyafetin içinden kalça hizasına kadar sağ bacağı açıktır ve lahdin tam köşe noktasına denk gelecek biçimde öne çıkmıştır. Rüzgârla açılan sol bacağı, transparan izlenimi veren elbiseden diz hizasına kadar görülmektedir (Waelkens, 1982, s. 10-12). Sağ bacağına, diz kapağıyla bilek arasında yüzeysel bir kırık gözlemlenmektedir. Nike sol eliyle eteğinin ucundan tutarken, sağ elinde palmye dalı taşımaktadır. S1 Lahdinde de gördüğümüz palmye dalı betimi Nike figürleri için tipik bir ikonografi halini almıştır (Turak, 2011, s. 101; Waelkens, 1982, s. 10-12). Genel itibarıyla ince bir işçilik görülen Nike figürünün kolları ve elleri vücut proporsiyonuna göre oldukça kaba işlenmiş olup, bir erkek uzvunu anımsatmaktadır.

Sahnenin solunda yer alan Figür 2 (Foto. 3, 4), dolgun vücut hatlarıyla betimlenmiştir. Figürün gövdesine paralel duran sağ elinde yere doğru uzattığı meşalesini tutmaktadır. Meşalenin yanan ateşi rüzgârın estiği doğrultuda hareket kazanmıştır. Eros atribüleri arasında gösterilen meşalelerin özel bir yeri vardır. Yanan bir meşalenin yere doğru uzatılmasıyla, solup giden hayatın ateşinin sönmeye sembolize edilmek istenmiştir (Franz, 1929, s. 222; Strocka, 2017, s. 102). Eros Komos sahnelerinde alçaltılmış sağ elde meşale tutan Eros figürü, Geç Antoninler Dönemi'nde yaygınlaşmıştır (Kranz, 1999, s. 55). Birçok lahit üzerindeki sahnede görülen meşalelerin yönlendirmeleri ve kullanım şekilleri değişiklik göstermektedir. Meşalelerin yere doğru tutulması ve meşale alevinin esen rüzgâr ile dalgalanması başta S1 lahdi olmak üzere birçok lahitte ortaktır (Turak, 2011, s. 202, Lev. XXXVII, Res. 127). Eros'un yere paralel olarak yukarı kaldırdığı diğer elinde başparmağına takılı, ucunda bir asma halkası olan olasılıkla bir kymbala taşımaktadır. Meşale taşıyan Eros tasvirlerinde bu durum sıklıkla görülmektedir. Sağ elinde meşale tutan Erosların ileri uzattıkları sol ellerinde bir çelenk ya da Lahit 1'de olduğu gibi nadiren de olsa bir kymbala tutması da Geç Antoninler Dönemi Eros Komos sahnelerinde yaygın bir durum haline almıştır (Kranz, 1999, s. 48, 52; Waelkens, 1982, s. 53-54, Taf. 15,1-4). Çıplak olan figürün üzerinde sol omzundan sarkan bir manto bulunmaktadır. Hareket halinde işlenmiş olan Eros'un sağ ayağı bir adım önde, sol ayağı parmak ucuna basar haldedir. Vücutunda, meşale tutan Eros figürlerinde olduğu gibi (Kranz, 1999, s. 55), $\frac{3}{4}$ oranında bir dönüş görülmektedir.

Biri içkinin etkisiyle sarhoş, diğeri ise ona destek olur halde tasvir edilen Figür 3 ve 4 (Foto. 3, 5), Richmond'da sergilenen Torre-Nova tipi Eroslu Lahitler grubundan tanıdığımız biçimde ikili grup olarak betimlenmiştir (Turak, 2011, s. 101-102; Waelkens, 1982, s. 53, no. 10, Taf., 15.1-4; Wiegartz, 1965, Taf. 42 a, b). Her ne kadar Torre-Nova olarak adlandırılan gruba ait ostotheke ve lahitlerin ışıklarına ilişkin tartışmalar henüz bir netlik kazanmamış olsa da (Waelkens ve ark., 2019, s. 195), bu grubun frizli lahitler grubunda değerlendirilmesine yönelik genel bir eğilim de vardır (Strocka, 2017, s. 71). Richmond ve S1 lahitleri ile ikonografik olarak oldukça benzer olup, hemen hemen aynı şema takip edilebilmektedir. Torre-Nova grubuna dahil edilen lahitlerin, ostotheke takip ettiği, MS. 2. yüzyılın 2. yarısından sonra yaygınlaştığı düşünülmektedir. Eros betimli ostotheke başlarda çocuk definleri için kullanılan kül kapları olduğu düşünülmüşse de, var olan örneklerde yetişkin figürlerinin de bulunması nedeniyle bu tip ostotheke yalnızca çocuk definleri için kullanılmış olamayacağı anlaşılmıştır (Strocka, 2017, s. 59; Waelkens ve ark., 2019, s. 195, Dipnot 38). Yeni buluntular ışığında ostotheke aynı zamanda çocuk lahdi olarak da kullanıldığı düşünülmektedir (Korkut,

Fotoğraf 5. Lahit 1, fig. 3-5/ *Sarcophagus 1, fig. 3-5.*

2013, s. 410). Roma örnekleri incelendiğinde ise bu tarz ikili grupların sevilerek betimlendiği görülmektedir. Kranz (1999) tarafından üç başlık altında incelenen "Destekleyici Eros" figürleri geniş bir zaman aralığına tarihlenmektedir (s. 56-57). Lahit 1 de, Richmond ve S1 örneklerine benzer bir kompozisyonda yapılmış olmakla birlikte detay ve işçiliklerde farklılıklar görülmektedir. Richmond ve S1 lahitlerinde Eros'ların taşıdıkları şematize girland çelenklerinin (Turak, 2011, Lev. XXXVI, Res. 126; Waelkens, 1982, Taf. 15.1) yerini Lahit 1'de çiçek çelengi almıştır. Hisardere Lahit 1 örneği bu yönü ile Roma lahit tiplerini takip etmektedir. Ayrıca Richmond lahinde bezeme alanının yetersizliği nedeniyle kanatların işlenemediği görülmektedir (Waelkens, 1982, Taf. 15.1). Lahit 1, Figür 4 içkinin etkisiyle sarhoş ve geriye doğru düşer haldedir. Ayakta durmakta zorlanan figür, omuzlarından sarkan bir manto giymektedir. Sarhoşluğun etkisiyle başı öne düşmüş ve yüzünde baygın bir ifade hâkimdir. Dalgalı saçları yuvarlak bukleler halinde şekillendirilmiş ve çiçek çelengi ile süslenmiştir. Sağ eli vücudunun yanına düşmüş, çiçek çelengi taşıdığı sol eli ise karşıya uzanmaktadır. Sol elin halka biçimli bir çelenk tutmak suretiyle ileriye doğru uzatılması Roma Tipi lahitlerde Kranz (1999) tarafından "Destek Grubu A" figürlerinin tipik ikonografisi olarak tanımlanmaktadır (s. 56). Eros'un vücudu cepheden işlenmiş, dizini bükerek yere sağlam bastığı sağ ayağından ve zemine değen sol topuğundan destek almaktadır. Sol kanadı başının yanında açık olarak işlenmiştir. Sarhoş olan Figür 4'ün hemen arkasında düşmesini engelleyen Figür 3 bulunmaktadır. Profilden işlenmiş olan Figür 3, Figür 4'ün sağ kolunun altından geçirdiği sağ eli ile belinden tutmuş ve göğsünü sırtına dayayarak destek sağlamıştır.

Çenesini de Figür 4'ün omzuna dayamıştır. Figür 3'ün sol bacağı dizden bükülü, bir adım önde ve parmak ucuna basmaktadır. Sağ bacağı da Figür 4'ün ağırlığıyla aynı şekilde dizden bükülü, bir adım geride konumlanarak vücut ağırlığını taşımaktadır. Figür 3'nin saçları Figür 4 ile aynı biçimde işlenmiştir.

Figür 3'ün yüzündeki yorgun ve baygın ifadeden onun da sarhoş olduğu anlaşılmaktadır. Bu tipik taşıma motifi Attika tipi lahitlerde de sevilerek kullanılmıştır (Turak, 2011, s. 102). Atina Milli Müzesinde sergilenen lahitte benzer ikonografi görülmekle birlikte yaslanan Eros elinde bir içki kabı tutmaktadır (Papagiani, 2011, s. 234-235, Şek. 2; Turak, 2011, Lev. XXXIX, Res 134). Benzer ikonografiye S1 ve Richmond lahitlerinde de rastlamak mümkündür (Turak, 2011, Lev. XXXVI, Res. 126, XXXVIII, Res. 132; Waelkens, 1982, Taf. 15.1). Figür 3'ün sağ kanadı Figür 2'in elinde taşıdığı daire biçimindeki kymbalanın arkasında kalmaktadır. Figür 2 ile 3 arasında, bacaklarının hizasındaki boşlukta duvara çivi ile asılı bir sadak bulunmaktadır. Eroslu komos lahit örnekleri incelendiğinde, sadak betimine rastlanmaz. Bu yönü ile de Lahit 1 özgün bir örnek olarak sayılabilir. Sadak betiminin bir benzeri Afyon'dan ele geçmiş sütunlu bir lahit parçası üzerinde de görülmektedir (Wiegartz, 1965, Taf. 25, c).

Figür 5'in yüzü, (Foto. 3, 5) diğer Eros figürlerinden farklı olarak erişkin bir erkek gibidir. Saçları dalgali ve kısadır. Vücudunda $\frac{3}{4}$ oranında bir dönüş hâkimdir. Figür sağa doğru hareket halindeyken, başı arkaya dönük bir biçimde sarhoş Eros'lara bakmaktadır. Eros'un yüzünde ciddi ve yorgun bir ifade hâkimdir. Üzerinde, iğneyle omuz hizasından tutturulmuş bir manto bulunmaktadır. Sırtından dolanan mantosunu bel hizasında dirseğinden büküdüğü sol kolunun üzerinde taşımaktadır. Eroslu lahitler grubu içerisinde mantonun bu şekilde betimlendiği bir başka örnek yoktur. Sol elinde, yukarı kaldırıp omzuna dayadığı bir lobut taşımaktadır. Herakles'in atribüsü olan lobutun bir Eros tarafından bu şekilde taşınması da tüm Eros komos betimli lahitler içinde, Lahit 1'e özgü bir durum olarak karşımıza çıkar. Eros komos lahitleri söz konusu olduğunda Herakles lobutunun betimlendiği nadir örneklerden bir tanesi Roma tipi bir lahitte görülmektedir. Vatikan'da sergilenmekte olan bu örnekte (Kranz, 1999, Taf. 6.1) ağırlığı altında ezildiği anlaşılan lobutu sırtında taşıyan ve ona destek olan iki Eros görülmektedir. Kranz'a (1999) göre Roma İmparatorluk Dönemi lahitleri söz konusu olduğunda Erosların, Herakles ile ilişkilendirilmesine nadiren rastlanmaktadır (s. 81, Taf. 6.1. Kat. 126). Figür 5 sağ elinde bir fener taşımaktadır. Anadolu'da bulunan Eros komos lahitleri grubunda fener taşıyan Eros betimlenmesine rastlanmazken, Roma tipi lahitlerde bu ikonografi destek grupları ile ilişkilendirilmektedir (Kranz, 1999, s. 57, Taf. 18.3 Kat. 6). Kranz'a göre fener

taşıyan Eros betimlemesi, Ostia'dan bir istisna dışında (Kranz 1999, Taf. 18.2), her zaman sarhoş ve birbirine destek olan Eroslara yol göstermektedir (Kranz 1999, s. 57). Figür 3 ve 4'ün önünde yer alan Figür 5, bu yönü ile Roma örnekleri ile bir benzerlik taşımaktadır. Eros'un sağ bacağının önünde duvara çiviyle asılı bir sadak bulunmaktadır.

Fotoğraf 6. Lahit 1, fig. 6-7 / *Sarcophagus 1*, fig. 6-7.

Figür 6 (Foto. 3, 6) cepheden betimlenmiş olup, diğer figürlerden bağımsız olarak karşıda bir noktaya bakmaktadır. Figür 5'te olduğu gibi bu figür de erişkin bir erkek yüzüne sahiptir. Saçları kısa ve dalgali olarak betimlenmiştir. Yüzünde yorgun ve ciddi bir ifade hâkimdir. Figür 5'te olduğu gibi boynunda asılı olan mantosunu sırtından toparlayıp, bel hizasında dirseğinden büküdüğü sol kolunun üzerinde taşımaktadır. Sağ kolunu ileri uzatıp, sol kolunda, gövdesine dayayarak taşıdığı üzümle dolu bir sepetten aldığı üzümü tutmaktadır. S1 lahdi (Turak, 2011, Lev. XXXVI, Res. 126, Lev. XXXVII, Res. 127) ile yine Side'de bulunmuş ve Side Müzesinde korunan bir diğer figürlü frizli lahdin uzun kenarına ait parçada (Bu makalede S2 olarak adlandırılacaktır; Turak, 2011, Lev. XL, Res. 137) benzer bir ikonografi hakimdir. Bu ikonografiye Eros komos bezemeli lahitlerde çok sık rastlanmaktadır (Turak, 2011, s. 102). Üzüm ya da çelenk uzatma figürünün değişik varyantlarını Richmond lahdinde de görmek mümkündür (Turak, 2011, s. 102, Lev. XXXVIII, Res. 133; Waelkens, 1982, Taf. 15.2).

Lahdin sağ köşesindeki Nike (Foto. 3, 6), tıpkı sol köşesindeki gibi olup, sadece detaylarda ufak farklılıklar taşımaktadır. Bu Nike betiminin vücut hatları diğerlerine göre daha dolgun olarak işlenmiş olup, göğüsleri daha belirgindir. Köşeli hatlara sahip yüzü dolgun ve elmacık

kemikleri çıkık işlenmiştir. Tok ve küt bir çenesi, etli dudakları, ince uzun ve karakteristik bir burnu vardır. Gözler badem biçiminde olup, aşağı doğru çekiktir. Göz kapakları belirgindir. Dalgalı saçları ortadan ikiye ayrılarak başın üstünde topuz yapılmıştır ve saçın iki buklesi omuzların üzerine düşmüştür. Nike'nin kolları orantısız ve kabaca işlenmiştir. Sol kol ve kanadı yan yüzde (B) betimlenmiştir. Sağ eliyle eteğinin ucundan

Fotoğraf 7. Lahit 1, fig. 8-10/ *Sarcophagus 1*, fig. 8-10.

tutmakta ve sol elinde palmye dalı taşımaktadır. Lahdin kısa yüzü (A), yarı işlenmiş arka yüzün köşesinde yer alan Nike (Foto. 3, 7), yuvarlak yüz hattı, küt bir çene, ince ve küçük dudaklar, küçük burun ve çekik gözlerle betimlenmiştir. Kaş kemeri belirgin ve alın geniştir. Ortadan ikiye ayrılmış olan saçlar, alın çizgisi hizasında yuvarlak bukle halinde başın tepesinde düğüm biçiminde bir topuz oluşturmaktadır. Dalgalı olan saçın bir buklesi sol omzunun üzerine düşmektedir. Köşe figürü olarak kullanılan Nike'nin belirgin, geniş ve açık kanadı yüzeye işlenmiştir. Nike'nin transparan khitonu yakası dökümlü olarak "V" şeklinde göğsün üzerine düşmektedir. Khiton, göğüs altından ince bir kuşak yardımıyla orta kısımda fiyonk biçiminde bağlanmış, kıyafetinin katlanarak bel hizasına kadar sarkan bölümü apotygmata oluşturmuştur. Bu haliyle Yunan peplosunu da andırmaktadır. Dökümlü transparan kıyafetin altından göbek deliği belirgin bir şekilde görülmektedir. Ayak bileği hizasına kadar uzanan elbisenin derin iki yırtmacı ve kıyafetin bir rüzgâr esintisiyle uçmuş algısı yaratan görüntüsü dikkat çekmektedir. Tanrıçanın her iki bacağı da yırtmacın arasından görünmektedir. Ayaklar çıplak ve bacak aralıklıdır. Nike'nin sol kolu ve eli vücut proporsiyonuna göre orantısız bir biçimde büyük ve kaba işlenmiştir.

A yüzünde grup halinde betimlenmiş olan Figür 9 ve 10 (Foto 3, 7) diğer Eroslardan farklı olarak kanatsızdırlar. Eros Komos sahnelerinde alışılmadık dışında bir örnek olarak tanımlayabileceğimiz sahnede Erosların bir mücadelesi betimlenmiştir. Eros Komos sahnesinin konu edildiği lahitlerde Eros figürlerinin mücadelesine ilişkin bir sahneler yaygın değildir. Bu tarz bir sahnenin en yakın örneği Kassel Eski Eserler Koleksiyonundan, Env. No Sk 150 numaralı Torre-Nova stili Eros Komos bezemeli ostotheğin sol kısa kenarında görülmektedir (Waelkens, 1982, s. 56, Nr. 20). Strocka (2017) ostotheği yaklaşık MS. 140 yıllarına tarihler ve Erosların tutumu için sohbet ifadesini kullanmaktadır (s. 27, 70, Kat. No: 16, Taf. 15.1). A yüzünde, birbirleriyle mücadele halinde işlenmiş olan figürlerden soldaki Figür 9 daha dolgun ve çocuk formundadır. Saçları dalgalı ve kulaklarını kapatacak kadar uzundur. Figür 9, Figür 10'un bir adım gerisinde konumlanmış olup, bu Eros figürü ile güreşir gibi bir mücadele halindedir. Her iki figür de cepheden betimlenmiştir. Figür 9, Figür 10'u sağ kolundan yakalamış, bir kolu ile omzundan kendi göğsüne doğru çekip kilitlerken, diğer eli ile bileğini kavramıştır. Figür 10'un ise vücut yapısı diğer Eros figürleriyle benzer işlenmiştir, ancak yüzü erişkin bir erkek gibidir. Cepheden işlenmiş olan figür 10'un başı yanındaki figür 9'a dönük bir biçimde $\frac{3}{4}$ pozisyonda işlenmiştir. Saçları kulak hizasında, dalgalı ve kısadır. Figürün üst gövdesi kaslı ve atletik bir formdadır. Figür 10, sol elinde bir kuş tutarken, figür 9 tarafından kenetlenmiş olan sağ elinde ise yuvarlak bir objeyi (olasılıkla bir meyve) sıkıca tutmaktadır. Eros komos grubuna ait lahitlerde hayvan figürlerine kısıtlı yer ayrılmıştır.

Fotoğraf 8. Lahit 1, fig. 10-11.

Fotoğraf 9. Lahit 1'in içinde bulunan bir bireye ait kefenlenmiş iskelet kalıntısı / *The shrouded skeletal remains of an individual found inside Sarcophagus 1.*

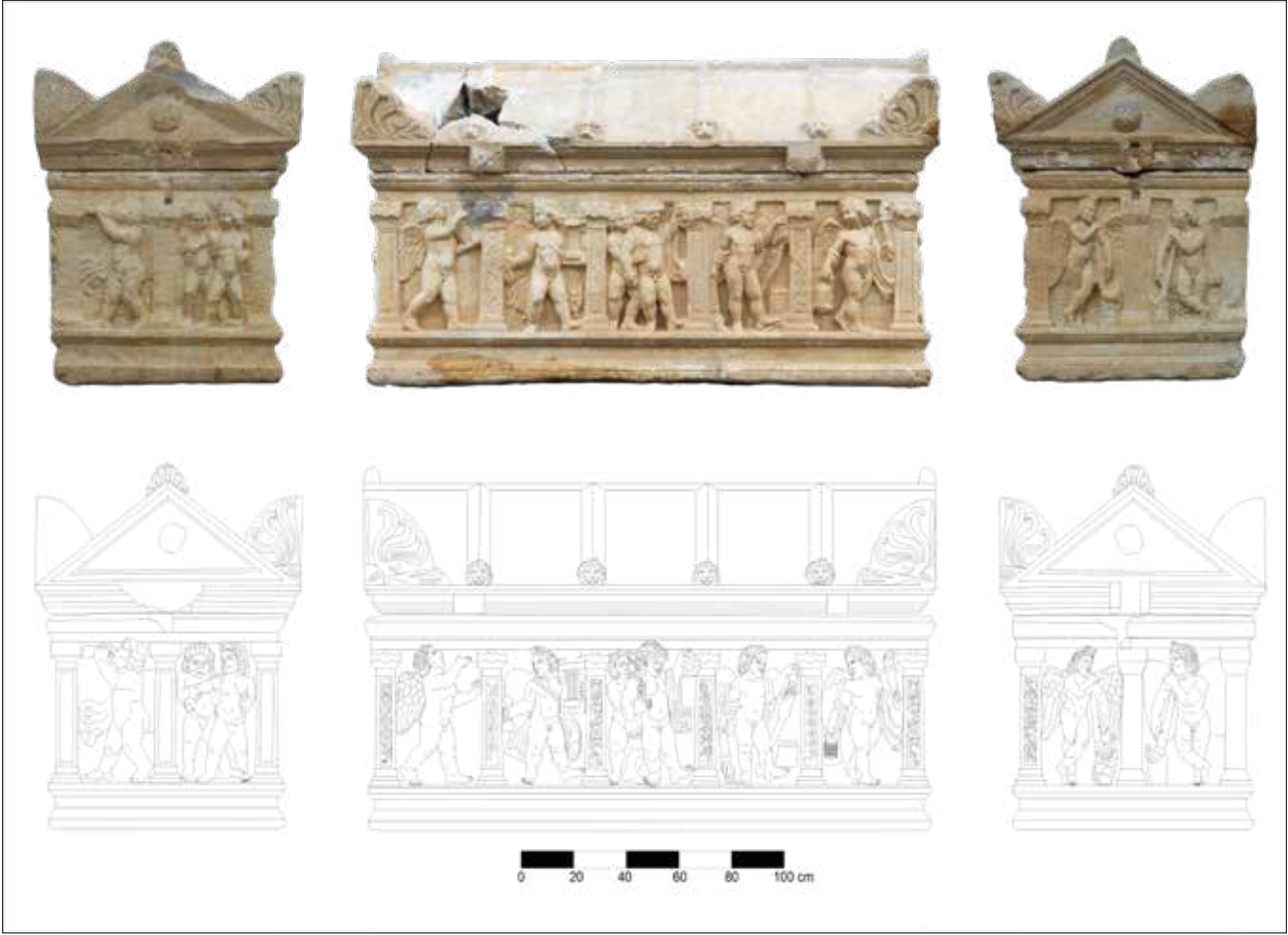
Attika bölgesinden ele geçen lahitlerde görmeye alışkın olduğumuz bu tarz kanatlı hayvan betimlemelerinde daha çok Eros ikonografisinde de bildiğimiz horozlara ya da güvercinlere yer verilmiştir (Koch, 2019, s. 221; Papagianni, 2007, Taf. 64.3). Figür 10'un sağ bacağı yana açık ve Figür 9'un sol bacağına dayanmış şekilde yere sağlam basmaktadır. Sol bacağı ise dizden bükülü bir biçimde yana doğru hamle yapar vaziyettedir. Mevcut görüntüden Figür 10'un ellerinde taşıdığı kuş ve objeyi korumak için, Figür 9'un elinden kurtulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Lahidin diğer kısa yüzünde (B) betimlenmiş olan Figür 11 (Foto. 3, 8), olgun bir yüze, kısa ve dalgalı saçlara sahiptir.

Cepheden betimlenmiş olan Eros omzunda Herakles'in aslan postunu ve lobutunu taşımaktadır. Figür 5'te (Foto. 5) olduğu gibi Eros betimli lahitlerde Herakles ile ilgili bir sahnenin işlenmiş olması Eros Komos grubu için sıra dışı bir durumdur. Ancak Figür 11 bu ikonografinin görüldüğü yegâne örnek sayılamaz. Ostothekler üzerinde Erosların aslan postu ve lobut ile benzer bir ikonografide gösterildiği örnekler mevcuttur (Franz, 1929, s. 223, Pl. XLI.1; Strocka, 2017, s. 62, Kat. No. 3; 67, Kat. No. 6; 68, Kat. No. 8; 69, Kat. No. 11; 152). Koch Antalya ve Beyrut örneklerini Torre-Nova grubunda değerlendirir ve MS. 2. yüzyılın 3. çeyreğine tarihler (Koch, 1982, 188-189, Fig. 21). Lahitler söz konusu olduğunda aslan postu taşıyan ve Figür 11 ile paralellik kurulabilecek tek örnek ise Vatikan Müzesinde korunan, yine Roma tipi bir lahit üzerinde görülen figürdür (Kranz, 1999, s. 60, 63, Lev. 31.1-3).

Bahse konu lahdi Kranz Asyatik tipten etkilenen bir sanat ürünü olarak tanımlamaktadır (Kranz, 1999, 101). Figür 11 sağ eliyle omzunun üzerindeki lobutu ve postu tutarken, havaya kaldırdığı sol kolunu dirseğinden bükerek sırtına doğru uzattığı eliyle lobutu ve postu kavramaktadır. Postun arka bacakları, Eros'un sağ omzunun üzerinden dizine kadar inerken, başı ise sol omuzu ve kanadının arkasından kalçasına doğru sarmaktadır. Eros'un vücudunda hafifçe kendi sağına doğru bir dönüş görülmektedir. Figürün sağ kanadı postun altında kaldığından işlenmemiş, sol kanadı Eros'un omzunun arkasında aslan başının hemen üzerinde betimlenmiştir.

Lahidin köşesinde yer alan ve ön yüzünde anlatılan figür 7'nin simetriği olan figür 12'deki Nike (Foto. 3, 8), biçim olarak benzer olup, detaylarda ufak farklılıklar taşımaktadır. Yuvarlak yüz hattı, küt bir çene, ince ve küçük dudaklar ve küçük burun ile betimlenmiştir. Alt ve üst göz kapakları daha şişkin, aşağı doğru çekik ve yarı açık olarak işlenmiştir. Kaş kemeri belirgin ve alnı dardır. Yüzde yorgun ve hüzünlü bir ifade hâkimdir. Saçları ortadan ikiye ayrılarak gevşek bir biçimde toplanmıştır. Başın tepesinde bir taç bulunmaktadır ve saçın bir buklesi sağ omzunun üzerine düşmektedir. Diğer köşe figürlerine göre daha özensiz ve yüzeysel işlenmiş olan Nike'nin sağ kolu ve eli vücut proporsiyonuna göre orantısız bir biçimde büyük ve kaba işlenmiştir. Figürün sol kolu ve kanadı arka yüze denk geldiği için işlenmemiştir. Lahit 1'in içinde kumaşa sarılarak gömülmüş olan bir birey bulunmuştur (Foto. 9).

Fotoğraf 10. Lahit 2'nin fotoğraf ve çizimi/ *Photograph and drawing of Sarcophagus 2.*

PİLASTERLİ LAHİT (LAHİT 2) (FOTO. 10)

Lahit 2 (Foto. 10) pilasterli lahitler grubunda değerlendirilmektedir. In-situ halde korunmuş olan lahdin kapağı beşik çatı formundadır. Lahdin yapımında ince kristalli beyaz mermer kullanılmıştır. Lahit 2 de Lahit 1 gibi Hisardere mermer ocağından elde edilen mermerden imal edilmiştir.

Lahit 2'nin kapağı (Foto. 10) tıpkı Lahit 1'de olduğu gibi dört kalypter ile bölünerek bir çatı görünümü verilmiştir. Ön yüz sol köşede yer alan kalypter ve köşe akroteri arasında kalan ilk stroter daha önceki yıllarda yapılan kaçak kazı sırasında kırılarak tahrip edilmiştir (Foto. 2). Lahit teknesi üzerine alçı harç ile kenetlenmiş olan kapak; 45 cm yüksekliğinde, 234 cm uzunluğunda ve 106 cm genişliğindedir. Beşik çatı formundaki kapak, dört adet köşe ve iki adet palmet bezemeli tepe akroteriyle süslenmiştir. Kapağın iki kısa kenarında kenet oyuntuları bulunmakta ancak herhangi bir metal kalıntısı görülmemektedir. Lahit kapağının uzun kenarlarında ikişer adet, taşınması ve ikincil gömüler esnasında açılıp kapanmasını kolaylaştırmak amacıyla yapılmış çıkıntılar bulunmaktadır (Foto. 10). Kalypterlerin her birinin ucuna birer aslan başı çörten

kabartması işlenmiş olup, yalnızca ön yüzdekiler özenlidir. Lahit kapağının ön yüzünde bulunan akroterler palmet motifleriyle bezemeliyken arka yüzündekiler kabaca bırakılmışlardır. Kapağın alınlığında kaba ve özensiz işlenmiş kalkan motifleri bulunmaktadır (Foto. 10).

Lahdin teknesi 85 cm yüksekliğinde, 223 cm uzunluğunda ve 87 cm genişliğindedir. Lahdin ön, uzun yüzü ve iki kısa yüzü Lahit 1'de olduğu gibi Eros Komos (Koch, 2001, s. 151) figürleri ile süslenmiş olup Lahit 1'den farklı olarak sahneler pilasterler ile sınırlandırılmıştır. Lahidin arka yüzü işlenmemiştir. Lahdin ön yüzünde üzerleri sarmaşık dallarıyla bezeli altı pilasterin böldüğü beş ana sahne bulunmaktadır. İznik pilasterli lahitlerinin nadir örneklerinden biri olduğu düşünülen Lahit 2 bu yalın stili ile Koch'a (2001) göre; öykündükleri sütunlu lahitler ile kesin bir ayrışmaya yol açmıştır (s. 239). Aynı zamanda yine Koch'a (2001) göre pilasterin üzerinde var olan sarmaşık bezemeleri de İznik yerel atölyelerinin bir belirtecidir (s. 239-240). Bursa ve İznik müzelerinde korunmakta olan pilasterli lahitlerin bölgeye has olarak kalmasında, yerel gri-siyah mermerin kullanmasının da etkili olduğu düşünülmektedir (Wiegartz, 1965, s. 50, Taf. 38. a-d).

Pilaster kaideleri ve başlıları detaylandırılmadan işlenmiştir ki bu durum da yine İznik yerel atölyelerine özgüdür (Koch, 2001, s. 240). Pilasterler arasında altı adet Eros figürü görülmektedir. Ön yüzde yer alan Eros'ların yönelimi soldan sağa doğrudur.

Fotoğraf 11. Lahit 2, fig. 1 / *Sarcophagus 2, fig. 1*

Sol başta yer alan Figür 1 (Foto. 10, 11), öne attığı sol adımı ve dizden kırarak parmak uçlarına bastığı sağ ayağı ile sahnenin sağına doğru ilerlemektedir. Genel görünüş itibariyle dolgun bir çocuğu andıran figürün yüz biçimi daha çok erişkin bir insana benzemektedir. Geriye attığı başında kulakları örten bukleli saçları, büyük bir burnu, şişkin dudakları ve irice işlenmiş göz çukurları belirgindir. Eros'un duruşu nedeniyle sahnede sadece sağ kanadı yarı açık halde görülmektedir.

Sol eliyle alttan desteklediği ve sağ eliyle ritim tuttuğu anlaşılan bir tympanon taşımaktadır. Eros Komos sahnelerinde sarhoşluğun verdiği etkiyle neşe içinde, kendilerini müziğin ritmine kaptıran bu tarz figürleri birçok lahitte görmek mümkündür. Bugün Berlin'de Pergamon Müzesi envanterine kayıtlı, Tyros'ta bulunmuş lahit parçasında Tympanon çalan Eros figürü, her ne kadar başının yönlendirmesi geriye doğru olsa da, Lahit 2 ile benzer ikonografide işlenmiştir (Wiegartz, 1965, s. 63, Taf. 12.c). Tympanon çalan Eros figürlerine Attika tipi Eros Komos lahitlerinde de rastlamak mümkündür. Salona'da bulunmuş olan ve Prokonnesos mermerinde imal edilen lahit üzerinde de sol eliyle alttan desteklediği ve sağ eliyle ritim tuttuğu tympanonu çalan bir Eros görülmektedir (Koch, 2018, s. 813, Fig. 7). Berlin örneğinde olduğu gibi Eros sola ilerlerken başını sağ tarafa çevirmiştir. Roma kent lahitlerinde de benzer sahnelere rastlamak mümkündür (Kranz, 1999, s. 51-52). Eros'un yüzünde donuk bir ifade olsa da figürün hareketleri nedeniyle sahnede canlı bir anlatım vardır.

Figür 2 (Foto. 10, 12) cepheden tasvir edilmiş olup, dolgun bir çocuk görünümündedir. Sağa çevirdiği başında, kulakları örten bukleli saçları, belirgin kaş kemeri, badem biçimli gözleri, küçük kibar bir burnu, düzgün işlenmiş dudakları ve küçük bir çeneyle bir çocuk yüzüne sahiptir. Figürün sağ kanadı, telekleri işlenmeksizin yapılmıştır. Vücudun ağırlığını sağlam yere bastığı sağ bacağı üzerine verirken sol ayağın topuğu ile yere basmaktadır. Dirseğinden kırarak yana açtığı sağ elinde plectrum (Lat. Lir çalmaya yarayan mızrap, çalgıç), sol elinde ise sol kirişinden kavradığı ve göğsüne yasladığı bir kithara bulunmaktadır. Anadolu'da bulunan Eros Komos sahneli lahitlerde kithara çalan ya da taşıyan Eroslara rastlanmamıştır. Bu yönü ile de Lahit 2 sıra dışı bir örnek olarak karşımıza çıkar. Attika ve Roma lahitlerinde, Eros Komos sahnelerinin müzisyen grupları içinde sevilerek kullanılan kithara çalan Eroslar, hemen hemen her zaman, Lahit 2'de olduğu gibi, sağa doğru ilerler, figür başını geriye çevirmiştir ve vücutta $\frac{3}{4}$ oranında bir dönüş görülür. Sol ellerinde bir kithara tutarlar ve sağ ellerini dirsekten kırarak gergin bir şekilde geriye doğru uzatırlar. Hemen hemen hepsinin sağ elinde bir plectrum vardır (Kranz, 1999, s. 50, Taf. 18.2-21.1; Papagianni, 2011, s. 235, Fig. 3). Üst gövdede sağ omuzundan gelip, sol göğüs altından sırtına doğru geçen bir kemer görülmektedir. Erosun pelerini bacaklarının iki yanında uçuşur vaziyette betimlenmiştir.

Fotoğraf 12. Lahit 2, fig. 2 / *Sarcophagus 2, fig. 2*

Figür 3 ve 4 grup olarak betimlenmiştir ve Lahit 1'de anlatılan "Destek Grubu" başlığı altında incelenmesi gereken figürlerdir. (Foto. 10, 13). Lahit 1'in aksine kompozisyon alanının da dar olması nedeniyle destekleyici Eros dik durmaktadır. Figür 4 alkolün etkisiyle sarhoş haldedir. Ayakta durmakta zorlanan ve tamamen çıplak betimlenmiş olan Eros, omuzlarından sarkan bir manto

giymektedir. Sarhoşluğun etkisiyle başı öne düşmüştür ve yüzünde yorgun bir ifade hakimdir. Dalgalı saçları yuvarlak bukleler halinde şekillendirilmiş ve çiçek çelengi ile süslenmiştir. Sarhoş olan Eros'un sağ eli vücudunun yanına düşmüş olup, karşıya uzattığı ve pilaster başlığına dayadığı sol elinde ise bir çiçek çelengi taşımaktadır. Cepheden işlenmiş olan figür, dizini bükerek yere sağlam bastığı sağ ayağı ile pilaster kaidesine dayadığı sol ayağından destek almaktadır. Sarhoş olan Figür 4'ün hemen arkasında düşmesini engelleyen Figür 3 bulunmaktadır. Cepheden işlenmiş olan Eros, Figür 4'ün belinden tutmuş ve göğsünü sırtına dayayarak düşmemesi için destek sağlamıştır. Yüzündeki yorgun ve baygın ifadeden sarhoş olduğu anlaşılan Figür 3, çenesini Figür 4'ün omzuna dayamıştır. Figür 3'ün sol bacağı dizden bükülü, bir adım önde ve parmak ucuna basmaktadır.

Sağ bacağı da aynı şekilde dizden bükülü, cepheden betimlenmiş olup, vücut ağırlığını taşımaktadır. Figür 3'ün saçları Figür 4 ile aynı biçimde işlenmiş olup, başında çiçek çelengi bulunmamaktadır. Figür 3 ve 4'ün bir arada işlendiği sahne kompozisyonun kalabalık ve pilasterler arasında işlenmiş olması nedeniyle figürlerin kanatlarına yer verilmemiştir.

Fotoğraf 13. Lahit 2, fig. 3-4 / *Sarcophagus 2*, fig. 3-4

Figür 5'in vücudunda $\frac{3}{4}$ 'lük bir dönüş hakimdir (Foto. 10, 14). Başı profilden betimlenmiş olan Eros'un üst gövdesi kaslı ve atletik bir görüntüye sahiptir. Bukleli saçları kulaklarını kapatacak şekilde uzundur. Figür sağ elinde Lahit 1 figür 2'de olduğu gibi bacaklarına paralel, yere doğru uzattığı bir meşale tutmaktadır. Meşalenin yanan ateşi rüzgârın etkisiyle hareket kazanmıştır. Figür 5'in önünde, dik duran bir meşale görülmektedir. Eros Komos sahnesinin işlendiği lahitlerde daha önce benzerine

rastlanmayan bir kompozisyon halinde olan Eros, yukarı kaldırdığı sol eliyle kanadından tuttuğu bir kuşun tüylerini, önünde duran meşalenin alevinde alazlamaktadır. Figür 5'de betimlenen Erosun Attika lahitlerinde görmeye alışkın olduğumuz kurban sahnelerine benzer bir ritüeli (Papagianni, 2007, s. 188, Taf. 64. 4) gerçekleştirdiğini düşünebiliriz. Thessaloniki örneğinde her ne kadar kurban edilen bir keçi olsa da tanrıya yapılan sununun mantığı aynı olmalıdır. Thessaloniki ile benzer kurban sahnesini Side Arkeoloji Müzesi envanterine kayıtlı bir başka lahitte de görmekteyiz (Papagianni, 2007, s. 189, Taf. 65. 3). Sahnede bir Herme (belki de bir sunak) önünde boynuzundan tuttuğu keçiyi kurban etmek üzere olan bir Eros görülmektedir. Lahit 2, Figür 5'in bir kuşu meşale alevinde yakmak suretiyle gerçekleştirdiği bu eylemi ritüelin dışında tutmak mümkün değildir. Eros'un bacağı ile pilaster arasındaki boşlukta bir meyve sepeti (ya da sunak) betimlenmiştir. Çıplak olan figürün üzerinde sol omzundan ve sağ dirseğinden sarkan bir manto bulunmaktadır. Eros'un kanatları kontür biçiminde işlenmiş olup, tüy detayları verilmemiştir.

Fotoğraf 14. Lahit 2, fig. 5 / *Sarcophagus 2*, fig. 5

Figür 6'nın vücudunda diğer figürlerde olduğu gibi $\frac{3}{4}$ 'lük bir dönüş hakimdir (Foto. 10, 15). Sağa doğru yürür vaziyette betimlenmiş olan Eros'un başı arkasına dönüktür. Ense hizasında uzun ve dalgalı saçlarla betimlenmiş olan figür diğerlerinden farklı olarak daha çocuksu bir yüze sahiptir. Eros vücuduna paralel uzattığı sağ elinde Lahit 1 Figür 5'de olduğu gibi benzer bir ikonografi söz konusudur. Ancak figür, Lahit 1 Figür 5'de olduğu gibi sağ elinde bir fener taşırken, dirsekten bükülü bir biçimde ileri uzattığı diğer elinde ise Lahit 1 Figür 5'den farklı olarak lobut yerine bir meşale taşımaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Anadolu'da örneğine sık rastlanmayan fener taşıyan Eros figürleri genelde birbirine destek olan Eros grubu ile bir ilişki içerisindedirler (Kranz, 1999, s. 57, Taf. 18.3 Kat. 6).

Her ne kadar Lahit 2, pilasterler ile sahnelere bölünmüş olsa da aslında seçilen konu itibari ile sahnelerde bir birliklik söz konusudur. Bu yönü ile fener taşıyan Figür 6'nın, Figür 3 ve 4 ile bir grup oluşturması, yani birbiri ardına sıralanması beklenmelidir. Ancak Lahit 2'de tıpkı istisnai bir örnek olarak gösterilen Ostia Lahdinde olduğu gibi (Kranz, 1999, Taf. 18.2) Figür 3-4 ile Figür 6 arasında Figür 5'in betimlendiği görülmektedir. Ancak Ostia Lahdinde tanrı alayının bir parçası olan ve sahnede olay örgüsünün akışını bozmayan kithara çalan bir Eros yer alırken, Lahit 2'de "destek grubu" ile "fener taşıyan Eros" arasında, neredeyse konu ile bağımlı kuramayacağımız "sunu yapan Eros" figürü girmiştir. Çıplak olan Figür 6'nın üzerinde sol omzundan ve sağ dirseğinden sarkan bir manto bulunmaktadır. Figürün her iki kanadının dış hatları yüzeysel olarak işlenmiş olup, tüy detayları verilmemiştir.

Fotoğraf 15. Lahit 2, fig. 6 / *Sarcophagus 2, fig. 6*

Lahdin kısa yüzü (A), üç pilaster ile iki sahneye ayrılmıştır. Soldaki Eros figürünün (Foto. 10, 16), lahit üzerine işlenmiş diğer bütün Eros'larla karşılaştırıldığında oldukça özensiz bir işçiliğin ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Profilden betimlenmiş olan Eros'un dalgalı saçları diğerlerinden farklı olarak kısadır. Sağ bacağı bir adım önde, sol bacağı ise dizden bükülü bir biçimde hareket halindedir. Figürün başı hafifçe yukarıya kalkık, her iki kolu baş hizasında havada ve elleri çalmakta olduğu aulos'u kavramaktadır. Aulos çalan Eros figürleri Komos sahnelerinde sıklıkla görülen bir figür olarak karşımıza çıkar. Erken evrelerde bir pelerin giydiği görülen Erosların geç dönemlerde çıplak olduğu bilinmektedir (Kranz, 1999, s. 48-49). Dionysos alaylarının vazgeçilmez unsurlarından biri kabul edebileceğimiz müzisyenlerin bir yansıması olarak görülen aulos çalan Eroslara en iyi örnek Ostia Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte olan bir lahdin kısa kenarında görülmektedir (Papagianni, 2011, s. 236, Fig. 4). Her ne

kadar Lahit 2'nin işçiliği Ostia örneğine göre kaba olsa da ikonografı oldukça benzerdir. Ostia örneğinde sola doğru ilerlediği görülen Eros iki eli ile kavradığı aulosu şişkin yanakları ile üfleemektedir. İşçilik farkına rağmen detaylarda Lahit 2 ile benzerlikler söz konusudur. Her ne kadar özensiz bir işçilik hâkim olsa da figürün yüzündeki ifade, yanağının aldığı şişkin şekil üfleme/ nefesli bir çalgı çaldığını desteklemektedir. Eros'un karın hizasında savrulan, yüzeysel işlenmiş giymiş olduğu mantoya ait kumaş ayrıntısı görülmektedir. Figürün kanadı bezeme alanının dar olması sebebiyle işlenmemiştir.

Fotoğraf 16. Lahit 2, fig. 7-9 / *Sarcophagus 2, fig. 7-9a*

Kısa Kenar A'da, diğer panelde iki Eros (Foto. 10, 16) figürü grup oluşturmaktadır. Figürlerin işlendiği alanın yetersiz olması nedeniyle her iki Eros da kanatsız betimlenmiştir. Lahit 1 Figür 9-10'da (Foto. 7) olduğu gibi birbirleriyle mücadele halinde olan Eros'ların saçları dalgalı, yuvarlak bukleli ve kulaklarını kapatacak kadar uzundur. Figür 8, Figür 9'un bir adım gerisinde konumlanmıştır. Her iki figür de cepheden betimlenmiştir. Figür 8 diğer figürü sağ kolundan yakalamış, bir kolu ile omzundan kendi göğsüne doğru çekip kilitleyen, diğer eli ile bileğini kavramıştır. Figür 9'un başı Figür 8'e dönük bir biçimde $\frac{3}{4}$ profilden işlenmiştir. Figür 9 sol elinde bir kuşu, Figür 8 tarafından kenetlenmiş olan sağ elinde ise yuvarlak bir objeyi (olasılıkla bir meyve) sıkıca tutmaktadır. Figür 9'un sağ bacağı yana açık ve Figür 8'in sol bacağına dayanmış şekilde yere sağlam basmaktadır. Sol bacağı ise dizden bükülü bir biçimde yana doğru hamle yapar vaziyettedir. Mevcut görüntüden Figür 9'un ellerinde taşıdığı kuş ve objeyi korumak için, Figür 8'in elinden kurtulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Lahdin kısa kenar (B) yüzü üç pilaster iki panele ayrılmıştır (Foto. 10, 17). Figür 10 ve 11 antitetik biçimde işlenmişlerdir.

İZNİK/HISARDERE NEKROPOLÜ'NDE BULUNAN EROS-KOMOS BEZEMELİ İKİ LAHİT

Başları $\frac{3}{4}$ profilden, gövdeleri cepheden betimlenmiştir. Her iki figür de ayakta ve tamamen çıplaktır. Simetrik işlenmiş olan bu figürler birer yükselti üzerine ters olarak oturtulmuş meşalelerini koltuk altlarına dayamışlardır. Bacakları çapraz bir biçimde durmaktadır. Meşaleye yaslanan omuzlarını diğer elleriyle destekleyerek çenelerini bu ellerinin üzerine dayamışlardır. Her iki Eros figürünün de saçları dalgali ve enselerini örtecek biçimde uzundur. Yuvarlak yüz hatlarıyla betimlenmiş olan Erosların, kapalı olan gözlerinden uyudukları anlaşılmaktadır. Bu ikonografi Anadolu'da bulunan Eros Komos lahitlerinde kullanılmamıştır. İznik Hisardere Nekropolü'nde 2015 yılında bulunan ve yazıtı nedeniyle "Antigonos Lahdi" olarak adlandırılan lahdin doğu kısa kenarında benzer bir ikonografi vardır (Ekin Meriç-Drayer, 2021, s. 54, Abb. 13,2). Antigonos Lahiti'nde Eros figürleri paneller içinde betimlenmişlerdir. Erosların İznik örneklerinde olduğu gibi meşalelerine yaslanmış ve yas halinde gösterildiği Aizonoi ve Aphrodisias'dan birer örnek bilinmektedir (Strocka, 2017, s. 15). Lahitte ana konu olarak Erosların seçilmemiş olmasına karşın benzer bir ikonografiyi işleminde yaşanan kayıpların ardından duyulan matem yansıtılmak istenmiştir. Diğer Eros betimlerinden farklı olarak Figür 10 ve 11'in kanatları arkalarında iki yana açıktır. Figür 10'un kanatlarının telek tüyleri belirginken, Figür 11'in kanatları yalnızca kontür biçiminde betimlenmiş, detaylar işlenmemiştir.

Fotoğraf 17. Lahit 2, fig. 10-11 / *Sarcophagus 2, fig. 10-11*

Lahit kapağının kaçak kazı sonucu kırılmış olması nedeniyle teknenin içi toprak, modern atık ve su ile dolu şekilde ele geçmiştir (Foto. 18). İki genç-erişkin bireye (17-25 yaş) ait iskelet, önceki yıllarda tespit edildiği gibi (Ekin Meriç-Drayer, 2021), mezar zeminine yerleştirilmiş ahşap plakalar üzerine yatırılmıştır. Bu iskeletlerden güney yönündeki erkek, kuzey yönündeki ise kadın bireye aittir. Mezar hediyesi olarak boncuklu bir çift altın küpe bulunmuştur (Foto. 19).

Fotoğraf 18. Lahit 2'nin içinde bulunan iki bireye ait iskelet kalıntısı/ *Skeletal remains of two individuals found inside Sarcophagus 2*

Fotoğraf 19. Lahit 2'nin içinde bulunan altın küpeler / *Gold earrings found inside Sarcophagus*

SONUÇ

Antik çağ insanının sosyal statüsü ve ölümden sonraki yaşam inancına ilişkin bilgiler alabildiğimiz mezar yapıları, arkeolojinin ilgi çeken konularının başında gelmektedir. Roma İmparatorluk döneminde severek kullanılan lahitler de bu bilgileri alabildiğimiz önemli kaynakların başındadır. MS 2. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun hemen hemen bütün merkezlerinde gördüğümüz gömüt yöntemi olarak lahit kullanımı ve imalatı, iktisadi hayata ilişkin bilgiler vermesi açısından da önemlidir (Kaya, 2018, s. 11).

İşlenmiş ya da yarı işlenmiş olarak ocaklardan çıkarılan lahitlerin; mermer cinsi, malzeme kalitesi ve işçiliği gibi unsurlar son alıcı için önemli ölçütler arasındadır (Yarı işlenmiş lahitler için bkz. Waelkens vd. 2019). Anadolu'da geleneği çok eskilere dayanan doğal taş işçiliği ve malzemesi, Roma İmparatorluk döneminde ocakların yeniden organize edilmesiyle birlikte Akdeniz havzasında yer alan birçok kente lahit ihraç edilmesine neden olmuştur (Koch, 2001, s. 172).

Bu merkezler arasında Dokimeion mermer ocaklarının özel bir yeri vardır. Her ne kadar Anadolu'nun merkezinde, diğer merkezlerle görece ulaşımı daha zor olan bir bölgede yer alsada "Dokimeion Sütunlu Lahitleri", malzemesi ve işçiliği sayesinde diğer iki merkez arasından tercih edilen bir ocak olmuştur (Albustanlıoğlu, 2011, s. 36; Waelkens vd., 2019, s. 200). Son yıllarda yapılan çalışmalarla Dokimeion mermeri ile üretildiği düşünülen bazı eserlerin yerel mermerler ile üretildiği anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra, geçmişte "Dokimeion Atölyesi/İşiliği" olarak belirlenen ve bu başlık altında toplanan birçok eserin de üretim yerleri ve işlikleri hakkında yeni görüşler ileri sürülmektedir (Bkz. Korkut, 2018). Dokimeion işliklerine atfedilen lahitlerinin Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanına ulaşımında olasılıkla kuzeyde Nikomedia, batıda Smyrna ya da Ephesos ve güneyde ise Attaleia ya da Perge kentlerinin limanları kullanılmış olmalıdır (Ward-Perkins, 1980, s. 30; Koch, 2001, s. 271). Bu limanlardan yola çıkan lahitler; Suriye, Filistin, Arabistan, Rodos, Girit, Atina, Dalmaçya ve hatta İtalya bölgelerine de ihraç edilmişlerdir (Koch, 2001, s. 172, 271, 280; Waelkens vd., 2019, s. 200).

Nicaea kenti doğal taş üretimi söz konusu olduğunda, her ne kadar diğer kentler gibi ihracat konusunda başarılı olamasa da, önde gelen şehirlerden bir tanesidir. Bugün modern kette görebildiğimiz antik dönem yapılarının birçoğunda İznik çevresinde bulunan antik ocaklardan sağlanan gri-siyah (bigio antico) yerel mermerin kullanıldığı bilinmektedir. İznik çevresinde tespit edilebilen mermer ocaklarının sayısı ve büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, bu ocaklardan elde edilen mermerlerin sadece şehrin imarında kullanılmadığı görüşü ortaya konulmuştur (Yavuz vd., 2012). Özellikle bugün dahi işletilmekte olan Deliktaş mermer ocakları bu anlamda öne çıkmaktadır. Roma döneminde mermer ocaklarının varlığı ve aktif bir şekilde kullanılması lahit üretiminde de etkili olmuştur (Wiegartz, 1965, s. 50).

Nicaea kentine özgü olarak tanımlanan "pilasterli lahitler" (Koch, 2001, s. 239-240) grubunun imalatında yerel taşın kullanılması ve kendine has işçiliğinin olması kentin bir lahit işliğine sahip olduğunu göstermektedir. Nicaea'nın bir diğer önemli üretim merkezi ve Dokimeion Sütunlu Lahitlerinin

ihraç edildiği limanlardan biri olduğu düşünülen Nikomedia'ya yakınlığı (Koch, 2001, s. 271; Ward-Perkins, 1980, s. 30), Dokimeion stiline öykünen pilasterli lahitleri üreten bir işliğe sahip olması fikrini akla yatkın kılmaktadır. İznik çevresinde bulunan ve yerel mermer ile üretildiği tespit edilen lahitlerin hemen hemen hepsi dönemin ünlü işliklerine nazaran daha yalın bir tarzı yansıtır. Hisardere Eros Komos sahneli lahitler de İznik çevresinden elde edilen mermerler ile imal edilmişlerdir.

Eros Komos betimli Roma İmparatorluk Dönemi lahitleri, Roma kentinde çok sevilen ve Erken Antoninler döneminden başlayarak Constantinus dönemine değin (Koch, 2001, s. 81; Kranz, 1999, s. 47-48) tercih edilen konular arasında gösterilmektedir (Koch, 2001, s. 122). Erosların içkili bir eğlence sonrasında gösterildiği komos sahneleri, Anadolu için aslında yabancı sayılabilecek bir konudur. Attika'dan ithal edilen (Koch, 2001, s. 166) ve Roma kentinin zevkine göre yaratılan bu konu (Korkut, 2006, s. 27) MS. 160-170 yılları arasında Anadolu'daki takipçileri tarafından lahit üretiminde kullanılmıştır (Waelkens, 2019, s. 589, 597; Waelkens vd., 2019, s. 211)). Özellikle Side Mausoleium'undan bulunan ve MS. 155-170 yılları arasına tarihlenen (Waelkens, 2019, s. 597) S1 lahdi (Turak, 2011, Lev. XXXVII, Res. 127), Hisardere Lahit 1 örneğine değin, Anadolu'da ele geçen en iyi korunmuş Eros Komos lahdi olarak kabul edilmekteydi. S1 figürlü frizli lahdinde, figürlerin işleniş ve sahnenin devamlılığı, model aldığı Attika tipi lahitlerden farklıdır. Attika tipi lahitlerde genellikle bir uzun yüz ana sahne olarak seçilir, iki yan yüze bazen ana sahnede var olan Eros modellerinden biri ya da bir kurban sahnesi işlenir ve arka yüz antitetik duran sfenks benzeri karışık varlıklarla bezenir (Koch, 2019, s. 222). Lahit 1 sahnenin devamlılığı bakımından S1 lahdiyle paralellik göstermekle birlikte arka yüzün işlenmeyişi ile farklıdır. Her ne kadar farklılıklar söz konusu olsa da dönemin modası içerisinde değerlendireceğimiz Lahit 1 ve S1 örnekleri aynı ekolün çağdaş yaratıları olmalıdır. Bu halde Lahit 1 için verilebilecek en geç tarih MS 170 yılı olmalıdır.

Lahit 2 (Foto. 10), tüm Eros Komos lahit grupları arasında kendine has bir yere sahiptir. Gerek Attika gerekse de Roma kent gruplarında komos alayı, pilasterlerle bölünmüş bir düzenleme içinde yer almamıştır. Bu durum alayın mekânsal ve zamansal bütünlüğüne de aykırıdır. Komos sahneleri içinde pilasterler ile bir mekân belirtme durumu sadece Torre-Nova Grubunda karşımıza çıkar (Waelkens, 1982, s. 50-56). Ancak bu grubun en bilinen örneği olan Richmond lahdinde bile, sütunlar lahit teknesinin iki yanında yer almaktadır (Waelkens, 1982, s. 53-54). Her ne kadar Lahit 2'de Eroslar pilasterler arasına yerleştirilmiş olsa

da, diğer komos sahneli lahitlerde olduğu gibi, sahnede bir bütünlük hissi vardır. Bu haliyle Nicaealı ustaların, figürlü frizli lahitlerden aşına oldukları Eros Komos betimini, yerel “pilasterli lahitler” kompozisyonu ile birleştirdiklerini söylemek mümkündür.

Gerek Lahit 1 (Foto. 3) gerekse de Lahit 2’de (Foto. 10) kullanılan Eros figürleri de Anadolu’da bilinen örnekler arasında bazı farklılıklar göstermektedir. Lahit 1’deki Figür 5 (Foto. 5), Anadolu’da bulunan Eros Komos betimli lahitler içinde benzeri bulunmayan bir ikonografi ile betimlenmiştir. Figür 3 ve 4 ile bir grup oluşturduğu (Kranz, 1999, s. 57, Taf. 18.3 Kat. 6) düşünülen Figür 5 sağ elinde taşıdığı fener ile Anadolu’daki tek örnektir. Ayrıca Figür 5’in sol elinde tuttuğu ve omuzuna yasladığı lobutu da bu şekilde taşıdığı bir betimleme, tüm Roma dünyasında Eros Komos lahitlerinin hiçbirinde görülmemektedir. Figür 11 (Foto. 8) yine Herakles ikonografisine sahip bir betimleme ile karşımıza çıkar. Figür aslan postu (Karşılaştırma için bkz. Kranz, 1999, s. 60, 63, Lev. 31.1-3) ve lobut ile betimlenmiştir. Ostotheklerden tanıdığımız bu ikonografi büyük boyutlu lahitlerde görülmemektedir. Eros’un Herakles gibi gösterilmesi Nicaea’ya özel bir durum olmalıdır. Sikke ve yazıtlarda belirtildiğine göre Nicaea kentinin kurucuları Tanrı Dionysos ve yarı tanrı Herakles’tir. Bu nedenle kentin kurucu ve koruyucu kahramanı Herakles’i Nicaea’da bir mermer ocağından çıkarılmış, işlenmiş ve son alıcısına burada ulaşmış bir mermer lahit üzerinde Eros ikonografisi ile görmek mümkün olmuştur (Bekker-Nielsen, 2008, s. 22). Deliktaş maden ocağında insan boyutunda işlenmiş olan Herakles kabartmasının benzer bir örneği Orta çağ kent surlarında devşirme malzeme olarak kullanılan bir mermer blok üzerinde de görülmektedir. Ayrıca Tiyatro kazılarında bulunan Herakles figürlerine de rastlamak mümkündür (Ekin Meriç, 2019, s. 90, fig. 6-7).

Lahit 2’nin Erosları da tıpkı Lahit 1’de olduğu gibi kendine has bazı özellikler barındırmaktadır. Lahit 1 ile benzer Eros ikonografilerine sahip olan Lahit 2, Figür 5 (Foto. 14) ile belirgin bir biçimde tüm Eros Komos lahitlerinden ayrılmaktadır. Figür 5’in yapmakta olduğu alazlama işi Eroslar için benzersiz bir betimlemedir. Gerek Lahit 1’de gerekse de Lahit 2’de kısa kenar A’da (Foto. 7, 16) betimlenmiş olan mücadele sahnesi de Eros Komos sahneli lahitler için alışıldık bir durum değildir. Lahit 1 ve Lahit 2’de sahnenin merkezinde betimlenmiş olan ikili destek grupları (Foto. 5, 13) Roma kenti örneklerinden yola çıkılarak Kranz tarafından MS 150 ve sonrasında tarihlenmektedir (Kranz, 1999, s. 56-57).

Sonuç olarak; Hisardere Eros Komoslu lahitler yerel mermerden, yerel ustalar tarafından MS 150-170 yılları arasında üretilmiş olmalıdırlar.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde; izin ve destekleri için Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlüğüne, eserlerin konservasyon işlemlerini gerçekleştiren Bursa Restorasyon ve Konservasyon Bölge Müdürlüğüne, kazının yapılmasında emeği geçen İznik Müze Müdürlüğü uzmanlarına ve taş analizlerini gerçekleştiren Dokuz Eylül Üniversitesi’nden Dr. Öğr. Üyesi Sayın Ramazan Hacımustafoğlu’na teşekkür ederiz.

KAYNAKÇA

- Albustanlıoğlu, T. (2011). *Roma İmparatorluk Döneminde Mermer Ocakları Organizasyonu*. Bilgin Kültür Sanat.
- Altın, A.A. (2019). *Die Nekropolen Und Grabmäler Des Antiken Nikaia in Bithynien (Iznik/Türkei)*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ruhr-Universität Bochum].
- Bekker-Nielsen, T. ve Danmarks Grundforskningsfond. (2014). *Urban life and local politics in roman bithynia: the small world of dion chrysostomos (I. e-bogsudgave)*. Aarhus Universitetsforlag: Sælges på internettet. Retrieved May 29 2023 from <https://ereolen.dk/ting/object/150028:51538153>.
- Ekin Meriç, A. (2019). Hellenistic Pottery found in the Roman Theatre of Nikaia. *Jahreshefte des Österreichischen Institutes in Wien*, (87), 86-122
- Ekin Meriç, A. ve Kutbay, G. (2021). A Vaulted Chamber Tomb at the Necropolis of Hisardere in Nicaea. *Jahreshefte des Österreichischen Institutes in Wien*, (89), 61-80
- Ekin Meriç, A. ve Dreyer, B. (2021). Inschriften auf stein-sarkophagen von der Hisardere-nekropole von Nikaia. *Gephyra*, (21), 47-63. <https://doi.org/10.37095/gephyra.864218>
- Eraslan, Ş ve Altın, A.A. (2021). Nikaia'dan (İznik) Alışılmışın Dışında Bir Sütunlu Lahit. *Olba*, (29), 269-286
- Franz, C. (1929). Un sarcophage d'enfant trouvé à beyrouth. *Syria*, 10 (3), 217-237 <https://doi.org/10.3406/syria.1929.3387>
- Kaya, F.H. (2018). Roma Döneminde Anadolu Kökenli Korinth Başlıklarının Yayılım Alanı: Sanat ve Sanatçının Devinimi. *Meltem, İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, (4), 6-32
- Koch, G. (1982). Östliche Sakophage in Rome. *Bonner Jahrbücher*, (182), 167-208
- Koch, G. (2001). *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri* (1. Baskı). (Z.Z. İlkelen, Çev.) Arkeoloji ve Sanat Yayınları. (İlkgelen Z. Z. Çev.).
- Koch, G. (2018). Marble Sarcophagi of Roman Dalmatia Material - Provenance - Workmanship. D. M. Poljak & K. Marasović (Ed) *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA*, Split, Hırvatistan.
- Koch, G. (2019). Ein »attischer« Eroten-Sarkophag in Salona. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 44, (1), 215-229
- Korkut, T. (2013). Ostotheken oder Kindersarkophage. M. Tekocak (Ed.), *K. Levent Zoroğlu'na Armağan/ Studies in Honour of K. Levent Zoroğlu* içinde (s. 405-415), Akmed / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü
- Korkut, T. (2006). *Girlanden-Ostotheken aus Kalkstein in Pamphylien und Kilikien: Untersuchungen zu Typologie İkonographie und Chronologie*. Philipp von Zabern.
- Korkut, T. (2018). Dokimeion or Pamphylia? Sarcophagus Production in Roman Pamphylia. E. Özer (Ed), *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu*, Kütahya, Türkiye.
- Kranz, P. (1999). *Die Stadtrömischen Eroten-Sarkophage*. Gebr. Mann
- Mansel, A.M. (1978). *Side 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Papagiani, E. (2007). Der Eroten-Sarkophag Inv. 1248 des Archäologischen Museums in Thessaloniki. G. Koch (Ed.) *Akten des Symposiums des Sarkophag-Corpus 2001: Marburg*, Marburg, Almanya.
- Papagiani, E. (2011). Αττικές σαρκοφάγοι με παραστάσεις Ερωτιδέων σε κόμο: εικονογραφία και χρονολόγηση. *ΕΓΝΑΤΙΑ*, (15), 233-243
- Strocka, V. M. (2017). *Dokimenische säulensarkophage: datierung und deutung*. Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Şeki, M. (1985). *Eski Yunan'da ve Roma'da Günlük Giysiler*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi
- Topbaş, A. (1987). Un sarcophage d'Apamée de Phrygie. *Revue Archéologique*, (2), 361-374
- Turak, Ö. (2011). *Roma Dönemi Pamphylia Lahitleri ve Atölye Sorunu*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi

- Waelkens, M. (1982). *Dokimeion: Die Werkstatt der Repräsentativen Kleinasiatischen Sarkophage: Chronologie und Typologie ihrer Produktion*. BRD: Gebr. Mann.
- Waelkens, M. (2019). The Sarcophagus Workshop of Dokimeion/Dokimeion Lahit Atölyesi, E. Özer (Ed.), *Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu*, Kütahya, Türkiye
- Waelkens, M., Baumer, L. E. ve Demirel, M. (2019). The Heracles Sarcophagus from Geneva. Workshop, Date, Provenance and Iconography. *Istanbul Mitteilungen*, (69), 187-259
- Ward-Perkins, J.B. (1980). Nicomedia and the Marble Trade. *Papers of the British School at Rome*, (48), 23-69. <https://doi.org/10.1017/S0068246200008357>
- Wiegartz, H. (1965). *Kleinasiatische Säulensarkophage. Untersuchungen Zum Sarkophagtypus Und Zu Den Figürlichen Darstellungen*. Gebr. Mann Verlag
- Yavuz, A.B., Bruno, M. ve Attanasio, D. (2012). A New Source of Bigio Antico Marble: The Ancient Quarries of Iznik (Turkey). A. G. Garcia-M., P.L. Mercadal, I. R. de Llanza (Ed.), *Interdisciplinary Studies on Ancient Stone Proceedings of the IX ASMOSIA Conference (Tarragona 2009)*, Tarragona, İspanya

HEYBELİ HÖYÜK BULUNTULARI BAĞLAMINDA NEOLİTİK VE KALKOLİTİK ÇAĞLARDA BALIKESİR OVASI

BALIKESİR PLAIN IN THE NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC AGES IN THE CONTEXT OF HEYBELİ HÖYÜK FINDS

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 04 Mayıs 2023	Received: May 04, 2023
Hakem Değerlendirmesi: 05 Mayıs 2023	Peer Review: May 05, 2023
Kabul: 01 Ağustos 2023	Accepted: August 01, 2023

DOI : 10.22520/tubaar.1292320

Derya YALÇIKLI*

ÖZET

Kuzeybatı Anadolu'nun dağlık coğrafi yapısı içinde, geniş tarım alanlarına sahip Balıkesir Ovası'nda saptadığımız Prehistorik yerleşimler arasında Heybeli Höyük, buluntuları ile özgün bir yere sahiptir. Seramik buluntulara göre yerleşimde iki dönemin yaşandığı anlaşılmaktadır. Yerleşimin erken evresi Geç Neolitik Çağ'a tarihlenmekte olup Balıkesir Ovası'nın Marmara bölgesi Neolitik kültürünün yayılım alanı içinde yer almaktadır. Heybeli Höyük Kalkolitik Çağ seramik buluntularının büyük bir grubunun Ege sahil kesimi yerleşmelerinden tanınan seramik kültürüyle yakın paralellik içinde olduğu görülür. Bu veriler sayesinde geç evre, Erken-Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlenebilmekte olup bu süreçte, Balıkesir Ovası'nın Ege kültürlerinin etki alanı içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Her iki evre arasında bir zaman aralığı olduğu ve yerleşimin birbirlerinden farklı kültürlere sahip topluluklar tarafından iskan edildiği görülmektedir. Heybeli Höyük buluntuları sayesinde, Balıkesir Ovası'nın farklı dönemlerde Marmara ve Ege sahil kesimi kültürlerinin etki alanı içinde kalan bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kuzeybatı Anadolu, Neolitik, Kalkolitik, Balıkesir Ovası, Heybeli Höyük, Ege, Marmara

* Doç. Dr. Derya YALÇIKLI, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çanakkale
e-posta: dyalcikli@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4998-7072.

ABSTRACT

A Heybeli Höyük, with its finds, has a unique place among the prehistoric settlements found on the Balıkesir Plain located on the mountainous topography of Northwestern Anatolia with its large agriculture areas. According to the pottery finds, it is understood that the settlement has lived through two periods. The early phase of the settlement is dated to the Late Neolithic Age, and it is located within the spreading area of the Marmara region Neolithic Culture of the Balıkesir Plain. It can be observed that a large group of Chalcolithic Age pottery finds in Heybeli Höyük are in close parallel with the pottery culture known from the settlements along the Aegean coast. The late period can be dated to the Early-Middle Chalcolithic Age by means of this data, and it is understood that during this time course, the Balıkesir Plain was within the Aegean coast cultures area of influence. It is evident that there is a time interval between these two periods and that the settlement was inhabited by communities belonging to different cultures. It is understood that the plain, located in the inner area of Northwest Anatolia, is a region within the influence of the cultures we recognize from the Marmara and Aegean coasts.

Keywords: Northwestern Anatolia, Neolithic, Chalcolithic, Balıkesir Plain, Heybeli Höyük, Aegean, Marmara

Figür 1. Metinde yer alan önemli yerleşmeler / Important sites mentioned in the text.

GİRİŞ

Batı Anadolu’da bilinen Prehistorik yerleşimlerin büyük bir çoğunluğunun Ege Denizi ile Marmara Denizi kıyısına yakın alanlarda yoğunlaştığı görülür. Son yıllarda yapılan araştırmalar sayesinde, Batı Anadolu’nun iç kesimlerinde saptanan Prehistorik yerleşimlerin sayısının artmaya başladığı görülmektedir. Marmara Bölgesi ile Ege Bölgesi sınırları içinde yer alan ve her iki denize kıyısı bulunan Balıkesir ili, söz konusu artışın yaşandığı coğrafyalardan bir tanesi olarak dikkat çekmektedir.

Balıkesir’in en geniş tarım alanlarına sahip Balıkesir Ovası, batıda Kaz Dağları, güneybatıda Madra Dağı, güneyde Ömer Dağı, güneydoğuda Alaçam Dağları ve doğuda Umurlar Dağı ile çevrilidir. Bu dağlık coğrafi yapı içinde Balıkesir Ovası’nın, Kocadere, Üzüm Çayı, Kazıklı Deresi ve Nergis Çayı gibi akarsular tarafından sulandığı görülür. Dağların çevirdiği bu iç bölge, sahil kesiminden farklı yaşam koşullarına sahip coğrafi yapısı ile Prehistorik yaşam için uygun şartlara sahip bir ortam sunar. Balıkesir’in iç kesiminde yapılan bir dizi araştırma sayesinde, Prehistorik yerleşimlerin bölgenin dağlık kesimlerine de yayılmış olduğu saptanmıştır. Balıkesir bölgesi araştırmaları dikkate alındığında

kazı çalışmalarının az sayıda olduğu görülür. Bölgede yapılan kazı çalışmalarının başında 1936 yılında J.R.B. Stewart ve K. Bittel’in Yortan kültürüne yönelik gerçekleştirdikleri Bigadiç-Babaköy Mezarlığı kazısı gelmektedir. Sonrasında, İ.K. Kökten’in 1949 yılında, Bigadiç’de Babaköy, Ayvalık’ta Kaymaktepe, Havran İnoğazı Mevkii’nde Karanlık Mağara ve Gönen’de Dereköy Mağarası sondaj kazıları, 1956 yılında E. Akurgal’ın Ovabayındır çevresinde yaptığı kazılar ve 2022 yılında başlanan İnoğazı-Andık Mağarası Kazısı gelmektedir (Yalçıklı ve Yılmaz, baskıda). Balıkesir Ovası ve çevresinde yer alan Prehistorik yerleşimleri saptamaya yönelik yapılan yüzey araştırmaları arasında 1960-1961 yıllarında D.H. French ve 1979-1989 yıllarında M. Özdoğan’ın yüzey araştırmaları ilk kapsamlı çalışmaları oluşturur¹. 2009-2018 yıllarında tarafımızdan yapılan ve geniş bir alanı kapsayan Neolitik, Kalkolitik, Tunç Çağları yerleşmeleri ile güzergâhlarını belirlemeye yönelik gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmamızda bilinen merkezler incelenmiş olup bunların yanı sıra saptadığımız birçok yeni merkez sayesinde bölgenin prehistoryasını yeniden değerlendirme imkânına kavuşulmuştur (Yalçıklı, 2022).

¹ Araştırmalar ile ilgili ayrıntılı kaynakça için bkz. Yalçıklı, 2022, 527-528.

Araştırmamızda çalıştığımız Neolitik-Erken Kalkolitik Çağ'a ait yerleşim sayısı 16 adettir. Geç Kalkolitik Çağ yerleşimlerinin sayısı da benzer bir orandadır. Bu yerleşimler ovalarda höyük veya yamaç yerleşimleri olarak karşımıza çıkarken dağlık kesimlerde mağara kullanımının da varlığı dikkat çekmektedir.

Günümüzde bir bölümü Balıkesir il merkezinin yerleşim alanına dönüşmüş Balıkesir Ovası ve çevresinde yapılan araştırmalarda saptanan Neolitik ve Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen iki adet yerleşim öne çıkar. Bunlardan bir tanesi Balıkesir'in kuzeydoğusunda, Üçpınar Mahallesi yerleşim alanı içinde kalmış *Üçpınar-Dibekli Mevkii* olarak adlandırılan yerleşim olup J.R.B. Stewart (1948, s. 79) tarafından saptanmış ve D.H. French (1969, s. 46) tarafından da araştırılmıştır (Fig. 1). Höyükte yaptığımız araştırmada, Geç Neolitik - Erken Kalkolitik Çağ, Erken ve Orta Tunç Çağı, Helenistik Çağ ve Ortaçağ'a ait seramik parçalarına rastlanmıştır (Yalçıklı, 2018, s. 353-354 res. 11). Buluntular arasında yer alan az sayıda kazıma bezekli seramik parçası Fikirtepe kültürünün ovadaki varlığını kanıtlamaktadır.

Diğer yerleşim ise Balıkesir merkezinin yaklaşık 15 km güneybatısında yer alan Heybeli Höyük'tür. Yerleşim, Karakavak Mahallesi sınırları içinde, Karamanlar-Macarlar Mahalleleri yolu üzerinde *Heybeli Mevkii*'de yer almaktadır. Özgün bir ismi bulunmayan tepe, tarafımızdan *Heybeli Höyük* olarak adlandırılmıştır (Yalçıklı, 2018, s. 353 res. 10) (Fig. 2-4). Tepe, güneyinde Karakavak Tepe ve kuzeyinde Kaletepe ile sınırlanan

576 m yüksekliğinde Göz Tepe'nin kuzeydoğu yamacı üzerine konumlanmıştır. Yerleşim alanı ile Balıkesir Ovası arasında Kabaklıtepe yer almaktadır. Bu tepe ile yerleşim arasından akan Üzümcü Çayı, güneybatı-kuzeydoğu yönünde ilerleyerek Heybeli Mevkii'nin doğusunda Ilıca Dere ile birleşerek Balıkesir Ovası'nda Ovaköy istikametinde akışına devam eder. Günümüzde yerleşimin doğu kenarından geçen karayolu, akarsuyu bir köprü vasıtasıyla aşmaktadır. Yerleşim, yamaç üzerinde 130x150 m boyutlarında ve yaklaşık 1,5 m yüksekliğinde alçak bir tepeden oluşmaktadır.

Balıkesir Ovası ile yerleşim bölgesinin yer aldığı alanın jeomorfolojisi hakkında araştırma yapan Ş. Tağıl (2004, s. 29-31 şek. 3), Orta-Üst Miyosen yaşlı Yuntdağ Volkaniti ve Üst Miyosen yaşlı Soma Formasyonu kaplı bölgenin Kuaterner evrede eski ve yeni alüvyon birikintilerden oluştuğunu belirtir. Yerleşimin yer aldığı bu bölge günümüzde alüvyon kaplı olup tarım amaçlı olarak kullanılmaktadır.

BULUNTULAR

Heybeli Höyük'te gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmasında ele geçen seramik parçalarının arasında yer alan amorf parçalar değerlendirme dışı tutulmuş, toplam 54 adet ağız, kapak, kulp, dip ve 1 adet pişmiş toprak idol parçası incelemeye alınmıştır. Bu grup içinde, 25 adet parçayla %45,5 oranında Neolitik Çağ, 30 adet parçayla %55,5 oranında Kalkolitik Çağ'a tarihlenen parça yer almaktadır.

Figür 2. Heybeli Höyük arazi modellemesi / *Heybeli Höyük land modeling.*

Figür 3. Kaletepe'den Heybeli Höyük / *Heybeli Höyük from Kaletepe.*

Neolitik Çağ Buluntuları

Neolitik Çağ seramik parçaları arasında bulunan 16 adet ağız kenarı parçası %64 oranına sahiptir. Ağız kenarları arasında 4 adeti çanak, 12 adeti ise çömlek biçimine sahip olup 9 parça ise kulp parçalarından oluşur. Çanakların ağız çapları 18-26 cm arasındadır. Çömleklerin ağız çaplarında 12-26 cm arasında yoğunluk gözlenirken, birer adet 38 ve 42 cm çapına sahip çömlekler de mevcuttur. Düz ağızlı çömleklerin ağız çaplarının 22-26 cm arasında yoğunlaştığı görülür.

Neolitik Çağ'a tarihlendirdiğimiz seramik parçalarının tamamı el yapımı olup iç ve dış yüzeylerinin astarlı, bir tane buluntu haricinde tamamı perdahlıdır. Hamurlarında ince veya orta boyut kireç ve taşçık yer alır. Parçaların büyük bir bölümünde ise seyrek oranda mikanın varlığı gözlenmiştir.

Seramik parçalarının büyük bir bölümünün dış yüzeyi koyu kırmızı-kahverenginden gri ve siyaha doğru değişen renklere sahip olup *Siyah ve Koyu Gri Perdahlı Seramik/Dark Faced Burnished Ware* olarak tanımlanan seramik grubu özellikleri gösterirler. İç yüzeylerde de koyu renklerin hakim olduğu görülmektedir. Hamur renkleri arasında az sayıda açık kahverengi ve krem renklerin dışında koyu renklerin hakim durumdadır. Az sayıda parça ise kırmızıdan kahverengine geçen tonlarda *Kırmızı Astarlı Seramik/Red Slipped and Burnished Wares* olarak tanımlanan seramik grubunun renklerine sahiptir.

Çanak grubu içinde basit, dışa eğik ağız kenarlı çanaklara ait parçalar yer almaktadır (Fig. 5.1). Bu tip ağız kenarının benzer örneklerine Batı Anadolu'da Aktopraklık C (Karul ve Avcı, 2011, fig. 11 çn. 146), Uğurlu V (Erdoğan, 2013, fig. 31.6), Araptepe (Caymaz, 2006, fig. 2.2-3), Ulucak IV (Çilingiroğlu vd., 2004, fig. 23.3), Yeşilova III (Derin vd., 2009, fig. 7.13) ve Ekşi Höyük'te (Dedeoğlu vd., 2019, fig. 13.9) rastlanmaktadır. Basit ağızlı, dışa eğik ve içbükey kenarlı çanağın (Fig. 5.2,3) benzerleri ise Aktopraklık C (Karul ve Avcı, 2011, fig. 11 çn. 1) ve Keçiçayırı'nda (Sarı ve Akyol, 2019, pl. 1.1-2) bulunmaktadır. Sevilen bu formu Kalkolitik Çağ'da Aktopraklık (Çelik, 2019, fig. 11.9) ve Alacalıgöl (Blum, 2014, pl. 8.3) buluntuları içinde de görmek mümkündür. Basit ağızlı, içe eğik ve içbükey kenarlı çanağın (Fig. 5.4) benzerleri Barçın Höyük VIe (Gerritson vd., 2013a, fig. 17.1,2) ve Keçiçayırı'nda (Sarı ve Akyol, 2019, pl. 1.3) ele geçmiştir.

Çömlekler arasında basit içe eğik düz ağız kenarlı parçalar yer alır (Fig. 5.5-7). Bu ağız kenarının benzer örneklerine, Neolitik Çağ'da Fikirtepe (Özdoğan, 1999, fig. 43.1), Barçın Höyük (Roodenberg vd., 2008, fig. 7.131) ve Aktopraklık C'de (Karul ve Avcı, 2011, fig. 11. çn.183, 64) rastlanmaktadır. İç bükey kavisli kenara sahip çömlek parçaları yoğun (Fig. 5.8-12) olup benzerlerine, Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'da Keçiçayırı (Efe vd., 2012, Fig. 9.1,2; Sarı ve Akyol, 2019, pl. 2.20,22-23), Yenikapı (Kızıltan ve Polat, 2013, fig. 23.5), Barçın Höyük VI (Geritson, 2010, fig. 4; Gerritson vd., 2013, fig. 11; 2013a, 19.1), Hoca Çeşme IV-III (Karul ve

Bertran, 2005, s. 122 fig. 4.2), Aktopraklık C (Karul ve Avcı, 2011, s. 4 fig. 11. çn.13,22,32,68), Uğurlu V (Erdoğu, 2011, s. 50 fig. 12.1; 2013, s. 5 fig. 31.4), Coşkuntepe (Seeher, 1990, fig. 1.1; Takaoğlu, 2005, fig. 4.5), Andık Mağarası (Yalçıklı, 2023, fig. 10.2-4), Ege Gübre (Sağlamtimur, 2012, fig. 13.2-4,8), Ulucak IV-V (Çilingiroğlu vd., 2004, fig. 21.9,14; Çilingiroğlu, 2012, fig. 4.1.10,11), Yeşilova III.5 (Derin vd., 2009, fig. 8.33) ve Çukuriçi VIII'de (Horejs, 2012, s. 119 fig. 6.D) rastlanmaktadır. Boyunsuz çömlek grubu içinde yer alan ağız kenarı düz çömleklerin (Fig. 5.13-16) benzerlerine ise Batı Anadolu'da Fikirtepe (Özdoğan, 1999, fig. 43.g; 2013, fig. 12), Barçın Höyük VI'd (Gerritsen vd., 2013a, fig. 19.6), Uğurlu IV-V (Erdoğu, 2011, fig. 11.5, 12.5; 2013, s. 5 fig. 31.3; 2014, s. 160 fig. 11.2), Coşkuntepe (Takaoğlu, 2005, fig. 4.2,3; Takaoğlu ve Özdemir, 2013, fig. 4), Andık Mağarası (Yalçıklı, 2023, fig. 10.13-14), Arapetepe (Lichter, 2005, fig. 2.5-8; Caymaz, 2006, fig. 2.3), Ege Gübre (Sağlamtimur, 2012, fig. 10.1,2), Ulucak IV-geç V'de (Çilingiroğlu, 2012, fig. 4.1.15-17; Çevik ve Vuruşkan, 2020, fig. 11.8,19) rastlanmaktadır.

Buluntular arasında farklı tiplerde kulp ve dip parçaları ele geçmiştir. Bunlar arasında Neolitik Çağ'a ait tünel (Fig. 8.1-3) ve hilal/aycık biçimli tutamak kulp (Fig. 8.4-9) yer alır. Bu kulplar dikey olarak kabın karın kısmına yerleştirilmiştir. Tünel kulbun yakın benzerleri, Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'da Aşağı Pınar (Özdoğan, 1999, fig. 43.1), Fikirtepe (Özdoğan, 1983, fig. 3.12-13), Yenikapı (Kızıltan ve Polat, 2013, fig. 23), Menteşe (Roodenberg vd., 2003, fig. 16.1,2), Hoca Çeşme IV-III (Karul ve Bertran, 2005, s. 120-123 fig. 2.2-3), Uğurlu V (Erdoğu, 2011, s. 50 fig. 12.6), Ege Gübre (Sağlamtimur ve Ozan, 2021, fig. 10, 11), Ulucak V (Çilingiroğlu vd., 2004, fig. 22.12; Çevik ve Vuruşkan, 2020, fig. 11), Yeşilova (Derin, 2011, fig. 6.7), Dedecik-Heybelitepe (Herling vd., 2008, abb. 4.4), Ekşi Höyük (Dedeoğlu vd., 2019, fig. 14.7-9) gibi birçok Neolitik Çağ yerleşmesinden bilinmektedir. Delikli hilal/aycık tutamaklar, Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'da Menteşe (Roodenberg vd., 2003, fig. 16; 5, 6), Kaynarca Mevkii (Özdoğan, 1986, fig. 2.4), Aktopraklık C (Karul ve Avcı, 2011, fig. 11. çn. 64, 12. çn. 60), Hoca Çeşme III-IV (Karul ve Bertram, 2005, fig. 1.1; Özdoğan, 2014, fig. 3.9.4D), Uğurlu (Erdoğu, 2013, fig. 14.1) ve Demircihöyük B'de (Seeher, 1987, taf. 4.6,7) karşımıza çıkmaktadır. Batı Anadolu'da Erken Kalkolitik Çağ'da Aktopraklık B (Çelik, 2019, fig. 17) ve Demircihöyük E'de (Seeher, 1987, abb. 20.23-25) Geç Kalkolitik Çağ'da ise Dedecik-Heybelitepe B'de (Herling vd., 2008, s. 21 abb.5.3-4) örneklerine rastlanmaktadır.

Kalkolitik Çağ Buluntuları

Kalkolitik Çağ seramik parçaları arasında 21 adet ağız kenarı parçası %70 oranına sahiptir. Ağız kenarları

arasında 10 adeti çanak, 11 adeti çömlek biçimine sahip olup diğer parçaların 6 adeti kulp ve birer adeti kapak, dip ve pişmiş toprak idol parçasından oluşmaktadır.

Çanakların büyük bir bölümü 22-40 cm, bir adet buluntu ise 58 cm ağız çapına sahiptir. Çömlekler arasında 9 - 12 cm çapında dar ağızlular az sayıdadır. 17-20 cm ve 29-48 cm arasında olan 12 adet çömlek yoğun grubu, 70 cm çapında depo küpüne ait parça ise bu grubun iri örneğini oluşturmaktadır.

Kalkolitik Çağ'a tarihlendirdiğimiz seramik parçasının tamamı el yapımıdır. Parçaların tamamına yakın bölümünün dış ve iç yüzeylerinin astarlı ve perdahlı olduğu görülür. İki parçanın ise astarsız olduğu belirlenmiştir. Dış ve iç yüzey renkleri kırmızı, kahverengi, gri ve siyahtan oluşmaktadır. Bu grubun dışında, az sayıda parçanın dış yüzeyinde açık krem ve açık kahverengi yüzey renkleri görülmektedir. Hamur renkleri koyu kahverengi, gri ve siyah renklerde dir.

Buluntuların tamamında orta yoğunlukta ince ve orta boyut kireç katkı mevcuttur. Diğer yoğun katkı grubunu taşıyıcı oluşturmaktadır. Yaklaşık 2/3'ünde ince ve orta boyut taşıyıcı katkı ile seyrek ve orta yoğun mikanın varlığı belirlenmiştir. 5 adet buluntuda ise bitkisel katkı saptanmıştır.

Çanak grubuna ait parçalar yayvan ve derin olarak iki biçime sahiptir. Yayvan biçime sahip iki buluntu basit ağızlı ve düze yakın bir gövdeye sahiptir (Fig. 6.1,2). Basit ağız kenarlı derin çanakların sayısı fazladır (Fig. 6.3-6,8-9). Bu çanakların benzerlerine Batı Anadolu'da Kalkolitik Çağ'da Aşağı Pınar (Parzinger, 2005, taf. 16.4-7,17), Ilıpınar (van As vd., 2001, fig. 2.6,14-17), Aktopraklık (Çelik, 2019, fig. 11), Gülpınar (Takaoğlu ve Özdemir, 2018, fig. 49.6. 4,5), Ege Gübre (Caymaz, 2013, çiz. 8.11-13), Ulucak (Caymaz, 2013, çiz. 1.2,3, 3.1-4, 5.1-4), Yeşilova (Derin, 2011, fig. 13.7-11; 2020, fig. 6.3-7) ve Orman Fidanlığı'nı (Efe, 2001, fig. 1.1-3) kapsayan geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır. Derin çanaklar arasında içbükey kenarlı içe çekik ağızlı çanak parçaları da yer almaktadır (Fig. 6.10-11). Bu çanakların benzerleri yakın çevrede Yeşilova (Derin, 2020, fig. 6.8) ve Ulucak'tan (Caymaz, 2013, çiz. 6.9) bilinmektedir.

Yukarıda biçimlerini açıkladığımız çanakların bir bölümünde bezeme yer almaktadır. Bezemeler *perdah bezeme/pattern-burnish* ve boya bezemeden oluşur. Parçalar arasında üç adet ağız kenarı ve bir adet gövde parçasında perdah bezeme uygulaması yer almaktadır (Fig. 6.5-8). Bu parçaların tamamında bezeme kabın iç yüzeyine uygulanmıştır. İki parçada ağız kenarı üzerinde kalın bant oluşturulmuş, üç parçada ise dikey oluşturulan kalın bantlar dönüşümlü olarak

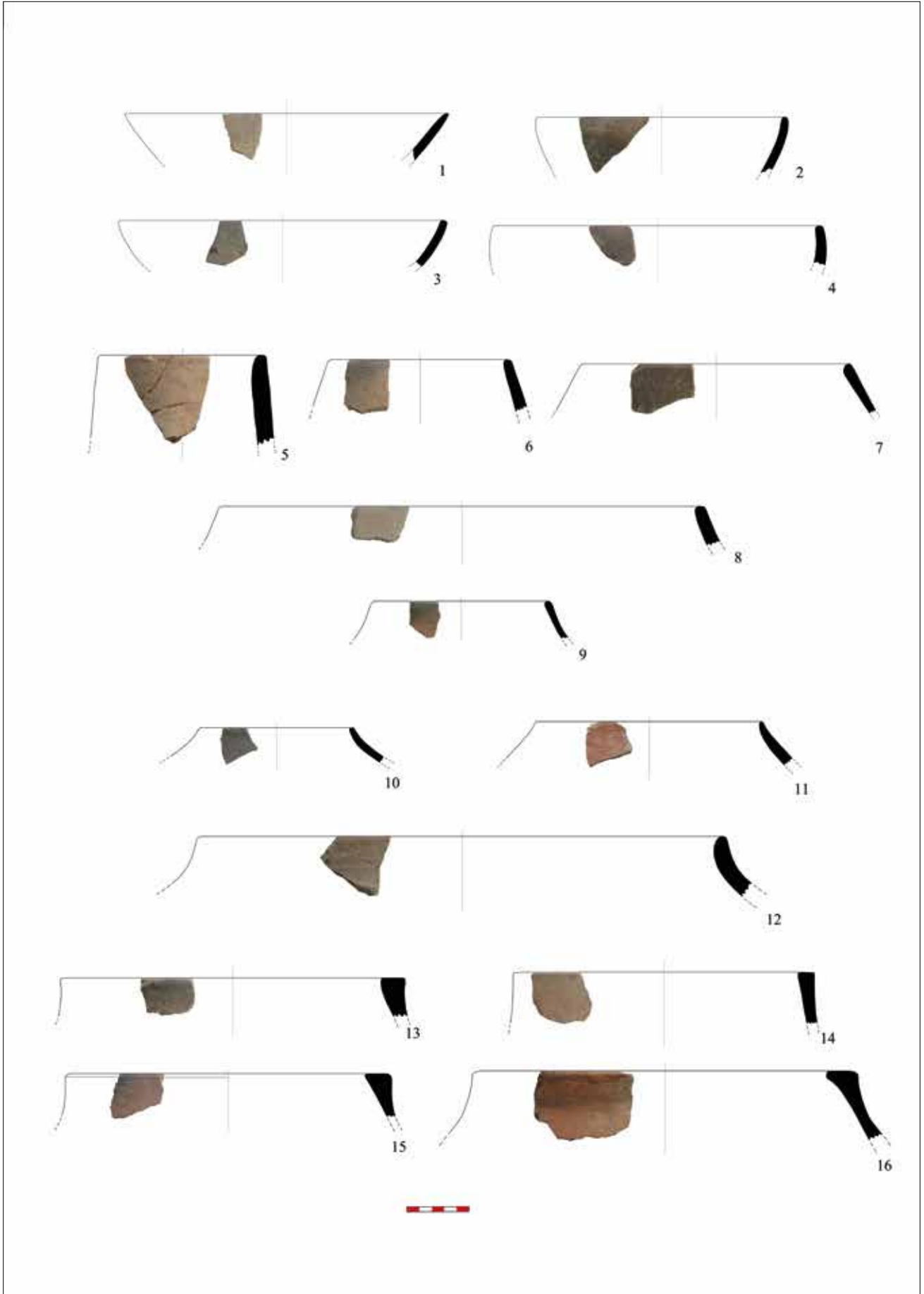

Figür 4. Heybeli Höyük, kuzeyden görünüşü / *Heybeli Höyük, view from the North.*

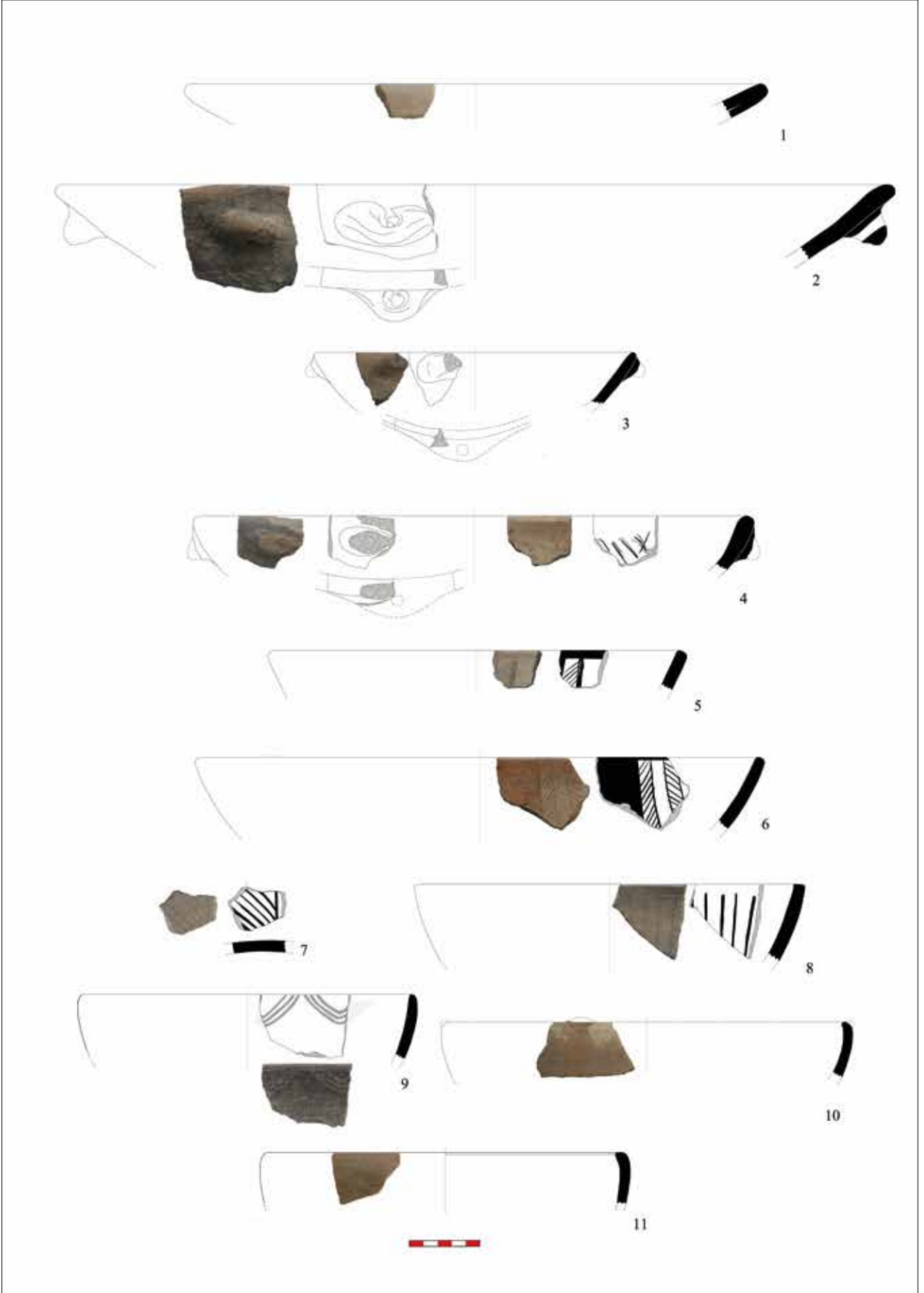
perdahlanmış veya dikey kalın çizgiler arası ince verev çizgilerle taranmıştır (Fig. 6.5-7). Bir çanak parçası ise dibe doğru daralan kalın dikey çizgilerle bezenmiştir (Fig. 6.8). Anadolu ve Ege adalarında birçok yerleşimden (Çayır-Böyükulusoy, 2014; Derici ve Gürçal, 2021) tanınan bu bezeme uygulaması Batı Anadolu'da yaygın olarak karşımıza çıkmakta olup Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da Aşağı Pınar (Parzinger, 2005, taf. 18.7-9, 26.11,12), Hoca Çeşme (Özdoğan, 2013, fig. 85, 86), Uğurlu (Erdoğu, 2011, s. 49, fig. 6. 5-6, 10; Derici ve Gürçal, 2021), Kumtepe (Sperling, 1976, pl. 72, 101, 112, 113a, b; Bertram ve Karul, 2014, abb. 12), Beşik-Sivritepe (Seeher, 1985, abb. 16; Korfmann, 1986, abb. 4), Gülpınar (Takaoğlu ve Özdemir, 2018, fig. 49.7), Andık Mağarası (Yalçıklı ve Yılmaz, baskıda, res. 6), Ege Gübre (Yazıcı, 2009, lev. 73.b,d-f), Ulucak (Çilingiroğlu vd., 2004, s. 19, fig. 20.3,5,7,9,18), Yeşilova (Derin ve Caymaz, 2018, s. 501 fig. 51.6), Liman Tepe (Çayır ve Böyükulusoy, 2014, çiz. 1.a,b, 2.a), Çine-Tepecik (Günel, 2014, pl. 2, 5; Çayır-Böyükulusoy, 2014, res. 1 çiz. 1-4), Latmos-Malkayası Mağarası (Peschlow-Bindokat, 2006, res. 82a, b), Tavabaşı Mağarası (Korkut vd., 2018, fig. 56.6), Karain Mağarası (Seeher, 1987, s. 223, res. 6. 27, 28; Aykurt ve Ayengin, 2022, fig. 5.32), Bağbaşı (Eslick, 1992, s. 73, pl. 48. 148) gibi birçok yerleşimde rastlanmıştır. Balıkesir bölgesinde Heybeli Höyük'ün yakın çevresinde ise Ovaköy I, Pamukçu Höyük, Naipli ve Üyücek Tepe'den (French, 1961, fig. 5.50, 51; Mellaart, 1955, s. 57, 64 abb.1,58, 59, 60) perdah bezemeli örnekler ele geçmiştir.

Çanak parçaları arasında, hafif içe eğik basit ağız kenarlı çanak parçasının iç yüzeyinde beyaz renkte boya ile yapılmış üç adet paralel çizgiden oluşan zikzak bezemesi yer almaktadır. Beyaz boya ile yapılmış bezemeye sahip buluntular Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'da Barçın Höyük (Roodenberg vd., 2008, s. 56 fig. 7.239-240), Erken ve Orta Kalkolitik Çağlar'da Gülpınar III - II (Takaoğlu, 2023, fig. 4-5), Andık Mağarası (Yalçıklı, 2023, s. 17), Kaymak Tepesi (Kökten, 1949, s. 816 res. 10), Kumtepe A2 (Sperling, 1976, s. 324 dn. 12 fig. 9.216), Liman Tepe VII (Caymaz, 2013, çiz. 14.14,15), Latmos-Malkayası Mağarası (Paschlow-Bindokat, 2006, s. 86-87 fig. 83; Paschlow-Bindokat ve Geber, 2012, s. 74 fig. 43), Geç Kalkolitik Çağ'da ise Çukuriçi Vb-VI-VII (Schwall, 2018, taf. 1.6), Aphrodisias (Joukowsky, 1986, fig. 384.21, 389.8), Beycesultan (Lloyd ve Mellaart, 1962, s. 79-83, fig. P.4.19), Demircihöyük (Seeher, 1987, taf. 28.13-22), Orman Fidanlığı VII (Efe, 2001, fig. 17. 269, 270, 271, 276-277) ve Can Hasan'da (French, 2005, fig.189.11-13,16,17) karşımıza çıkmaktadır.

Bir çanağa ait ağız kenarı üzerinde oval biçimli kabartma memeciğin bulunduğunu gösteren iz yer almaktadır. Bu tip memecik kabartmalarının benzerlerine, Batı Anadolu'da Orta Kalkolitik Çağ'da Beşik-Sivritepe (Gabriel, 2014, taf. 6.12), Alacalıgöl (Gabriel vd., 2004, abb. 6.1), Gülpınar (Takaoğlu, 2006, fig. 9.19), Kes Kaya (Efe, 1990, fig. 8.84) ve Geç Kalkolitik Çağ'da Orman Fidanlığı'nda (Efe, 2001, s. 49 fig. 17. 269)

Figür 5. Neolitik Çağ seramik parçaları / *Neolithic Age pottery pieces.*

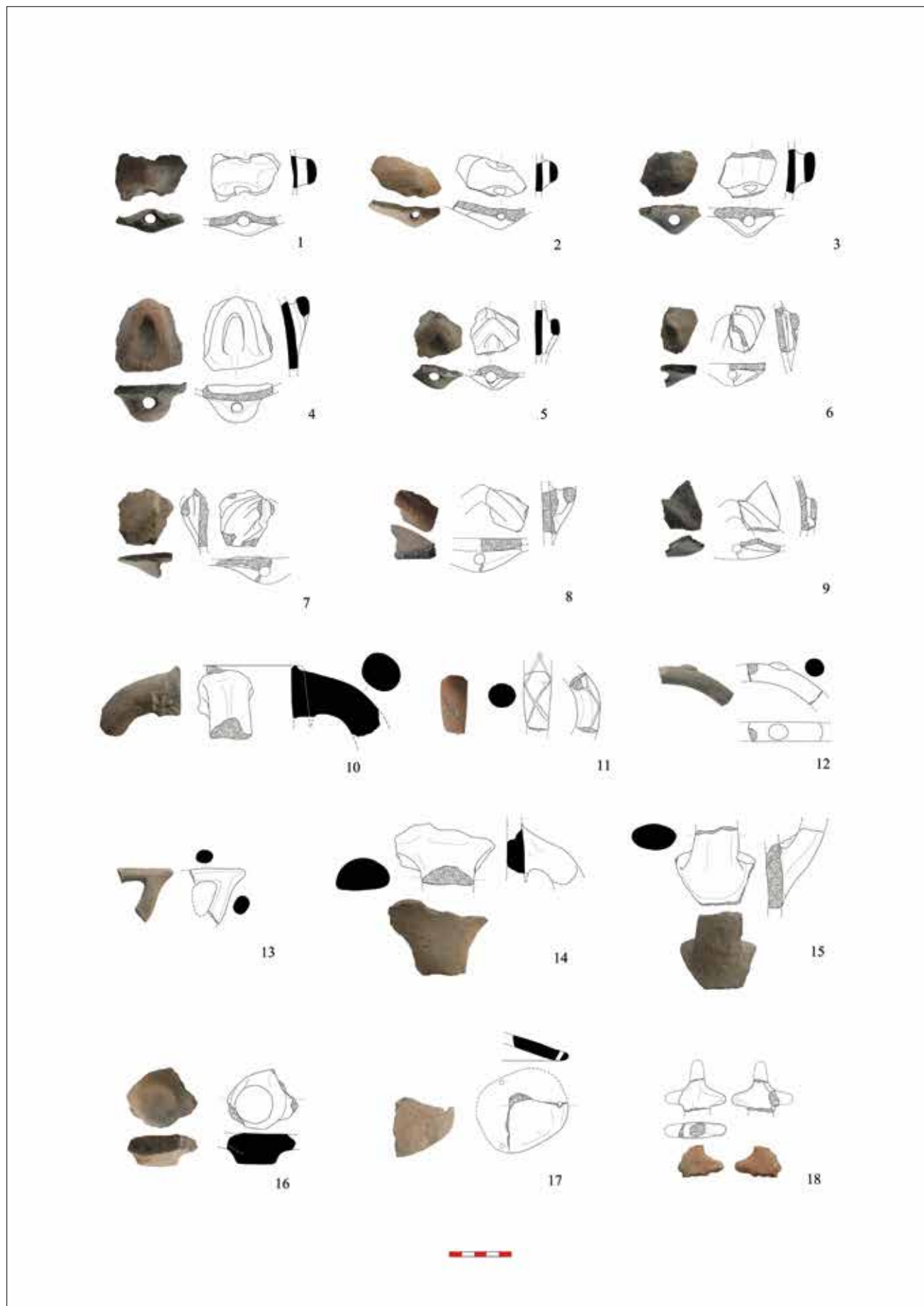

Figür 6. Kalkolitik Çağ seramik parçaları / *Chalcolithic Age pottery pieces.*

Figür 7. Kalkolitik Çağ seramik parçaları / *Chalcolithic Age pottery pieces.*

Figür 8. Neolitik ve Kalkolitik Çağ seramik parçaları / *Neolithic and Chalcolithic Age pottery pieces.*

rastlanmaktadır.

Çömlek parçalarının büyük bir grubunu ağız kenarı dışa eğik parçalar oluşturmaktadır (Fig. 7.2-11). Bu çömleklerin benzerlerine, Erken Kalkolitik Çağ'da Ilıpınar (Roodenberg vd., 1989-1990, fig. 15.9,12-13; van As vd., 2001, fig. 4.15,17,18), Aktopraklık (Karul ve Avcı, 2013, s. 47 fig. 7; 2019, fig. 15, 16), Ege Gübre (Caymaz, 2013, çiz. 9.1,5), Ulucak III (Caymaz, 2013, çiz. 7.6,7), Demircihöyük (Seheer, 1987, Taf. 14), Orman Fidanlığı (Efe, 2001, fig. 3.43) ve Karain Mağarası'nda (Aykurt ve Ayengin, 2011, çiz. 28, 29) rastlanmaktadır. Ağız kenarında kabartma yatay bantlı çömlek parçasının (Fig. 7.1) benzerlerine, Neolitik Çağ'da Tepecik-Çiftlik Höyük (Bıçakçı vd., 2007, fig. 42.a,b), Orta Kalkolitik Çağ'da Ege Gübre (Yazıcı, 2009, Lev. 62.a, 63.c, 64.a, b), Güvercinkayası (Gülçur, 1997, abb. 23.2) ve Kubat Abad/Tol Höyük'te rastlanmaktadır.

Ele geçen seramik parçaları arasında farklı tiplerde kulpların kullanıldığı görülmektedir. Bu kulplar arasında yer alan ağız kenarına bağlanan dikey kulpların (Fig. 8.10) benzerlerine Erken Kalkolitik Çağ'da Ege Gübre (Caymaz, 2013, çiz. 8.25, 9.4) ve Ulucak IIIb (Caymaz, 2013, çiz. 4.11) çanakları üzerinde rastlamaktayız. Bu grup içinde bir kulp üzerinde çapraz biçimli yiv bezeme yer almaktadır (Fig. 8.11). Batı Anadolu'da Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da yiv bezemeye sahip dikey kulp örneklerine, Beşik-Sivritepe (Gabriel, 2014, taf. 6.8), Alacalıgöl (Blum, 2014, pl. 7.7), Gülpınar (Takaoğlu, 2006, fig. 6.7), Liman Tepe (Caymaz, 2013, çiz. 14.9,10,12), Çine-Tepecik (Günel, 2014, pl. 1.A, B) ve Karain Mağarası'nda (Aykurt ve Ayengin, 2022, fig. 9.a) rastlanmaktadır. Bir dikey kulp üzerinde küçük kabartma memecik bulunmakta (Fig. 8.12) olup bu tip memecik kabartma, Batı Anadolu'da Erken-Orta Kalkolitik Çağ'da Alacalıgöl (Blum, 2014, pl. 7.4), Gülpınar (Takaoğlu, 2006, fig. 6.1-2,4), Kulaksızlar (Takaoğlu, 2021, fig. 5.3.3; Yavşan, 2022, fig. 7.23), Ege Gübre (Caymaz, 2010, lev. 58.7), Yeşilova II (Caymaz, 2013, çiz. 10.14,15,18,19), Liman Tepe (Caymaz, 2013, çiz. 14.10) ve Çine-Tepecik (Günel, 2014, pl. 1.B) kulplarında yer almaktadır. Boynuzlu kulplar iki farklı biçimde karşımıza çıkmaktadır. Birinci tip, dikey kulpun üst bölümüne yerleştirilmiş yuvarlak kesitli çıkıntıdan oluşur (Fig. 7.11). Bu kulbun benzerine, Batı Anadolu'da Erken Kalkolitik Çağ'da Beşik-Sivritepe (Gabriel, 2014, taf. 7.4,6), Gülpınar (Takaoğlu, 2016, fig. 8.2,3), Ege Gübre (Caymaz, 2013, çiz. 8.20, 9.8), Kulaksızlar (Yavşan, 2022, fig. 5.10), Ulucak III (Caymaz, 2013, çiz. 7.22,23,24), Yeşilova II (Caymaz, 2013, çiz. 11.6, 12.2), Liman Tepe (Caymaz, 2013, çiz. 14.32), Demircihöyük (Seheer, 1987, abb. 12.15), Tavabaşı Mağarası (Korkut vd., 2018, fig. 56.6), Karain Mağarası (Seeher, 1988, res. 5.5,6; Aykurt ve Ayengin, 2022, çiz. 6.33), Geç Kalkolitik Çağ'da ise Barçın (Gerritsen vd., 2010, fig. 9.3), Beşik-Sivritepe (Gabriel, 2014, taf. 7.4,6) ve Çine-Tepecik'te

(Günel, 2014, pl. 3) rastlanmıştır. Diğer boynuz biçimi, dikey kulbun üst kısmının sivrilerek ileriye doğru uzatılması ile oluşmuştur (Fig. 8.13). Bu kulp tipinin benzerlerine, Orta Kalkolitik Çağ'da Ilıpınar (van As vd., 2001, fig. 7.11), Uğurlu III (Erdoğu, 2014, fig. 19.2) ve Alacalıgöl'de (Blum, 2014, pl. 7.3) rastlanmaktadır. Ağız kenarına yakın bir konuma yerleştirilmiş yatay delikli tutamak kulplar çanak (Fig. 6.2-4) ve çömleklerde (Fig. 7.4) yer almaktadır. Bu tip kulpların benzerlerine, Batı Anadolu'da Kalkolitik Çağ'da Ilıpınar (Thissen, 2008, fig. 6.1,2, 7.1-4), Uğurlu II (Erdoğu, 2011, fig. 6.9), Ege Gübre II (Caymaz, 2013, çiz. 8.9,11,13,26), Ulucak III (Çilingiroğlu vd., 2004, fig. 20.2,8,9; Caymaz, 2013, çiz. 1.1,4,5,15,23, 2.1-5), Yeşilova II (Caymaz, 2013, çiz. 10.1, 11.4), Tlos (Korkut vd., 2019, fig. 5.1-6), Demircihöyük (Seeher, 1987, pl. 20.2-14) ve Karain Mağarası'nda (Seeher, 1988, res. 4.11, 12) rastlamaktayız. Parmak geçirilebilecek genişlikte delikli yatay ve dikey kulpların (Fig. 8.14-15) benzerleri ise Batı Anadolu'da Erken-Orta Kalkolitik Çağ'da Ilıpınar (van As vd., 2001, fig. 6.1-5), Aktopraklık (Karul ve Avcı, 2013, s. 47 fig. 7; Çelik, 2019, fig. 17), Ulucak (Caymaz, 2013, çiz. 7.26), Orman Fidanlığı (Efe, 2001, fig. 3.39, 4.54-57) ve Karain Mağarası'nda (Seeher, 1988, res. 1.4) ele geçmiştir.

Buluntular arasında, birer adet kapak parçası (Fig. 8.17) ve üç veya dört ayaklı kaba ait olabilecek alçak, yuvarlak kesitli ayak parçası yer almaktadır (Fig. 8.16). Kapak parçası oval biçimli olup kenarı korunan bir adet delik sayesinde en az üç adet deliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayak parçasının benzerleri, Batı Anadolu'da Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da Aktopraklık (Çelik, 2019, fig. 19), Kumtepe (Sperling, 1976, 318 fig. 8.116), Beşik-Sivritepe (Korfmann, 1985, abb. 8. R 14.659) ve Gülpınar'dan (Takaoğlu, 2016, fig. 10) tanınmaktadır.

Farklı bir buluntuyu ise şematik biçime sahip idol parçası oluşturur (Fig. 8.18). Kilden yapılmış idol, insan gövdesinin üst bölümüne ait yassı bir parçadan oluşmaktadır. Sivrilerek uzayan insan başını temsil eden bölüm ile kollardan bir tanesi kırıktır. Sağlam olan kol sivrilerek uzamakta ve atrophic biçimde son bulmaktadır. Kırık olan alt bölümün şekli hakkında bir bilgi edinememekteyiz. Baş ve kolların benzerlerine, Geç Neolitik Çağ'da Batı Anadolu'da Höyücek (Duru, 2008, Res. 182.d; 2012, fig. 46), Erken Kalkolitik Çağ'da Aktopraklık (Karul ve Avcı, 2013, fig. 27) ve Hacılar (Melleart, 1970, fig. 522.4) figürinleri arasında rastlanmaktadır.

DEĞERLENDİRME

Heybeli Höyük buluntuları, yerleşimde Neolitik ve Kalkolitik Çağ olmak üzere iki farklı dönemin yaşandığını göstermektedir. Neolitik Çağ'a tarihlendirdiğimiz

çanaklar arasında basit, dışa eğik ağız kenarlı çanağın benzerlerine Batı Anadolu'nun sahil kesiminde yaygın olarak rastlanırken, basit ağızlı, dışa eğik ve içbükey kenarlı çanaklar ile içe eğik ve içbükey kenarlı çanaklar Marmara bölgesi yerleşimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Neolitik Çağ çömlekleri arasında yer alan içbükey kavisli ağız kenarına sahip çömlekler ile ağız kenarı düz çömleklerin Batı Anadolu yerleşmelerinin genelinde yaygın olarak kullanıldığı, basit içe eğik düz ağız kenarlı çömleklerin ise Marmara bölgesinde yaygınlaştığı görülür. Kulp parçaları arasında yer alan kısa tünel kulplar, Anadolu Neolitik Çağ yerleşmelerinde sıklıkla görülen yaygın bir kulp tipini temsil etmektedir. Diğer kulp tipi olan delikli ayıcık tutamak kulp ise kuzeybatı Anadolu bölgesi merkezlerinde ve Trakya'da yaygın kullanılan biçimi oluşturmaktadır. Aktopraklık ile Heybeli Höyük'te yaygın olarak kullanılan, Marmara bölgesinin güneybatı kesiminde ise seyrekleşen bu tip kulpların ait olduğu seramik kültürünün yayılım alanının bu bölgede yoğunlaştığı görülmektedir.

Neolitik Çağ'a tarihlendirdiğimiz seramik parçalarının büyük bir çoğunluğu, Neolitik Çağ göçleri ile bağlantılı olarak değerlendirilen ve erken gelişim sürecine verilen *Siyah ve Koyu Gri Perdahlı Seramik* grubu özelliklerini taşıyan parçalardan oluşmaktadır (Özdoğan, 2007, s. 401; Özöl, 2009, s. 447-448). Az sayıda buluntuyla temsil edilen *Kırmızı Astarlı Seramik* geleneğine sahip parçaların ise Batı Anadolu Neolitik Çağ merkezlerinde ortaya çıkışı için MÖ 7. binyılın geç safhaları öngörülmektedir (Çilingiroğlu, 2009; Özdoğan, 2014; Çevik ve Erdoğan, 2020, s. 85). Heybeli Höyük Neolitik Çağ seramiğinin biçimsel dağılımı dikkate alındığında, Batı Anadolu'da Neolitik Çağ'da yaygın olan biçimlerin varlığının yanı sıra Marmara bölgesinde sevilerek kullanılan biçimlerin yoğun olduğu bir repertuarın varlığı görülür. Bu bulgular, yerleşimin bu evresinin Geç Neolitik Çağ'a (MÖ 7. binyıl sonu- 6. binyılın ilk çeyreği) tarihlenmesinin uygun olacağını düşündürmektedir.

Kalkolitik Çağ'a tarihlendirdiğimiz çanak grubu içinde yer alan basit ağız kenarlı derin çanakların Batı Anadolu yerleşmelerinde yaygın olduğu, içbükey kenarlı içe çekik ağızlı derin çanakların ise Ege sahil kesiminde yoğunlaştığı görülmektedir. Erken ve Orta Kalkolitik Çağ seramik bezeme türleri arasında yer alan perdah bezeme uygulaması, Batı Anadolu'da Ege sahil kesiminde yer alan yerleşimlerde sıklıkla kullanılmaktadır. Marmara bölgesi merkezlerinde ise nadiren karşımıza çıkan bu bezeme uygulamasının Balıkesir bölgesinde Heybeli Höyük ile Balıkesir Ovası yerleşmelerinde yoğun olarak kullanıldığı görülmektedir. Diğer bir bezeme uygulaması olan üç adet paralel çizgiden oluşan beyaz boyalı zikzak bezemeye Batı ve Orta Anadolu merkezlerinin genelinde rastlanmakta olup Ege yerleşmelerinde ise yoğunluk oluşturduğu görülür.

Çömlek parçaları arasında ağız kenarı dışa eğik çömleklerin benzerlerine, Erken Kalkolitik Çağ'da Batı Anadolu'nun genelinde rastlanırken, ağız kenarında kabartma yatay bantlı çömlek parçasının yakın benzerlerine, Geç Neolitik Çağ'da Orta Anadolu'nun güneyinde, Erken Kalkolitik Çağ'da Ege sahil kesimi ve Göller Yöresinde rastlanmaktadır. Bu ağız tipi, Batı Anadolu'da sayıca az miktarda ele geçmesi nedeniyle şimdilik Erken-Orta Kalkolitik Çağ'da rastlanan biçimlerden bir tanesi olarak değerlendirilebileceği düşüncesindeyiz.

Dikey kulplar arasında yiv bezemeli, memecik kabartmalı, boynuzlu ve yatay delikli tutamak ile biçimlenen kulpların Erken - Orta Kalkolitik Çağ'da Ege sahil kesiminde yoğunlaştığı görülmektedir. Parmak geçirilebilecek genişliğe sahip delikli yatay ve dikey kulplar ile ayak parçasının benzerleri ise yine Erken-Orta Kalkolitik Çağ'da Orta ve Batı Anadolu'nun genelinde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ege sahil kesiminde Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen buluntularla yakın benzerlik gösteren Heybeli Höyük seramik parçaları, bölgeler arasında paralel bir sürecin yaşanmış olduğu izlenimini vermektedir. Bu dönemin öncesinde, Batı Anadolu'da yerleşimlerin büyük bir kısmının MÖ 5800-5700 civarında terk edilmesiyle *kültürel kırılma* olarak tanımlanan bir kesintinin yaşandığı/oluştugu, sonrasında MÖ 5600-5500'de yerleşimlerde Erken Kalkolitik Çağ'a ait özelliklerin belirgin bir biçimde görüldüğü yeni bir sürecin yaşanmaya başladığı belirlenmiştir (Erdoğan ve Çevik, 2015; Çevik ve Erdoğan, 2019; 2020). Heybeli Höyük'te saptadığımız iki farklı seramik türüyle belirginleşen kültürel değişimin Ege sahil kesiminde oluşan gelişmeye paralellik gösterdiği düşüncesindeyiz.

SONUÇ

Kuzeybatı Anadolu'nun dağlık coğrafi yapısı içinde, geniş sulak tarım alanlarına sahip olan Balıkesir Ovası, yaşam alanı için uygun şartları bünyesinde taşır. Bu coğrafyada bulunan Prehistorik yerleşimleri saptamaya yönelik gerçekleştirdiğimiz araştırmamızda elde ettiğimiz bulgular, bölgenin prehistoryasının yeniden değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Balıkesir Ovası'nda saptanan az sayıda Neolitik ve Kalkolitik Çağ yerleşimi, tarım arazilerini sınırlayan tepelerin yamaçlarında ve ovada konumlanmış höyük biçimiyle karşımıza çıkar. Bu yerleşimler arasında yamaç yerleşmesi niteliğiyle Heybeli Höyük, bölgenin nadir Neolitik ve Kalkolitik Çağ yerleşimleri arasında yer almakta ve önemli veriler sunmaktadır. Yerleşimde ele geçen Neolitik Çağ seramik parçalarının büyük bir bölümünü, Neolitik Çağ göçleriyle bağlantılı olarak değerlendirilen *Siyah ve Koyu Gri Perdahlı Seramik* grubu

oluşturmaktadır.

Diğer bir grubu ise Batı Anadolu Neolitik Çağ merkezlerinde ortaya çıkışı için MÖ 7. binyılın geç safhaları öngörülen ve yerleşimde az sayıda buluntuyla temsil edilen *Kırmızı Astarlı Seramik* grubuna ait parçalar oluşturmaktadır. Elimizdeki seramik parçalarının yüzey işlemleri ve biçimleri dikkate alındığında, yerleşimin bu evresi Geç Neolitik Çağ'a (MÖ 7. binyıl sonu - 6. binyılın ilk çeyreği) tarihlendirilebilir. Ayrıca, bu dönemde, Balıkesir Ovası'nın Marmara bölgesi Neolitik kültürünün yayılım alanı içinde kaldığı da görülmektedir.

Kalkolitik Çağ seramik parçaları arasında, Erken ve Orta Kalkolitik Çağ'da Ege sahil kesimi yerleşmelerinde sıklıkla görülen kap biçimleri, perdah ve boya bezeme ile boynuzlu ve tutamak kulplar yer almaktadır. Bu bezeme ve kulp biçimlerine, Marmara bölgesi yerleşmelerinde az sayıda rastlanması dikkat çekici olup bu evrenin Erken-Orta Kalkolitik Çağ'a tarihlenmesi mümkündür. Heybeli Höyük'ün Kalkolitik Çağ seramik parçalarının büyük bir grubunun Ege sahil kesimi seramik kültürüyle olan benzerliği dikkat çekicidir. Balıkesir Ovası ile Ege sahil bölgesi arasında yoğun ilişkinin varlığının belirlenmesi, yerleşimin bu evrede Ege kültürünün etki alanı içinde kaldığını düşündürmektedir.

Heybeli Höyük'te, Neolitik Çağ ile Kalkolitik Çağ buluntuları arasında bir devamlılık gözlenmemiş olup seramik üretiminde teknik ve biçimlerde karşımıza çıkan dikkat çekici ayrımlar iki farklı kültürel gelişimin varlığını düşündürmüştür. Bu iki kültürün birbiriyle olan bağlantıları ise belirlenememiş olup bu farklılığın Ege sahil kesiminde Neolitik ve Kalkolitik Çağlar arasında karşımıza çıkan değişimlerle benzerlik içinde olduğu görülmektedir. Höyüğün yerleşim tabakaları arasında süresi bilinmeyen bir zaman boşluğunun bulunması da olasıdır. Çalışmalarımız sonucunda ulaştığımız, farklı zamanlarda farklı kültürlere ait topluluklar tarafından yerleşimin iskan edildiğine dair öngörümüz, ileride yapılacak kazı çalışmaları sonucunda açıklığa kavuşacaktır. Balıkesir Ovası Prehistorik yerleşimleri arasında Geç Neolitik ve Erken-Orta Kalkolitik Çağları temsil eden tabakalarıyla Heybeli Höyük bugün için, Balıkesir'in iç kesimlerinde yaşanan kültürel süreç hakkında bilgi edinmemizi sağlayan referans noktası özelliğine sahip bir yerleşim durumundadır.

TEŞEKKÜR

Çalışmadaki katkılarından dolayı Arş. Gör. Fatih Yılmaz ve Enes Can'a teşekkür ederim. Yüzey araştırmamız, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi BAP, Türk Tarih Kurumu ve REGİO Kültürel Miras Yönetim Danışmanlık A.Ş. tarafından desteklenmiş olup katkılarından dolayı teşekkür ederim.

KATALOG

Kısaltmalar: Ağız Kenarı: ak; Çap: ç; El Yapımı: ey; Dış Yüzey: D.; İç Yüzey: İ.; Hamur: H.

Fig. 5.1. ak, ç. 26 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince boyutlu yoğun kireç ve orta yoğun mika, D. 5YR6/3 (light reddish brown), İ. 5Y5/2 (reddish gray), H. 10YR6/4 (light yellowish brown).

Fig. 5.2. ak, ç. 20 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta boyut taşçık, seyrek mika, D. 7,5YR4/1-5/4 (dark gray-brown), İ. 5YR5/4-4/1 (reddish brown-dark gray), H. 10YR4/1 (dark gray).

Fig. 5.3. ak, ç. 26 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, yoğun ince kireç, seyrek taşçık, D. 10YR6/3 (pale brown), İ. 7,5YR5/6 (dark black), H. 10YR3/1 (very dark gray).

Fig. 5.4. ak, ç. 26 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, seyrek ince boyut orta yoğun kireç ve yoğun ince mika, D. 7,5YR2,5/1 (black), İ. 2,5YR4/4-3/1 (reddish brown-very dark gray), H. 10YR3/2 (very dark grayish brown).

Fig. 5.5. ak, ç. 13 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta boyut kireç, seyrek iri taşçık, D. 5YR5/6-7,5YR5/2 (yellowish red), İ. 7,5YR3/2 (dark brown), H. 7,5YR2,5/1 (black).

Fig. 5.6. ak, ç. 14 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince seyrek kireç ve taşçık, seyrek mika, D. 7,5YR6/2 (pinkish gray), İ. 7,5YR5/3 (brown), H. 7,5YR2,5/1 (black).

Fig. 5.7. ak, ç. 24 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, seyrek ince kireç, seyrek mika, D. ve İ. 5YR4/1 (dark gray), H. 5YR5/1 (gray).

Fig. 5.8. ak, ç. 38 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun orta boyut kireç ve taşçık, seyrek mika, D. 10YR4/2 (dark gray), İ. 10YR5/2 (grayish brown), H. 10YR4/1 (dark gray).

Fig. 5.9. ak, ç. 14 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince seyrek kireç, seyrek mika, D. ve İ. 10YR3/1 (very dark gray), H. 10YR6/4 (light yellowish brown).

Fig. 5.10. ak, ç. 12 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince seyrek kireç ve taşçık, seyrek mika, D. ve İ. 2,5Y2,5/1 (black), H. 10YR4/2 (dark greyish brown).

Fig. 5.11. ak, ç. 18 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince seyrek kireç ve taşçık, seyrek mika, D. ve İ. 5YR4/6 (yellowish red), H. 10YR6/4 (light yellowish brown).

- Fig. 5.12. ak, ç. 42 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun ince kireç ve taşçık, seyrek mika, D. 7,5YR5/2 (brown), İ. 7,5YR5/2 (brown), H. 7,5YR6/1 (gray).
- Fig. 5.13. ak, ç. 24 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun kireç ve taşçık, seyrek mika, D. ve İ. 10YR4/1 (dark gray), H. 10YR5/1 (gray).
- Fig. 5.14. ak, ç. 24 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun ince kireç, seyrek taşçık, seyrek mika, D. 2,5YR5/4 (reddish brown), İ. 5YR4/6 (yellowish red), H. 10YR3/1 (very dark gray).
- Fig. 5.15. ak, ç. 22 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun kireç ve taşık, seyrek mika, D. 2,5YR4/4 (reddish brown), İ. 2,5YR5/6 (red), H. 2,5YR2,5/1 (reddish black).
- Fig. 5.16. ak, ç. 26 cm, ey, dış-iç astarlı, dış perdahlı, orta yoğun orta boyut kireç ve taşçık, bitkisel katkı, seyrek mika, D. 5YR6/6 (reddish yellow), İ. 5YR6/4 (light reddish brown), H. 5YR2,5/1 (black).
- Fig. 6.1. ak, ç. 40 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta boyut kireç ve taşçık, D. 2,5YR5/4 (reddish brown), İ. 2,5YR4/1 (dark reddish gray), H. 7,5YR4/6 (strong brown).
- Fig. 6.2. ak, ç. 58 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun ince kireç, orta yoğun mika, D., İ. ve H. 2,5Y2,5/1 (black).
- Fig. 6.3. ak, ç. 22 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, seyrek ince kireç, seyrek mika, D. ve İ. 10YR5/3 (brown), H. 10YR3/1 (very dark gray).
- Fig. 6.4. ak, ç. 38 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, seyrek mika, D. 2,5Y2,5/1, İ. 7,5YR5/4 (brown), H. 10YR3/2 (very dark grayish brown).
- Fig. 6.5. ak, ç. 28 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, perdah bezemeli, orta yoğun ince kireç, seyrek taşçık, bitkisel katkılı, seyrek mika, D. 10YR6/2 (light brownish gray), İ. astar 10YR6/2 (light brownish gray) perdah bezeme 5YR4/3-3/1 (reddish brown-very dark gray), H. 10YR3/1 (very dark gray).
- Fig. 6.6. ak, ç. 39 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, perdah bezemeli, orta yoğun ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, bitkisel katkı, seyrek mika, D. 2,5YR4/6-7,5YR4/4 (red-brown), İ. astar 5YR6/4 (light reddish brown), perdah bezeme 5YR4/6 (yellowish red), H. 7,5YR5/6 (strong brown).
- Fig. 6.7. gövde parçası, dış-iç astarlı ve perdahlı, perdah bezemeli, orta yoğun ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, seyrek mika, D. 10YR4/1 (dark gray), İ. astar 10YR3/1-6/4 (very dark gray-light reddish brown) perdah bezeme 7,5YR3/3 (dark brown), H. 2,5Y2,5/1 (black).
- Fig. 6.8. ak, ç. 27 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, iç yüzeyde perdah bezeme, orta yoğun ince kireç, seyrek mika, D. 10YR3/2-6/3 (grayish brown-pale brown), İ. astar 10YR6/2 (light brownish gray), perdah bezeme 10YR4/3 (brown), H. 10YR4/1 (dark gray).
- Fig. 6.9. ak, ç. 23 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, beyaz boya bezemeli, orta yoğun ince kireç, seyrek mika, D. 2,5Y4/1-2,5Y2,5/1 (dark gray-black), İ. 10YR4/1 (dark gray), perdah bezeme 10 YR5/1 (gray), H. 2,5Y3/2 (very dark grayish brown).
- Fig. 6.10. ak, ç. 30 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince seyrek kireç, seyrek taşçık, seyrek mika, D. 7,5YR6/4 (light brown), İ. 7,5YR6/4 (light brown), H. 7,5YR5/4 (brown).
- Fig. 6.11. ak, ç. 24 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun kireç, orta yoğun mika, D. 2,5YR5/6-7,5YR5/2 (red-brown), İ. 2,5YR4/4-6/4 (reddish brown-light reddish brown), H. 5YR5/6 (yellowish red).
- Fig. 7.1. ak, ç. 24 cm, ey, çimdikleme tekniği, dış-iç astarlı ve perdahlı, dış yüzey düzensiz, orta yoğun ince kireç, orta yoğun mika, D. 2,5YR5/6-7,5YR5/2 (red-brown), İ. 2,5YR4/4-2,5YR6/4 (reddish brown-light reddish brown), H. 5YR5/6 (yellowish red).
- Fig. 7.2. ak, ç. 17 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, seyrek bitkisel katkı, seyrek mika, D. 5YR5/3 (reddish brown), İ. 5YR5/1 (dark gray), H. 10YR3/1 (very dark gray).
- Fig. 7.3. ak, ç. 42 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun kireç ve taşçık, seyrek mika, D. ve İ. 10YR3/2 (very dark gray), H. 2,5Y3/2 (very dark grayish brown).
- Fig. 7.4. ak, ç. 29 cm, ey, dış-iç astarlı ve kaba yüzeyli, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, D. 5YR5/4 (reddish brown), İ. 7,5YR5/4 (brown), H. 10YR3/2 (very dark grayish brown).
- Fig. 7.5. ak, ç. 48 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun kireç, D. 10YR5/3 (brown), İ. 10YR3/1 (very dark gray), H. 10YR4/1 (dark gray).

- Fig. 7.6. ak, ç. 70 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta yoğun kireç, seyrek iri taşçık, D. 2,5YR5/4 (reddish brown), İ. 5YR5/4 (reddish brown), H. 10YR3/1 (very dark grey).
- Fig. 7.7. ak, ç. 30 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, ince yoğun taşçık, seyrek mika, D. 7,5YR2,5/1 (black), İ. 7,5YR4/2 (brown), H. 7,5YR2,5/1 (black).
- Fig. 7.8. ak, ç. 19 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, orta yoğun orta boyut taşçık, orta yoğun mika, D. ve İ. 5YR5/4 (reddish brown), H. 2,5Y4/1 (dark gray).
- Fig. 7.9. ak, ç. 48 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, ince taşçık, seyrek mika, D. 2,5YR4/1 (dark gray), İ. 7,5YR5/2 (brown), H. 2,5Y2,5/1 (black).
- Fig. 7.10. ak, ç. 17 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, orta boyut seyrek taşçık, seyrek mika, D. 2,5YR5/4 (reddish brown), İ. 7,5YR4/1-5YR4/2 (dark gray-dark reddish gray), H. 10YR4/3 (brown).
- Fig. 7.11. ak, ç. 20 cm, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta boyut kireç ve taşçık, seyrek mika, D. 5YR4/1-5/4 (dark gray-reddish brown), İ. 5YR5/4 (reddish brown), H. 5YR5/6 (yellowish red).
- Fig. 8.1. Tünel kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta boyut kireç, orta boyut seyrek taşçık, D. ve İ. 7,5YR5/6 (dark black), H. 7,5YR4/4 (brown).
- Fig. 8.2. Tünel kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, yoğun ince kireç ve taşçık, seyrek mika, D. 5YR4/3 (reddish brown), İ. ve H. 5YR4/ (dark reddish gray).
- Fig. 8.3. Tünel kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, D. ve İ. 5YR5/6 (yellowish red), H. 7,5YR5/6 (strong brown).
- Fig. 8.4. Aycık biçimli kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, seyrek ince kireç, ince taşçık, seyrek mika, D. 2,5YR3/4-2,5YR3/6 (dark reddish brown-red), İ. 7,5YR2,5/1 (black), H. 10YR4/2 (dark grayish brown).
- Fig. 8.5. Aycık biçimli kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek mika, D. 5YR4/3-10YR3/1 (reddish brown-very dark gray), İ. 2,5YR3/1 (very dark gray), H. 2,5Y2,5/1 (black).
- Fig. 8.6. Aycık biçimli kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek ince taşçık, seyrek mika, D. 10YR5/3 (brown), İ. 10YR3/1 (very dark gray), H. 2,5Y2,5/1 (black).
- Fig. 8.7. Aycık biçimli kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek mika, D. 10YR5/2 (grayish brown), İ. 10YR5/3 (brown), H. 10YR3/1 (very dark gray).
- Fig. 8.8. Aycık biçimli kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, seyrek mika, D. 5YR4/4 (reddish brown), İ. 7,5YR2,5/1 (black), H. 10YR3/2 (very dark grayish brown).
- Fig. 8.9. Aycık biçimli kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, D. 10YR2/1 (black), İ. 5YR2,5/2 (dark reddish brown), H. 2,5Y2,5/1 (black).
- Fig. 8.10. Dikey kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, seyrek mika, D. ve İ. 5YR5/4 (reddish brown), H. 10YR4/6 (dark yellowish brown).
- Fig. 8.11. Dikey kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek orta boyut taşçık, D. 2,5YR4/6 (red), H. 10YR4/2 (dark grayish brown).
- Fig. 8.12. Dikey kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek mika, D. 10YR3/1 (very dark gray), H. 7,5YR5/2 (brown).
- Fig. 8.13. Dikey kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek ince boyut taşçık, seyrek mika, D. 10YR4/6 (dark yellowish brown), H. 10YR5/4 (yellowish brown).
- Fig. 8.14. Dikey kulp, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, orta boyut kireç, seyrek iri taşçık, D. 5YR5/3 (reddish brown), İ. 7,5YR3/2 (dark brown), H. 10YR3/1 (very dark gray).
- Fig. 8.15. Dikey kulp, ey, dış-iç astarsız, orta boyut kireç ve taşçık, D. 2,5YR5/3-7,5YR4/1 (reddish brown-dark gray), İ. 7,5YR4/1 (dark gray), H. 2,5Y53/2 (very dark grayish brown).
- Fig. 8.16. Ayak parçası, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince ve orta boyut kireç, orta boyut taşçık, D. 2,5YR5/6-10YR3/1 (red-very dark gray), İ. 2,5YR5/4 (reddish brown), H. 10YR5/4 (reddish black).
- Fig. 8.17. Kapak parçası, ey, dış-iç astarlı ve perdahlı, ince kireç, seyrek mika, D. 5YR5/3 (reddish brown), İ. 5YR5/3-10YR3/1 (reddish brown-very dark gray), H. 5YR5/3 (reddish brown).
- Fig. 8.18. İdol parçası, ey, astarsız, orta boyut kireç ve taşçık, bitkisel katkı, seyrek mika, D. 10YR6/3-2,5YR5/8 (pale brown-red), H. 5YR5/6 (yellowish red).

KAYNAKÇA

- Aykurt, A. ve Ayengin, N. (2011). Karain Mağarası B Gözü Erken Kalkolitik Çağ Seramiği. In H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M.B. Kösem ve G. Kartal (Eds), *Işın Yalçınkaya'ya Armağan* (s. 47-66), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınevi.
- Aykurt, A. ve Ayengin, N. (2022). Karain Mağarası Orta Kalkolitik Dönem Seramiği. *Belleten*, 86(305), 1-37
- Bertram J.-K ve Karul, N. (2014). Anmerkungen zur Stratigraphie des Kumtepe. Die Ergebnisse der Grabungen in den Jahren 1994 und 1995. In E. Pernicka, C.B. Rose ve P. Jablonka (Eds), *Troia 1987–2012: Grabungen und Forschungen I* (s. 1058-1084), Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH.
- Bıçakçı, E., Altınbilek-Algül, C., Balcı, S. ve Godon, M. (2007). Tepecik-Çiftlik. In M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds), *Türkiye'de Neolitik Dönem* (s. 237-253), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Blum, S.W.E. (2014). The Middle Chalcolithic Cultural Sequence of the Troad (Northwest Anatolia): Chronological and Interregional Assessment. In B. Horejs ve M. Mehofer (Eds), *Western Anatolia before Troy Proto-Urbanisation in the 4th Millennium BC?* (s. 125-156), Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Caymaz, T. (2006). Aliğa-Helvacıköy Bölgesinde Bir Neolitik Yerleşim: Arap Tepe. *Arkeoloji Dergisi* VIII(2), 1-12.
- Caymaz, T. (2010). *Yeni Buluntuların Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Dönem Kültürü*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Caymaz, T. (2013). Yeni Veriler Işığında Orta Batı Anadolu Kalkolitik Çağı Kültürü. *Arkeoloji Dergisi* XVIII, 39-112.
- Çayır-Böyükulusoy, Ü. (2014). Batı Anadolu Kalkolitik Çağ Seramiğinde Perdah Bezeme Tekniği. In E. Atilla, B. Helwing ve B. Uysal (Eds), *Armizzi-Engin Özgen'e Armağan* (s. 81-100), Ankara: Asitan Kitap.
- Çelik, S. (2019). Chalcolithic Pottery from Aktopraklık Höyük in Northwestern Anatolia. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 7, 1-20.
- Çilingiroğlu, Ç. (2009). Neolithic Red Slipped and Burnished Wares: Recognizing Their Broad Distribution. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Erdem, A. Batnaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M.B. Baştürk ve E. Konakçı (Eds), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (s. 203-216), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çevik, Ö. ve Erdoğan, B. (2019). Multiple Faces of Changes in 5600/5500 Cal. BC Anatolia and Thrace. *Anatolica* 49, 1-16.
- Çevik, Ö. ve Erdoğan, B. (2020). Absolute Chronology of Cultural Continuity, Change and Break in Western Anatolia Between 6850-5480 cal. BC: The Ulucak Höyük Case. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 20(1), 77-92.
- Çevik, Ö. ve Vuruşkan, O. (2020). Ulucak Höyük: the Pottery Emergence in Western Anatolia. *Documenta Praehistorica* XLVII, 96-109.
- Çilingiroğlu, Ç. (2012). *The Neolithic Pottery of Ulucak in Aegean Turkey. Organization of Production, Interregional Comparisons and Relative Chronology*, Oxford: BAR.
- Çilingiroğlu, A., Derin, Z., Abay, E., Sağlamtimur, H. ve Kayan, İ. (2004). *Ulucak Höyük, Excavations Conducted Between 1995 and 2002*, Paris: Peeters Publishers.
- Dedeoğlu, F., Temür, B., Konakçı, E. ve Ozan, A. (2019). Ekşi Höyük 2015-2019: Yukarı Menderes Havzası'nın Neolitik Dönemine İlişkin İlk Sonuçlar ve Gözlemler. *Arkeoloji Dergisi* XXIV, 1-22.
- Derici, Y.C. ve Gürçal, E. (2021). Gökçeada Uğurlu-Zeytinlik yerleşmesi Kalkolitik Dönem Perdah Bezemeli Çanak Çömlekleri. *Cedrus* 9, 21-35.
- Derin, Z. (2011). Yeşilova Höyük. In R. Krauß (Ed), *Beginnings – New Research in the Appearance of the Neolithic Between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin; Papers of the International Workshop 8th – 9th April 2009*, İstanbul (s. 95-106), Leidorf: Verlag Marie Leidorf.
- Derin, Z. (2020). Bornova Yassitepe Höyüğü 2010-2019 Yılı Çalışmaları. *Arkeoloji Dergisi* XXV, 1-42.
- Derin, Z., Ay, F. ve Caymaz, T. (2009). İzmir'in Prehistorik Yerleşimi-Yeşilova Höyüğü 2005-2006 yılı Çalışmaları. *Arkeoloji Dergisi* XIII(1), 7-58.

- Derin, Z. ve Caymaz, T. (2018). The Chalcolithic Period at Yeşilova Höyük. In S. Dietz, F. Mavridis, Ž. Tankosić ve T. Takaoğlu (Eds), *Communities in Transition: The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC* (s. 499-505), Oxford: Oxbow Books.
- Duru, R. (2008). *MÖ 8000'den MÖ 2000'e Burdur Bölgesi'nin Altıncı Yılı*, İstanbul: Suna-İnan Kıraca Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Duru, R. (2012). The Neolithic of the Lakes Region. Hacılar-Kuruçay Höyük-Höyücek-Bademağacı Höyük. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey: New Excavations & New Research*, vol. 4, Western Turkey (s. 1-65), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Efe, T. (1990). Three Early Sites in the Vicinity of Eskişehir: Asmainler, Kanlıtaş, and Kes Kaya. *Anatolica* XVI, 31-60.
- Efe, T. (2001). *The Salvage Excavations at Orman Fidanlığı: A Chalcolithic Site in Inland Northwestern Anatolia*. İstanbul: TASK Vakfı.
- Efe, T., Gatsov, I. ve Nedelcheva, P. (2012). Keçiçayırı, A Neolithic Settlement Near Seyitgazi, Eskişehir. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Western Turkey*, vol. 4 (s. 227-236), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erdoğu, B. (2011). A Preliminary Report from The 2009 and 2010 Field Seasons at Uğurlu on the Island of Gökçeada. *Anatolica* XXXVII, 45-65.
- Erdoğu, B. (2013). Uğurlu, a Neolithic Settlement on the Aegean Island of Gökçeada. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Northwestern Turkey and İstanbul*, vol. 5 (s. 1-33), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erdoğu, B. (2014). Gökçeada Uğurlu Archaeological Project: A Preliminary Report from the 2011-2013 Field Seasons. *Anatolica* XL, 157-178.
- Erdoğu, B. ve Çevik, Ö. (2015). Batı Anadolu Kronolojisi ve Terminolojisi: Sorunlar ve Öneriler. *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi* 1, 29-45.
- Eslick, C.M. (1992). *Elmalı-Karataş I, The Neolithic and Chalcolithic Periods: Bağbaşı and Other Sites*. Bryn Mawr, PA: Bryn Mawr College.
- French, D.H. (1961). Late Chalcolithic Pottery in North-West Turkey and the Aegean. *AnatSt* XI, 99-141.
- French, D.H. (1969). Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balıkesir and Akhisar/ Manisa Areas. *AnatSt* XIX, 41-98.
- French, D.H. (2005). *Canhasan I: The Pottery*. Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Gabriel, U., Aslan, R. ve Blum, S. (2004). Alacalıgöl: Eine Neuendekte Siedlung des 5. Jahrtausends v. Chr. in der Troas. *Studia Troica* 14, 121-133.
- Gabriel, U. (2014). Die Keramik der Troadischen Fundorte Kumtepe IA, Beşik-Sivritepe und Çıplak Köyü im Kontext ihrer überregionalen Vergleichsfunde. In E. Pernicka, C. B. Rose ve P. Jablonka (Eds), *Studia Troica Monographien* 5 (s. 990-1057), Bonn : Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Gerritsen, F. (2010). Barçın Höyük Excavations, 2008. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 31.1, 411-420.
- Gerritsen, F.A., Özbal, R. ve Thissen, L. (2013). Barçın Höyük, The Beginnings of Farming in the Marmara Region. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Northwestern Turkey and İstanbul*, vol. 5 (s. 93-112), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Gerritsen, F.A., Özbal, R. ve Thissen, L. (2013a). The Earliest Neolithic Levels at Barçın Höyük, Northwestern Turkey. *Anatolica* XXXIX, 53-92.
- Gerritsen, F.A., Özbal, R., Thissen, L., Özbal H. ve Galik, A. (2010). The Late Chalcolithic Settlement of Barçın Höyük. *Anatolica* XXXVI, 197-225.
- Gülçur, S. (1997). Güvercinkaya: Eine Vorgeschichtliche Felsrückensiedlung in Zentralanatolien. *Anatolica* XXIII, 85-110.
- Günel, S. (2014). New Contributions regarding Prehistoric Cultures in Meander Region: Çine-Tepecik. In B. Horejs ve M. Mehofer (Eds), *Western Anatolia before Troy. Proto-Urbanisation in the 4th millennium BC?*, (s. 83-103), Vienna: Austrian Academy of Sciences Press.
- Herling, L., Kasper, K., Lichter, C. ve Meriç, R. (2008). Im Westen nichts Neues? Zwei Kampagnen in Dedicik-Heybelitepe. *IstMitt* 58, 13-65.

- Horejs, B. (2012). Çukuriçi Höyük: A Neolithic and Bronze Age Settlement in the Region of Ephesos. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. vol. 4, Western Turkey* (s. 117-131), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Joukowsky, M.S. (1986). *Prehistoric Aphrodisias. An Account of the Excavations and Artifact Studies. Vol. I&II.*, Louvain: Brown University, Center for Old World Archaeology and Art.
- Karul, N. ve Avcı, M.B. (2011). Neolithic Communities in The Eastern Marmara Region: Aktopraklık C. *Anatolica XXXVII*, 2-15.
- Karul, N. ve Avcı, M.B. (2013). Aktopraklık. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Northwestern Turkey and İstanbul*, vol. 5 (s. 45-68), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karul, N. ve Bertram, J-K. (2005). From Anatolia to Europe: The Ceramic Sequence of Hoca Çeşme in Turkish Thrace. In C. Lichter (Ed), *How did Farming Reach Europe?, BYZAS 2*, 117-129.
- Kızıltan, Z. ve Polat, M.A. (2013). The Neolithic at Yenikapı Marmaray- Metro Project Rescue Excavations. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *Neolithic in Turkey: New Excavations and New Research. Northwestern Turkey and İstanbul* (s. 113-165), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Korfmann, M. (1985). Beşik-Tepe, Vorbericht Über die Ergebnisse der Grabungen von 1983, Grabungen am Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe und Beşik-Sivritepe. *AA 1985.2*, 154-172.
- Korfmann, M. (1986). Beşik-Tepe, Vorbericht Über die Ergebnisse der Grabungen von 1984, Grabungen am Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe und Beşik-Gräberfeld. *AA 1986.3*, 303-329.
- Korkut, T., Işın, G. ve Takaoğlu, T. (2018). Cave Habitations in Chalcolithic Lycia: The Case of Tavabaşı near Tlos. In S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosic ve T. Takaoğlu (Eds), *Communities in Transition, The Circum-Aegean Area During the 5th and 4th Millennia BC* (s. 548-555), Oxford: Oxbow Books.
- Korkut, T., Takaoğlu, T. ve Sezgin, K., (2019). Pre-Classical Habitation at Tlos, Lycia. *Adalya 22*, 25-44.
- Kökten, İ.K. (1949). 1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor. *Belleten XIII*, 811-829.
- Lichter, C. (2005). Western Anatolia in the Late Neolithic and Early Chalcolithic: The Actual State of Research. In C. Lichter (Ed), *How did Farming Reach Europe?, BYZAS 2*, 59-74.
- Lloyd, S. ve Mellaart, J. (1962). *Beycesultan I: The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels*, London: British Institute of Archaeology at Ankara.
- Mellaart, J. (1955). Some Prehistoric Sites in North-Western Anatolia. *IstMitt 6*, 53-88.
- Mellaart, J. (1970). *Excavations at Hacilar*, London: Edinburgh University Press.
- Özdoğan, M. (1983). Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region. In R.M. Boehmer ve H. Hauptmann (Eds), *Beitrage zur Alttertumskunde Kleinasiens, Festschrift für Kurt Bittel* (s. 401-411), Mainz: Von Zabern.
- Özdoğan, M. (1986). Prehistoric Sites in the Gelibolu Peninsula. *AnAr 10*, 51-66.
- Özdoğan, M. (1999). Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia. In M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds), *Neolithic in Turkey* (s. 203-224), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2007). Marmara Bölgesi Neolitik Çağ Kültürleri. In M. Özdoğan ve N. Başgelen (Eds), *Türkiye'de Neolitik Dönem* (s. 401-426), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2013). Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımurgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Northwestern Turkey and İstanbul*, vol. 5 (s. 169-269), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özdoğan, M. (2014). Anatolia: from the Pre-Pottery Neolithic to the End of the Early Bronze Age (10,500-2000 BCE). In C. Renfrew ve P. Bahn (Eds), *The Cambridge World Prehistory, Western and Central Asia* (s. 508-1544), Chamridge: Cambridge University Press.
- Özdöl, S. (2009). Neolitik Çanak Çömlek Üzerine Yeni Bir Yaklaşım ve Erken, Orta ve Geç Gelenekler. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Erdem, A. Batnaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M.B. Baştürk

- ve E. Konakçı (Eds), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan, Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat* (s. 445-454), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Parzinger, H. (2005). Die Mittel- und Spätneolithische Keramik aus Aşağı Pınar, Grabungen 1993-1998. In H. Parzinger ve H. Schwarzberg (Eds), *Aşağı Pınar II. Die Mittel und Spätneolithische Keramik*, Archäologie in Eurasien 18, Studien im Thrakien Marmara Raum Band 2 (s. 1-245), Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Peschlow-Bindokat, A. (2006). *Tarihöncesi İnsan Resimleri: Latmos Dağları'ndaki Prehistorik Kaya Resimleri*, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.
- Peschlow-Bindokat, A. ve Gerber, C. (2012). The Latmos-Beşparmak Mountains Sites with Early Rock Paintings in Western Anatolia. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Western Turkey*, vol. 4 (s. 67-115), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Roodenberg, J., Thissen, L. ve Buitenhuis, H. (1989-1990). Preliminary Report on the Archaeological Investigations at Ilıpınar in NW Anatolia. *Anatolica* XVI, 61-144.
- Roodenberg, J., van As, A., Jacobs, L. ve Winjen, M.H. (2003). Early Settlement in the Plain of Yenişehir (NW Anatolia) The Basal Occupation Layers at Menteşe. *Anatolica* XXIX, 17-59.
- Roodenberg, J., van As, A. ve Alpaslan-Roodenberg, S. (2008). Barçın Höyük in the Plain of Yenişehir (2005- 2006): A Preliminary note on the Fieldwork, Pottery and Human Remains of the Prehistoric Levels. *Anatolica* XXXIV, 53-60.
- Sağlamtimur, H. (2012). The Neolithic Settlement of Ege Gübre. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Western Turkey*, vol. 4 (s. 197-225), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sağlamtimur, H. ve Ozan, A. (2021). Batı Anadolu'da Neolitik Bir Kıyı Yerleşimi: Ege Gübre. *İzmir Araştırmaları Dergisi* 13, 63-78.
- Sarı, D. ve Akyol, S. (2019). The Early Neolithic Pottery of Keçiçayırı and its Place in the North-western Anatolian Neolithisation Process. *Documenta Praehistorica* XLVI, 138-56.
- Schwall, C. (2018). *Çukuriçi Höyük 2. Das 5. und 4. Jahrtausend v. Chr. in Westanatolien und der Ostägäis, Oriental and European Archaeology* vol. 7, Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Seeher, J. (1985). Vorläufiger Bericht über die Keramik des Beşik-Sivritepe. *AA* 1985.2, 172-182.
- Seeher, J. (1987). *Demircihüyük III, 1: die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978 Die Keramik I. A: Neolithische & Chalkolithische Keramik, B: Frühbronzezeitliche Keramik Der Älteren Phasen (Bis Phase G)*, In M.O. Korfmann (Ed), Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Seeher, J. (1988). Antalya Yakınlarında Karain Mağarasındaki Kalkolitik Çağ Buluntuları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* V(2), 221-238.
- Seeher, J. (1990). Coşkuntepe-Anatolisches Neolithikum am Nordostufer der Agais. *Istmitt* 40, 9-15.
- Sperling, J.W. (1976). Kum Tepe in the Troad: Trial Excavation, 1934. *Hesperia* 45(4), 305-364.
- Stewart, J. (1948). *Handbook to the Nicholson Museum*. Sidney: University of Sidney.
- Tağıl, Ş. (2004). *Balıkesir Ovası ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*. Ankara: Doğan Yayınevi.
- Takaoğlu, T. (2005). Coşkuntepe: An Early Neolithic Quern Production Site in NW Turkey. *Journal of Field Archaeology* 30.4, 419-33.
- Takaoğlu, T. (2006). The Late Neolithic in the Eastern Aegean. Excavations at Gülpınar in the Troad. *Hesperia* 75, 289-315.
- Takaoğlu, T. (2021). Kulaksızlar Revisited: Excavating the Contexts of a Chalcolithic Marble Workshop. In S.R. Steadmann ve G. McMahon (Eds), *The Archaeology of Anatolia* IV, 45-55.
- Takaoğlu, T. (2023). Painted Pottery from Early and Middle Chalcolithic Gülpınar. In V. Şahoğlu, İ. Tuğcu, O. Kouka, Ü. Gündoğan, Ü. Çayır, R. Tuncel ve A. Erkanal-Öktü (Eds), *Hayat: Arkeolojiye Adanmış bir Yaşam. Hayat Erkanal Anısına Akdeniz Arkeolojisi Üzerine Çalışmalar / Hayat: A Life Dedicated to Archaeology. Studies in Mediterranean Archaeology in Memory of Hayat Erkanal* (s. 435-451), Ankara: Ankara Üniversitesi Geliştirme Vakfı Yayınları.

- Takaoğlu, T. ve Özdemir, A. (2013). Coşkuntepe A Neolithic Village in the Coastal Troad. In M. Özdoğan, N. Başgelen ve P. Kuniholm (Eds), *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research, Northwestern Turkey and Istanbul*, vol. 5 (s. 35-43), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Takaoğlu, T. ve Özdemir, A. (2018). Middle Chalcolithic Period in the Troad: A New Look from Gülpınar (Smintheion). In S. Dietz, F. Mavridis, Z. Tankosic ve T. Takaoğlu (Eds), *Communities in Transition, The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC* (s. 479-490), Oxford: Oxbow Books.
- Thissen, L. (2008). The Pottery of Phase VB. Life and Death in a Prehistoric Settlement in NW Anatolia. In J. Roodenberg ve S. Alpaslan-Roodenberg (Eds), *The Ilıpınar Excavations*, Vol. III (s. 91-115), Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten.
- van As, A., Jacobs, L. ve Wijnen, M.-H. (2001). A Technological Study of the Chalcolithic Pottery of Ilıpınar, Phase VB. In J. Roodenberg ve L.C. Thissen (Eds), *The Ilıpınar Excavations II* (s. 155-168), Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul.
- Yalçıklı, D. (2018). Balıkesir (Dursunbey, Altı Eylül, Karesi ve İvrindi) Yüzey Araştırması, 2016. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 35.1, 347-363.
- Yalçıklı, D. (2022). Balıkesir İli, Prehistorik ve Protohistorik Çağ Araştırmaları ve Yerleşimleri. In H. M. Özgen, S. Alper, Y. Polat, N. Koçhan, G. Polat, K. İren ve A. Soykan (Eds), *Balıkesir Arkeoloji Buluşmaları Sempozyumu Mysia ve Çevre Kültürleri 2021 Bildiriler Kitabı* (s. 525-541), İstanbul: Ege Yayınları.
- Yalçıklı, D. (2023). Havran-İnboğazı Vadisi'nde Prehistorik Mağaralar: Andık, Aydınlık ve Karatepe Mağaraları. *Arkeoloji Dergisi* XXIX, 11-37.
- Yalçıklı, D. ve Yılmaz, F. (baskıda). İnboğazı-Andık Mağarası 2022 Yılı Çalışmaları. *Balıkesir Arkeoloji Buluşmaları 2022*, Kültür Varlıkları ve Sürdürülebilirlik.
- Yavşan, Ç. (2022). An Assesment of Middle Chalcolithic Pottery from the Kulaksızlar Excavations in Central-Western Anatolia. *Arkeoloji Dergisi* XXVIII, 23-42.
- Yazıcı, D. (2009). *Ege Gübre Kazısında Ortaya Çıkarılan Kalkolitik Dönem Çanak Çömlekleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.